

Uniwersytet Rzeszowski
Kolegium Nauk Humanistycznych

UR JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

KWARTALNIK

NR 3(32)/2024

Wydawnictwo
Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2024

UR JOURNAL OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

REDAKCJA:

Paweł GRATA – redaktor naczelny
Katarzyna FLISAK – sekretarz redakcji
Jarosław KINAL – członek redakcji ds. baz danych

RADA NAUKOWA:

Laura ARDELEAN (Uniwersytet Oradejski), Aleksander BOBKO (Uniwersytet Rzeszowski),
Sylwester CZOPEK (Uniwersytet Rzeszowski),
Andrij GORBACHYK (Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki w Kijowie),
Damian GUZEK (Uniwersytet Śląski w Katowicach),
Agnieszka HESS (Uniwersytet Jagielloński w Krakowie), Petr JÜPTNER (Uniwersytet Karola w Pradze),
Janusz KALIŃSKI (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie),
Sławomir KAMOSIŃSKI (Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy),
Józef KAPOSZTA (Uniwersytet św. Stefana w Godollo),
Despina KARAKATSANI (Uniwersytet Peloponeski, Korynt),
Olga KUTSENKO (Uniwersytet im. Tarasa Szewczenki w Kijowie),
Markijan MALSKI (Lwowski Uniwersytet Narodowy im. Iwana Franki),
Wojciech MORAWSKI (Szkoła Główna Handlowa w Warszawie),
Henrietta NAGY (Milton Friedman University Kodolányi János University),
Grzegorz OSTASZ (Politechnika Rzeszowska), Paweł SARNA (Uniwersytet Śląski w Katowicach),
Maros SIP (Uniwersytet Preszowski)

ADRES REDAKCJI:

Kolegium Nauk Humanistycznych Uniwersytetu Rzeszowskiego
al. T. Rejtana 16C, 35-959 Rzeszów, p. 31
tel. 17 872 13 03
e-mail: kwartalnik@ur.edu.pl

Kwartalnik jest wydawany w wersji elektronicznej oraz papierowej.
Podstawową formą wydawniczą periodyku jest wersja on-line.

Publikacja jest dostępna na licencji Creative Commons
(CC BY-NC-ND 4.0 International)

Redaktor językowy

Elżbieta KOT

Opracowanie techniczne

Ewa KUC

Redaktor tekstów w języku angielskim

Donald TRINDER

© Copyright by
Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2024

ISSN 2543-8379

DOI: 10.15584/johass

WYDAWNICTWO UNIwersYTETU RZESZOWSKIEGO
35-310 Rzeszów, ul. prof. S. Pigonia 6, tel. 17 872 13 69, tel./fax 17 872 14 26
e-mail: wydaw@ur.edu.pl; <https://wydawnictwo.ur.edu.pl>
wydanie I, format B5, ark. wyd. 11,5, ark. druk. 11,5, zlec. red. 88/2024
Druk i oprawa: Drukarnia Uniwersytetu Rzeszowskiego

Spis treści

ARTYKUŁY

KATARZYNA CHMIELEWSKA

Elements of the ancient world in the chronicles by Cosmas of Prague and Gal-
lus Anonymus 5

WOJCIECH ZAROSA

Średniowieczny Kościół w Polsce wobec problemu krzywoprzysięstwa (wy-
brane zagadnienia) 18

DONALD TRINDER

Developing cooperation between British air, land and naval forces: 1903–
1918 38

ROBERT JASTRZĘBSKI

Znaczenie regulacji prawnych w dobie kryzysu gospodarczego. Wybrane za-
gadnienia 62

ANDRZEJ SYNOWIEC

Straty poniesione przez polski przemysł tytoniowy w wyniku II wojny światowej ... 78

BEATA HOFFMANN, MAREK A. MOTYKA

Between sanctity and mental dysfunction: eating disorders in a historical per-
spective 103

ANNA CZECH

Understanding the impact of COVID-19 lockdown on energy consumption and
digital engagement in Polish households 125

EWELINA AUGUSTYNOWICZ

Zmiana klina podatkowego w Polsce w odpowiedzi na kryzys COVID-19 135

MIROSLAW PAWLISZYN

Wojna jako stan umysłu 154

ARTYKUŁY RECENZYJNE**MACIEJ FRANZ**

- Przeszłości nie da się oszukać – przeszłość zawsze powróci. W nawiązaniu do książki Damiana Karola Markowskiego, *W cieniu Wołynia. „Antypolska akcja” OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943–1945*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2023, ss. 532 170

Katarzyna Chmielewska¹

Elements of the ancient world in the chronicles by Cosmas of Prague and Gallus Anonymus

Abstract

The article shows the way in which two medieval chroniclers: Gallus Anonymous and Cosmas of Prague include elements of ancient world into their narrations. Both *Chronica Boemorum* by Cosmas and Gallus' *Cronica et gesta ducum sive principum Polonorum* refer to the Bible and ancient pagan literature. The author of the article presents similarities and differences of this method of the use of predecessors' heritage. One of similarities is the natural and unconstrained style which both writers used to imagine the ancient world. The most important difference is the fact that Cosmas refers to antiquity more frequently and widely than Gallus. The author also underlines that the Prague canon was closer to another chronicler of Polish history – Wincenty Kadłubek – in his approach to threads and motives of antiquity.

Key words: Cosmas of Prague, Gallus Anonymous, historiography, medieval chronicle writing, ancient motives.

Introduction

In every epoch artists are inspired both by their surrounding reality and the pre-existing products of a given culture. The repeatability of motifs in European literature is a well-recognised topic (Curtius 1997: 86–153; Auerbach 1968: I, 78–79, II, 422–428). Every writer, beginning from antiquity and finishing in contemporary times, to some extent has

¹ Dr hab. Katarzyna Chmielewska prof. UJD, Instytut Historii, Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie, al. Armii Krajowej 36a, 42-200 Częstochowa, e-mail: k.chmielewska@ujd.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-0713-3805.

mimed or copied other works of art or incorporated into their works elements or motifs functioning in their cultural setting. In their works, to some extent, consciously or unconsciously, they referred to the works of their predecessors. Sometimes their aim was to evoke particular associations with other characteristic or widely-known motif or literary work. In that way, their own work obtained an additional dimension of meaning. Not rarely such references occurred unconsciously, casually, in the shape of elements drawn from a given writer's erudition, from literary motifs and themes functioning in their cultural environment and from the works of other artists studied earlier.

This phenomenon is particularly noticeable in the Middle Ages. The authors of that epoch willingly referred in their writings to the legacy of the past. They were keen on coping earlier patterns, and in their texts incorporated fragments attributed to their predecessors. Literary independence was not valued. The willingness to imitate ancient authors and respect for their authority were characteristic features of mediaeval writing. A mediaeval chronicle was more a literary than a historical work and often referred to poetic forms, especially to narrative literature (Michałowska 1995: 103–106). The aim of this article is to present the similarities and differences in the method of the use of ancient writers' works by two mediaeval chroniclers: Gallus Anonymus and Cosmas of Prague. By the analysis of the texts of the chronicles the author of the article tries to show characteristic – for each of writers – methods of including quotations and analogies of Bible and ancient Roman writers' works into their writings.

Gallus Anonymus, the author of the first Polish national chronicle was a subject of interest many times by researchers (Mrozowicz 2017: 453–482). This chronicler very rarely referred directly to pagan or biblical originals (Maleczyński 1934: 54–58; Plezia 1947: 122–128; Kras 2002: 5–32; Skibiński 2012: 345–359; Chmielewska 2017: 193–210). He did not quote Roman poets, his narrative patterns were not numerous and not clearly discernible. Cosmas, the father of Bohemian historiography displayed a different approach – his chronicle abounds with numerous borrowings from the Bible and ancient pagan authors (Třeštík 1968: 67–96; Nechutová 2000: 67–73; Bláhová 2003: 16–28). Many fragments from his chronicle inspired by ancient authors are certainly changed, but many of them are faithful quotes from Virgil, Horace, Ovid, Lucan, Persius, Statius or Boethius. Information on works which Cosmas drew from can be found in all subsequent editions and translations into Czech of Cosmas's chronicle. This problem is also touched by other researchers (Kolář 1924: 21–99; Sadílek 2001: 65–74, 121–130; Wolverton 2015: 51–80).

Not all references to ancient literature occurring in the works of mediaeval authors were based on direct message. A substantial part of ancient authors widely known and read in the Middle Ages was studied by analysing their complete works or long excerpts. Some of them, however, became familiar to mediaeval writers somehow indirectly. This epoch was also the time of florilegia, i.e. excerpts containing fragments of ancient and mediaeval authors' works, collections of sayings and quotes.

Cosmas of Prague and Gallus Anonymus and the Bible

All mediaeval writers were people of the Church and very willingly quoted the authority of the Bible. Bible studies constituted a crucial part of mediaeval students' education. Both biblical and patristic content accompanied students from the very first stages of their education. The Bible functioned at that time not only as the foundation of faith for an ordinary man, but it was also the basic read for an educated layer of society. The Bible was read, commented on and made the theme of scholarly disputes (Banaszkiewicz 1979: 66–77; Deptuła 1990: 76–87). It constituted a precious source of beautiful expressions and sophisticated metaphors and was an inexhaustible set of examples for various events, situations and human behaviour (Wielgus 1990: 75–139, 213–216, 278–359; Leclercq 1997: 87–108; Bardski 2009: 37–53). Such a reference elevated every work. One should also remember that for people connected with the Church, and only such people were writing at that time, particular books of the Bible were also their basic “working tool,” their everyday reading, their daily necessity thanks to which they were able to compose their own texts in Latin (Plezia 1947: 29). Not all Books of the Scripture were known to the same degree by all clergymen, however, the Bible remained in the very centre of the mediaeval religious thought; it was the most important written text of the mediaeval world (Brookes 1984: 130).

Biblical reminiscences and school reading of the authors gave them a certain scope of historical and mythological knowledge and offered a set of concepts related to ancient culture. Let us see how our two chroniclers used that knowledge. Most frequently it served them as the source of characters used for comparisons or for making their writing more vivid. The chroniclers equally drew from two cultural circles – pagan antiquity and Judaeo-Christian civilisation.

An important ruler of mediaeval Bohemia was duke Bretislav I of Přemyslid dynasty (Krzemieńska 1999: 335–373). The Prague canon

compared duke Bretislav I to Achilles, Tethys and heroes of the Old Testament: Samson and Gideon, Joshua and Solomon (*Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* 1923: 81) Achilles and Diomedes, son of Tydeus (as we talk about him), heroes of the Trojan War, symbolise valour and bravery. Gideon was a great winner as he defeated the Midianites and the Amalekites and freed the people of Israel (Judg 6–8). Joshua, the hero of the Book of Joshua, a judge of ancient Israel, was also a great warrior, a symbol of indomitability and fidelity (Josh 1–24). The comparison to Samson (Judg 13–16) is to emphasise Bretislav's exceptional physical strength. And Solomon, king of Israel, according to the biblical tradition, was famous for his wisdom (1 Kgs 1–11, 2 Chr 1–9.) It is also worth mentioning that Joshua, Samson and Gideon owed their power and strength to God, they were chosen by Him, favoured by God Almighty.

On the other hand, Cosmas depicted ruthless Bohemian duke Boleslaus in the following way: "[...] fuit inpius atque tyrannus, sevir Herede, truculentior Nerone, Decium superans scelerum inmanitate, Dioclecianum crudelitate [...]" (*Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* 1923: 38). The chronicler refers here to religious persecutions. All of the mentioned rulers were presented as brutes in the Christian literature.. Herod the Great, king of Judea is presented in the evangelical tradition as a tyrant who wants to kill Jesus, the initiator of the so-called Massacre of the Innocents (Matt 2,16–18) and similarly Roman emperors, i.e. Nero, Diocletian and Decius are remembered in history as cruel rulers and persecutors of Christians.

In the *Polish Chronicle* by Gallus Anonymus we can find a comparison referring to Bolesław III Wrymouth. He was described several times as "the child of Mars" – "puer Martialis" (*Galli Anonymi cronicae* 1952: 67, 77, 78, 84, 86, 102). Mars is one of the most important gods of ancient Romans, the embodiment of bravery and valour. In another excerpt, while referring to Wrymouth's exceptional military skills, the chronicler compared this ruler to Maccabee brothers, the leaders of the Israeli revolt against the Hellenic invaders. Gallus writes about Bolesław, calling him "Machabeorum imitator". (*Galli Anonymi cronicae* 1952: 103) This association especially refers to the strategy used by the duke in two simultaneous campaigns against the Bohemians and the Pomeranians. The chronicler refers to a well-known biblical episode talking about the division of the Maccabean army and simultaneous battles fought by it in Gilead and Galilee (1 Macc 5, 9–36). Both this expression ("the follower of the Maccabees") and the former one ("son of Mars") coming from the chronicle by Gallus Anonymus were used by the second chronicler in the history of Poland – master Wincenty. Kadłubek also depicted Wrymouth

by using the epithet "child of Mars" – "puer Martis" (*Magistri Vincentii dicti Kadhubek Chronica* 1994: 71). Similarly, the expression "the follower of the Maccabees" – "Machabeorum imitator" (*Magistri Vincentii dicti Kadhubek Chronica* 1994: 74).

Chroniclers and the mythology of ancient Greece and Rome

Apart from the abovementioned examples quoted by the chroniclers, there are also skilful expressions of ancient, most frequently mythological origin. They embellish the chronicles and let their authors express a given thought in a poetic way. Cosmas presents military successful duke Wlaczlav as *semper* "Marte secundo [...] prevaluerat" (*Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* 1923: 23), Přemysl with Libuše as "*Veneri et Himineo indulgent*" (*Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* 1923: 18), whereas *Cereri et Bachi munera* means harvest from fields and vineyards (*Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* 1923: 8, 18, 21). The life of Přemysl, the Bohemian progenitor ended when "raptus est ad Cereri generum" (*Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* 1923: 21), whereas the life of his offspring Vnislav "rumpunt Parce" (*Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* 1923: 21). In the chronicle by Gallus the same Parcae, goddesses of destiny, shortened the life of a very promising son of Bolesław II the Generous – Mieszko who died at the age of about 20 (*Galli Anonymi cronicae* 1952: 55). Parcae also occur in the *Polish Chronicle*, in the third book.

Some references to the world of pagan antiquity, like the said Parcae, occur in both analysed sources. It is true about the myth of the Golden Age known from the works by Hesiod and Ovid. It shows the vision of the world where a human being deteriorates gradually. Each subsequent era offers humanity more and more difficult living conditions. In the classic version presented by Ovid, the Golden Age is the time of peace, abundance and prosperity. It was followed by gradually worse and worse times: the Silver Age, the Bronze Age, and finally the Iron Age. Sometimes ancient literature offers the division into five epochs. Such a version was presented by Hesiod in (the book titled *Works and Days*). In the ancient mythology the most popular was definitely the division to four time periods (Kubusch 1987: 9–28; Grimal 1997: 263; Kubiak 1998: 89–93; Evans 2008: 39–80). Gallus used that motif to emphasise the contrast between the Golden Age of the reign of Bolesław II the Generous and the time after his death, which he calls the Lead Age (*Galli Anonymi cronicae* 1952:

37). The chronicler might have been inspired by *Metamorphoses* by Ovid.

In initial chapters of the first book Cosmas describes honest and righteous habits of people inhabiting the Bohemian land right after the time when mythical Czech and his people had settled down on this territory (*Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* 1923: 9). Cosmas was inspired here by Boethius and his *De consolazione philosophiae*. The fifth rhyming metre from book III is fully devoted to the description of the idyllic times of humanity's first Golden Age. The Bohemian chronicler directly copied a few lines from this excerpt or only slightly changed the quotes: "quia amor habendi seivior ignibus Ethne in omnibus". The motif of the Golden Age and inevitable corruption of morals in further epochs was used by the Bohemian chronicler once again in the third book. Commenting on the ascension to the Prague throne by Bořivoj II, which violated the seniority rule in an unacceptable way, he wrote that "Tunc Cillenia delet omnino suo vestigia, que vix inpressa reliquerat in Boemia, cum exosa terras peteret celestia" (*Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* 1923: 175–176). In this way he refers to the *Metamorphoses* by Ovid, where the poet mentions Astraea. Astraea (or Astrea, Astria) is the goddess of justice, innocence, purity. Astraea, the celestial virgin, was the last immortal creature who had lived with people since the time of the Golden Age. The goddess left the earth during the Iron Age, fleeing from new human vileness. Here, Cosmas calls her Cillenia.

Troy is a similar case. Numerous topics of Homer's poems were a constant element of ancient and mediaeval literature. Knowledge of Ancient Greek certainly was not common at that time; the lives of Homer's characters were known only cursorily using Latin texts (Mańkowski 1962: 139; Wolf 2009: 15–40). Troy, memory about it and its heroes fighting along its walls, immortalised by the poets' words, constitutes for Gallus a symbol of everlasting memory which can be assured only by the author and their work (*Galli Anonymi cronicae* 1952: 121; Wojtowicz 2018: 127–142). In the prologue to the third book, the Polish chronicler evokes the image of destroyed Troy immortalised by the poet's pen. The Bohemian chronicler in his work refers to particular fragments concerning the history of fighting and the capture of Ilium: Paris abducting his lady-love (*Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* 1923: 73), the Trojan Horse as a synonym of deceit (*Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* 1923: 183), and the burning of Troy, which is a symbol of a captured and plundered city (*Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* 1923: 152).

Cosmas and ancient poetry

Cosmas was more willing than Gallus to make use of his knowledge of ancient literature and culture, and he did it more skilfully. He frequently incorporates excerpts of ancient poetry in his text. Let us look at a passage of book III. When he reached the conclusion that he had described all the events pertaining to the times of Přemysl the Ploughman, he put the following words in his work:

Sed quoniam omnibus
Ire quidem restat, Numa quo venit et Ancus

"To go where Numa and Ancus have gone," seen in the Bohemian chronicle (*Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* 1923: 21) is an exact quotation from Horace's work (Horacjusz Flakkus 1988: II,281). Numa and Ancus from the poem are Numa Pompilius and Ancus Marcius, two just Roman kings. They left for the world of shadows, the world of the dead. Přemysl, like every man, is also to pass away. The Latin poet followed by Cosmas informs us about transience of this world and human fragility. The quote comes from a beautiful poem by Horace beginning with a known Pythagorean saying – "nil admirari" – i.e. nothing to admire and thus nothing to desire. Using that maxim ensures inner peace and independence from the outside world, indifference to emotions characteristic of Stoics. This passage was quoted very skilfully and in keeping with the ancient context.

As far as the way of drawing from the heritage of ancient literature is concerned, the Prague canon has more in common with the next Polish chronicler writing one hundred years later, namely with Master Wincenty called Kadłubek, than with Gallus. Master Wincenty quotes or paraphrases numerous Roman historians, philosophers and poets or excerpts from the Bible with great pleasure. In the *Polish Chronicle* by Master Wincenty we can find over three hundred different references to Roman or biblical ancient literature (Chmielewska 2003: 223–238). Ancient rethoric and philosophy was not foreign to him as well (Pawłowski 2003: 172–176; Kałuża 2014: 219–282). Both of them – Cosmas and Wincenty – were able to put an equation mark between local and world figures with one pertinent comparison. They did not have to use only a simple and very clear form of such a comparison and they did not need (as I have shown with the examples above) to name an important figure from their history like an ancient or biblical hero. They also did it much more subtly.

Chronica Boemorum about Krok, a legendary Bohemian ruler, contains a passage from the Book of Genesis (Gen 6.9) that describes Noah, one of patriarchs as “Vir fuit hic in suis generationibus ad unguem perfectus” (*Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* 1923: 9) – “Noah was a righteous man, blameless in his generation.” He could not have found a more appropriate comparison for the father of the nation! Cosmas uses equally favourable connotations to write about Krok’s predecessor, Pater Boemus. He was compared to a national Roman hero, Aeneas. Like Aeneas centuries previously, Boemus addresses his companions and recalls difficulties they experienced while looking for a new place for his people to settle (*Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* 1923: 7; Virgil 1960: I, 254). This is how these passages appear in respective texts.

Cosmas – I, 2: O socii, non semel mecum graves labores per devia nemorum perpassi	Virgil – <i>Aen.</i> I, 198–199: O socii – neque enim ignari sumus ante malorum / O passi graviora, dabit deus his quoque finem
--	--

Having found a good territory where he wished to settle, Boemus raised his hands to heaven and prayed to the gods. Virgil depicted Aeneas’s prayer in an exactly the same way (*Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* 1923: 7; Virgil 1960: I, 246).

Cosmas – I, 2: surgens ac utrasque palmas tendens ad sydera	Virgil – <i>Aen.</i> I, 93: ingemit, et duplicis tendens ad sidera palmas
--	--

Further on, the chronicler put into the predecessor’s mouth a paraphrase of the words uttered by Aeneas. Fleeing from Troy, he uttered them when he found the land where he and his companions were supposed to settle in accordance with the prophecies. Boemus does it when he wants to settle on the land, which was named Bohemia by his companions (*Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* 1923: 7; Virgil 1960: II, 10).

Cosmas – I, 2: Salve, terra fatalis, mille vocis quesita nobis	Virgil – <i>Aen.</i> VII, 120: salve fatis mihi debita tellus
---	--

In this way, two predecessors of the Bohemian nation – Boemus and Krok – became accepted into the group of eminent characters and thus, the origins of the Bohemian nation should be associated in the readers’ heads with the origins of other great nations.

Cosmas, similarly to Polish bishop Wincenty Kadłubek a century later, frequently made use of various works and ancient motifs in one theme of his story. He did it, for example, in the final chapter of the first book. *Amor omnia vincit, rex et dux cedit amanti* – by this paraphrase of Virgil the Bohemian chronicler begins his story of the passionate love of Bohemian duke Bretislav for the beautiful Judith of Schweinfurt (Cosmae Pragensis Chronica Boemorum 1923: 73; Virgil 1960: I, 74).

Cosmas – I, 40: Amor omnia vincit, rex et dux cedit amori	Virgil – <i>Ecl.</i> 10, 69: Omnia vincit Amor: et nos cedamus Amori.
---	---

Judith was praised as the most beautiful woman in the world. The chronicler also used the expression *sub Phebo* – for a person versed in Greek mythology these are synonymous expressions. Phoebus is Apollo’s nickname under which he was worshipped as the god of the sun (Grimal 1997: 104). The growing feeling of the Bohemian ruler is described as caused by Venus’s son’s flame. Cupid, as he is hidden under this expression, is a god of love who inspired burning affection by his arrows. When finally Bretislav abducts Judith, he is compared by Cosmas to Paris who abducted Helen, Menelaus’s wife. And the smart way in which he did it makes the chronicler think about Odysseus with his intelligence and smartness. Cosmas refers here to Odysseus who was smart enough to recognise Achilles dressed up as a girl.

Conclusions

Gallus Anonymus and Cosmas use the heritage of the ancient world in many ways. They often juxtapose a character they depict with a vast array of historical and ancient literary heroes. With the help of various forms of comparisons and analogies they elevate or deprecate rulers, nobles or even the whole nation. For educated mediaeval writers, antiquity was a treasury of examples ready to use and, what is more important, completely intelligible to the readers. Referring to ancient literature, both authors also assumed a certain, quite high level of readers’

knowledge. It is worth emphasising the fact that many borrowings coming from very well-known pagan literary works or from the Bible are merely outlined. The chroniclers did not usually describe a given anecdote in detail, neither did they explain the origin of a quoted character. They assumed that a certain level of knowledge about ancient literature and culture should be incorporated in the canon of knowledge pertaining to every educated European at that time. It is also the case as far as excerpts referring to the Bible are concerned. The chroniclers expected the readers to be familiar with them and to comprehend the sense of a given fragment. Poetry quoted in the chronicles was to embellish them and give them a sophisticated literary form.

Gallus Anonymus did not put forward his wide reading, he did not try to hide his own views behind an ancient or mediaeval quote either. To achieve this aim, he would rather use references to “opinions of wise, sagacious people” or he would quote a general opinion (Plezia 1989: 81). Very few references to original works are stylistically faithful to the original. Gallus usually treated borrowed excerpts from ancient literature quite freely. (Maleczyński 1952: LV, LX–LXI). Rhythm was more important for Gallus than grammatical or stylistic accuracy. He similarly treated quotes or references to the works of mediaeval authors. The Polish chronicler did not look for sophisticated analogies, expanded comparisons and fancy examples. He chose the ones which were known and comprehensible to the reader. Cosmas goes further, elaborately creating his story crafted from his own content and ancient reminiscences. He quotes Latin poetry, skillfully linking strange lines with his own writing. This situation occurs in Cosmas’s chronicle for example in chapter 9 book I. The chronicler placed there two two-line rhyming couplets. The first lines are almost faithful borrowings from Ovid (*Met.* III, 415) and Horace (*Epod.* XV, 1), and the latter are written by the Bohemian chronicler (*Cosmae Pragensis Chronica Boemorum* 1923: 20). He puts multiple Biblical and classical quotations and paraphrases in his text in a very liberal method, but remains faithful to the ancient context of the mentioned work. Sometimes such action emphasises the meaning and significance of the text, sometimes they are only a stylistic features adorning the piece (Wolverton 2015: 68–69). He does it adeptly and aptly, proving his own knowledge and understanding of quoted works.

Both chroniclers naturally refer to the works of their predecessors, skillfully using the imaginarium of the ancient world. On the whole, mediaeval literature, both poetry and prose, had the same origins and similar means of expression. Literature written in the Middle Ages in the western cultural zone was in majority European and not national in its

character. It could deal with regional themes but in a universal way, comprehensible in whole Latin Europe. Both analysed chronicles – *Chronica Boemorum* and *Cronica et gesta ducum sive principum Polonorum* are part of this Latin universum.

Literature

Sources

- Biblia Sacra iuxta Vulgatam versionem*, 2007, ed. R. Weber, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart <http://www.bibelwissenschaft.de/online-bibeln/biblia-sacra-vulgata/lesen-im-bibeltext/> [access: 11.01.2023].
- Boethius A.M.S., 1949, *Trost der Philosophie. Philosophiae Consolationis Libri Quinque*, ed. E. Gothein, Artemis, Zurich.
- Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, 1923, ed. B. Bretholz, Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum, Nova series, vol. 2, Weidmannsche Buchhandlung, Berlin.
- Galli Anonymi cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, 1952, ed. C. Maleczyński, Monumenta Poloniae Historica, Nova Series, vol. 2, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- Horacjusz Flakkus K., 1988, *Dzieła wszystkie*, ed. O. Jurewicz, vol. 1–2, Ossolineum, Wrocław (bilingual edition Latin-Polish).
- Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum*, 1994, ed. M. Plezia, Monumenta Poloniae Historica, Nova Series, vol. 11, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- Ovidius Naso P., *Amores, Epistulae ex Ponto, Remedia amoris, Ars amatoria*, ed. R. Ehwald, B.G. Teubner, Lipsiae 1903.
- Virgil, 1960, *Eclogues, Georgics, Aeneid*, ed. T.E. Page, vol. 1–2, William Heinemann LDT, London.

References

- Auerbach E., 1968, *Mimesis. Rzeczywistość przedstawiona w literaturze Zachodu*, transl. Z. Żabicki, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Banaszkiewicz J., 1979, *Kronika Dzierzwy. XIV-wieczne kompendium historii ojczystej*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Gdańsk.
- Bardski K., 2009, *Biblia łacińska i jej wpływ na literaturę*, „Studia Nauk Teologicznych PAN”, no 4.
- Bláhová M., 2003, *Kosmas, první český historik* [in:] *Duchem, ne mečem. Fakta, úvahy, souvislosti*, ed. J. Lakosilová, Lidové noviny, Praha.
- Brookes R. and Ch., 1984, *Popular Religion in the Middle Ages. Western Europe 1000–1300*, Thames and Hudson, London.
- Chmielewska K., 2017, *Hektor i Mojżesz. Reminiscencje świata antycznego w Kronice polskiej Anonima tzw. Galla* [in:] *Nobis operique favete. Studia nad Gallem Anonimem*, ed. A. Dąbrówka, E. Skibiński, W. Wojtowicz, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa.
- Chmielewska K., 2003, *Rola wątków i motywów antycznych w Kronice Polskiej Mistrza Wincentego zwanego Kadłubkiem*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Częstochowa.

- Curtius E.R., 1997, *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, transl. A. Borowski, Universitas, Kraków.
- Deptuła C., 1990, *Galla Anonima mity genezy Polski. Studium z historiozofii i hermeneutyki symboli dziejopisarstwa średniowiecznego*, Wydawnictwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
- Evans R., 2008, *Utopia antiqua. Readings of the Golden Age and Decline in Rome*, Routledge, London.
- Grimal P., 1997, *Słownik mitologii greckiej i rzymskiej*, transl. M. Bronarska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Kałuża Z., 2014, *Lektury filozoficzne Wincentego Kadłubka*, Instytut Tomistyczny, Warszawa.
- Kolář A., 1924, *Kosmovy vztahy k antice*, „Sborník filosofické fakulty university Komenského”, no. 3.
- Kras R.J., 2002, *Dziela Salustiusza w warsztacie Anonima zw. Gallem*, „Roczniki Humanistyczne”, R. 50, no. 2.
- Krzemieńska B., 1999, *Břetislav I. Čechy a střední Evropa v první polovině XI. století*, Garamond, Praha.
- Kubiak Z., 1998, *Mitologia Greków i Rzymian*, Wydawnictwo Znak, Warszawa.
- Kubusch K., 1986, *Aurea Saecula: Mythos und Geschichte. Untersuchung eines Motivs in der antiken Literatur bis Ovid*, Lang, Frankfurt am Main.
- Leclercq J., 1997, *Miłość nauki a pragnienie Boga*, transl. M. Borkowska, Wydawnictwo Benedyktynów, Tyniec–Kraków.
- Maleczyński K., 1934, *Źródła literackie kroniki tzw. Galla Anonima*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, R. 14.
- Maleczyński K., 1952, *Wstęp* [in:] *Galli Anonymi cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, ed. C. Maleczyński, Monumenta Poloniae Historica, Nova series, vol. 2, Polska Akademia Umiejętności, Cracovia.
- Mańkowski J., 1962, *Historia trojańska w literaturze i kulturze polskiej 16 wieku*, „Meander”, R. 17, no. 3.
- Michałowska T., 1995, *Średniowiecze*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Mrozowicz W., 2017, *Anonim zwany Gallem i jego kronika. Materiały do bibliografii* [in:] *Nobis operique favete. Studia nad Gallem Anonimem*, ed. A. Dąbrowska, E. Skibiński, W. Wojtowicz, Instytut Badań Literackich PAN, Warszawa.
- Nechutová J., 2000, *Latinská literatura českého středověku do roku 1400*, Vyšehrad, Praha.
- Pawłowski K., 2003, *Retoryka starożytna w kronice Wincentego Kadłubka. Sztuka narracji*, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Plezia M., 1947, *Kronika Galla na tle historiografii XII wieku*, Polska Akademia Umiejętności, Kraków.
- Plezia M., 1989, *Wstęp* [in:] Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Sadílek J., 1997, *Kosmovy staré pověsti ve světle dobových pramenů*, Petrklíč, Český Těšín.
- Skibiński E., 2012, *Antyk w „Kronice polskiej” Anonima tzw. Galla i w „Translacji św. Mikołaja” tzw. Mnicha z Lido jako problem badawczy*, „Studia Europaea Gnesnensia”, no. 6.
- Třeštík D., 1968, *Kosmova kronika. Studie k počátkům českého dějepisectví a politického myšlení*, Academia, Praha.

- Wielgus S., 1990, *Badania nad Biblią w starożytności i w średniowieczu*, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin.
- Wojtowicz W., 2018, *Obraz memorialny Troi u Galla Anonima i jego konteksty* [in:] *Przeszłość w kulturze średniowiecznej Polski*, ed. J. Banaszkiewicz, A. Dąbrówka, P. Węcowski, Wydawnictwo Neriton, Warszawa.
- Wolf K., 2009, *Troja – Metamorphosen eines Mythos. Französische, englische und italienische Überlieferungen des 12. Jahrhunderts im Vergleich*, De Gruyter Akademie Forschung, Berlin.
- Wolverton L., 2015, *Cosmas of Prague: Narrative, Classicism, Politics*, Catholic University of America Press, Washington.

Elementy antycznego świata w kronikach Kosmasa z Pragi i Anonima zwanego Gallem

Streszczenie

Artykuł pokazuje sposób, w jaki dwaj średniowieczni kronikarze: Anonim zwany Gallem oraz Kosmas z Pragi włączają do swoich narracji elementy antycznego świata. Zarówno *Chronica Boemorum* Kosmasa jak Gallowa *Cronica et gesta ducum sive principum Polonorum* swobodnie nawiązują do Pisma Świętego oraz pogańskiej literatury starożytnej. Autorka wskazuje na podobieństwa i różnice takiego sposobu wykorzystania dorobku poprzedników. Do pierwszych należy naturalny i swobodny styl, w jakim obaj kronikarze posługują się imaginariem antycznego świata, traktując go jako zbiór gotowych przykładów. Podstawową zaś różnicę stanowi fakt, że Kosmas, zdecydowanie częściej i wielowątkowo odwołuje się do dorobku antyku. Autorka zaznacza także, że kanonik praski w swym podejściu do wątków i motywów antycznych był bliższy kolejnemu kronikarzowi polskich dziejów Mistrzowi Wincentemu zwanemu Kadłubkiem.

Słowa kluczowe: Kosmas z Pragi, Anonim zwany Gallem, historiografia, kronikarstwo średniowieczne, motywy antyczne

Wojciech Zarosa¹

Średniowieczny Kościół w Polsce wobec problemu krzywoprzysięstwa (wybrane zagadnienia)

Streszczenie

Artykuł podejmuje kwestię stosunku średniowiecznego Kościoła w Polsce wobec problemu krzywoprzysięstwa. *Periurium* rozumiane jako złamanie przysięgi lub fałszywe oświadczenie złożone pod przysięgą ze względu na swoją naturę stanowiło przedmiot zainteresowania Kościoła. Zwalczaniu krzywoprzysięstwa służyło ustawodawstwo synodalne, które starało się zmieniać zwyczaje prawne i dostosowywać je do zaleceń powszechnego prawa kanonicznego. W celu walki z krzywoprzysięstwem Kościół posługiwał się bogatym instrumentarium kar i pokut stosowanych wobec duchownych i świeckich.

Słowa kluczowe: krzywoprzysięstwo, przysięga, średniowiecze, kultura prawna, sądownictwo kościelne.

Wstęp. Pojęcie krzywoprzysięstwa

Problematyka średniowiecznej przysięgi spotkała się ostatnio z żywym zainteresowaniem wśród polskich historyków (Szczur 1990: 75–78; Starnawska 2008; Zaremska 1999; 2011: 217–230; Kostuch, Wojciechowska 2014). Nowsze badania zaowocowały licznymi ważnymi ustaleniami, a przede wszystkim pozwoliły wyjść poza wąskie podejście skoncentrowane jedynie na zagadnieniach historyczno-prawnych. Oczywiście nie oznacza to, że badania te pozbawione są znaczenia.

¹ Dr Wojciech Zarosa, Instytut Historii, Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach, ul. Uniwersytecka 17, 25-406 Kielce, e-mail: wojciech.zarosa@ujk.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-7590-3496.

Przykładem mogą być chociażby ostatnie gruntowne studia poświęcone przysiędze dowodowej w procesie ziemskim (Moniuszko 2010; Bukowski 2015). Jedną z prac poświęconych średniowiecznej przysiędze (Rogowski 2016) stała się przyczynkiem dyskusji, w której poruszone zostało kilka istotnych kwestii (Zarosa 2018; Moniuszko 2019). Doceniono również rolę rytuału przysięgi, jego złożoność oraz wydźwięk performatywny, symboliczny i komunikacyjny (Wojciechowska 2013a; Duda, Józwiak 2015). Fundamentalne znaczenie tych funkcji ujawniło się zwłaszcza na styku kultury oralnej i wzrostu znaczenia piśmienności w późniejszym średniowieczu (Bartoszewicz 2017). Badania dają asumpt do sformułowania wniosku o dużym przywiązaniu do przysięgi, determinowanym przez autorytet zwyczaju (Coleman 1974; Ho 2003–2004; Bougard 2008).

Jednym z zagadnień wyraźnie pozostających poza marginesem dotychczasowych badań historycznych jest kwestia średniowiecznego krzywoprzysięstwa rozumianego w dwojaki sposób: jako zaprzysiężenie nieprawdy lub jako złamanie złożonej przysięgi. Warto nadmienić, że rzymskiej zasady *Periuri poena divina exitum, humana dedecus* nie zapomniano również w średniowieczu. Naruszenie przysięgi uważano za pogwałcenie ładu boskiego, natomiast w sferze społecznej miało ono skutkować hańbą i niesławą (Bertolini 1967; Syryjczyk 1991; Fitzgerald 2013; Wojciechowska 2013b).

Istotnym postulatem badawczym byłaby więc charakterystyka przestrzegania i sposobów penalizacji krzywoprzysięstwa. Rodzaj tej przewiny, rozumianej jako znieważenie czy wręcz splugawienie świętości i boskości przywoływanej na świadectwo wypowiedzianych słów, skutkował tym, że sankcje względem krzywoprzysięstwa rezerwowano przede wszystkim dla sfery religijnej (C.22.q.1.10). W średniowieczu swoistym dystrybutorem i gwarantem prawdziwości przysięgi stawał się Kościół, który krzywoprzysięstwo utożsamiał nieomal z bluźnierstwem (Mostert 1987: 64; Schwerhoff 2004: 29, 34). Dostrzegano również społeczne konsekwencje krzywoprzysięstwa, jego demoralizujący wpływ na życie publiczne i skutki spadające na oszukanych.

W tym duchu w późnym średniowieczu wypowiadała się moralistyka. Przed krzywoprzysięstwem przestrzegano również przy wykładzie znaczenia drugiego przykazania. Mikołaj Wigandi (zm. 1413), krakowski kanonista i kaznodzieja, odnajdywał jego sens w przestrzeganiu przed niegodziwymi przysięgami. Uczony potępiał tych, którzy biorą Imię Boże na darmo i bez wyraźnego powodu oraz swoją przysięgą oszukują innych. Zwracał również uwagę na naganną postawę lekomyślnie i uporczywie przysięgających na trzewia i płuca Boga lub tych,

k którzy bez wyraźnej potrzeby przysięgają na rany i krew Chrystusa (BJ rkps 1287, k. 26v–27r).

Niniejszy tekst jest próbą ukazania stosunku średniowiecznego polskiego Kościoła do problemu krzywoprzysięstwa i jego penalizacji oraz postulowanych sposobów karania tej przewiny. Kwestię tę da się zaobserwować już w odniesieniu do okresu wczesnopiastowskiego. Podstawową wykładnię w tej mierze zapewniało powszechne prawo kanoniczne, natomiast w warunkach polskich interesujące jest przede wszystkim ustawodawstwo synodalne, które od XIII w. interesowało się problemem krzywoprzysięstwa. Istotne znaczenie mają również źródła ukazujące praktykę prawną, przede wszystkim księgi sądowe. Oczywiście tekst niniejszy nie pretenduje do gruntownego wyczerpania kwestii średniowiecznego krzywoprzysięstwa. Stanowi raczej przyczynek, który zwraca uwagę na najistotniejsze źródła oraz problemy.

Jak już wspomniano, prawo kanoniczne traktowało krzywoprzysięstwo jako czyn skierowany przeciwko Bogu. Nacisk kładziono na wolicjonalny aspekt krzywoprzysięstwa, wynikający z rozdziwku między wolą a oświadczeniem przysięgającego. Dekret Gracjana wskazywał, że Bóg ocenia przysięgającego nie ze względu na wypowiedane słowa (*ex ore*), ale ze względu na jego serce (*ex corde*). W takim kontekście krzywoprzysięstwem jest jedynie oświadczenie składane z zamiarem oszukania (C.22.q.5.11).

Natura krzywoprzysięstwa, jako występku popełnionego po wezwaniu Boga na świadka wypowiedanych słów, predestynowała Kościół do rozciągnięcia odpowiedzialności za wszystkie przysięgi, a co za tym idzie, również za skutki tych składanych w sposób fałszywy i wiarałomny. W konsekwencji pojęcie *periurium* obejmowało nie tylko złamanie przysięgi stwierdzającej (*iusiurandum asertorium*), przynależnej przede wszystkim sferze sądowniczej, lecz również przysięgi przyrzekającej (*iusiurandum promissorium*), która znalazła swoje zastosowanie m.in. na płaszczyźnie politycznej.

Od wczesnego średniowiecza na krzywoprzysięzców miały spadać sankcje w postaci ekskomuniki i pokuty kościelnej (Grzegorz z Tours: 5.18; Hinschius: 708; Kolmer 1989: 328–329; Tomaszek 2020: 765). Ustawodawstwo synodalne uzupełniane było w tej materii przez księgi pokutne (*libri poenitentiales*). Co istotne, księgi pokutne różnicowały poprawczy wymiar pokuty w zależności od osoby i okoliczności złożenia fałszywej przysięgi. Dla duchownych, zwłaszcza biskupów, przebiterów i mnichów, wymiar pokuty był wyższy niż dla niższego kleru i świeckich (*Księgi pokutne* 2011: 98). Takie postrzeganie krzywoprzysięstwa wzmocnione zostało również przez rozwijającą się kanonistykę.

Ugruntowało się bowiem kanoniczne pojęcie krzywoprzysięstwa, które oparte było przede wszystkim na recepcji myśli św. Augustyna oraz postanowień wczesnośredniowiecznych synodów kościelnych (Gaude-
met 1991: 70–71; Helmholz 1996: 147; Uhalde 2007: 77–104). Zaintere-
sowanie augustiańską nauką o naturze kłamstwa i krzywoprzysięstwa
przypadło na wiek XII, co wiązało się z koniecznością odpowiedzi na
potrzeby dydaktyki chrześcijańskiej, poszukującej oparcia dla swej dzia-
łalności w szerszej refleksji na temat grzechów języka. Myśl św. Augu-
styna wzbogaciła bez wątpienia kanonistykę, zaszczipiając w niej po-
strzeżenie krzywoprzysięstwa zarówno jako *peccatum*, jak i *crimen*
(Rossier 1995: 91–103; Colish 2005: 159–160).

Krzywoprzysięstwo jako złamanie warunków umowy

W Polsce wczesnopiastowskiej Kościół stał się gwarantem przysięgi publicznej. Biskupi przyjęli na siebie rolę świadków i poręczycieli ukła-
dów i przysięg składanych przez książęta. Owi *cuncti Polonie sapientes*,
których Gall przywołuje jako oburzonych faktem złamania przez księcia
Zbigniewa przysięgi, to z pewnością przede wszystkim ludzie Kościoła
(*Galli Anonymi* 1952: 104). Kronikarz ukazał historię i tragiczne losy
księcia Zbigniewa także jako konsekwencję niedochowanej przez niego
przysięgi. Konieczność kościelnej pokuty publicznej za krzywoprzysię-
stwo rozumiane jako złamanie zaprzysiężonego przyrzeczenia spadła
później także na Bolesława Krzywoustego oraz wojewodę Piotra Wło-
stowica (Bieniek 1966, s. 9–28; Dalewski 2008: 189–225).

Losy obu postaci sugerują, że instytucja pokuty kościelnej w Polsce
wczesnopiastowskiej była stosowana również względem krzywoprzy-
sięzców. Podobnie jak w przypadku innych grzechów, np. cudzołóstwa
czy nieprzestrzegania postów kościelnych, krzywoprzysięstwo karane
było także przez władzę książęcą. Analogii w tej mierze dostarcza pra-
wodawstwo węgierskie. O konieczności pokuty kościelnej oraz karze
obcięcia ręki lub jej wykupu w związku z krzywoprzysięstwem wzmian-
kowały statuty króla Stefana I. O pokucie kościelnej względem krzywo-
przysięzców wspominano również w żywocie św. Ottona z Bambergu.
W modlitwniku Gertrudy znalazła się modlitwa za grzechy św. Piotra,
a wśród nich właśnie kłamstwo, fałszywe zeznanie i krzywoprzysięstwo
(*Decreta s. Stephani* 1999: ks. 1.17; *Św. Ottona* 1996: II. 21; Andrzejuk
2006: 291; Dalewski 2008: 51–62; Rosik 2019: 176–179).

Kościół stawał na straży przysięg składanych przez władców, a wia-
rołomcom groził sankcjami kanonicznymi na czele z ekskomuniką

i interdyktem. Szczególnie widoczne było to w okresie rozbicia dzielnicowego podczas zawierania różnego rodzaju umów, układów, wydawania przywilejów potwierdzanych za pomocą przysięgi. Kościół stał się wówczas ważnym czynnikiem politycznym, żywo zainteresowanym roztoczeniem opieki nad różnego rodzaju paktami i zobowiązaniami. Nadto biskupi rozumieli, że konsekwencje ewentualnego krzywoprzysięstwa obejmują nie tylko władców, lecz również ich państwo. Z tego względu starali się przeciwdziałać skutkom wiarołomstwa.

Świadectwem tego mogą być postanowienia synodu arcybiskupa gnieźnieńskiego Pełki z 1233 roku. Wydany wówczas statut synodalny wspominał o złamaniu przysięgi złożonej w obecności biskupa, za które krzywoprzysięzca winien zostać obłożony ekskomuniką aż do czasu odpokutowania i potwierdzenia tego faktu przez biskupa. Jeśli zaś krzywoprzysięzca trwałby w uporze, biskup był zobowiązany przekazać jego sprawę metropolicie, który powinien zaostrzyć ekskomunikę. W dobrach ekskomunikowanego miał obowiązywać również interdykt (*Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski* 1877: nr 150). Surowy wydźwięk tegoż statutu należy rozważać w kontekście rywalizacji politycznej między książętami piastowskimi oraz procesu wychodzenia Kościoła spod wpływów władzy świeckiej. Jego ogłoszenie zbiegło się bowiem z ważnymi wydarzeniem politycznym, jakimi bez wątpienia było wydanie w roku 1232 wielkiego przywileju immunitetowego na rzecz biskupstwa poznańskiego przez księcia Władysława Odonica (*Rocznik kapituły gnieźnieńskiej* 1962: 3; *Chronica Poloniae maioris* 1970: 82; Kürbis 1959: 253). Najprawdopodobniej więc arcybiskup Pełka w swoim statucie starał się zabezpieczyć zobowiązania podejmowane na rzecz Kościoła w dynamicznej wówczas sytuacji politycznej i przybierającym na sile konflikcie książąt piastowskich na terenie Wielkopolski (Grodecki 1921; Tymieniecki 1934; Bieniak 1980: 574–577).

Opiekę nad wypełnieniem przysięgi powierzano arcybiskupowi i biskupom oraz możnym, którzy mieli strzec wykonania literalnego tekstu powziętego układu. W *Kronice Wielkopolskiej*, opisując podział Wielkopolski między Bolesława Pobożnego a Przemysła I w 1247 r., kronikarz wspominał, że obaj krewni zwrócili się o gwarancję do biskupa poznańskiego Boguchwała, który dołączył do układu sankcję ekskomunikacji w przypadku złamania przysięgi. W opinii Długosza zaś przysięga i widmo klątwy miały stanowić jedną szczególnie usankcjonowaną gwarancję trwałości układu. Trudno przypuszczać, aby Długosz nie wiedział, że układ ten w istocie przetrwał dwa lata. Czasowość umowy nie podważyła jednak jego wiary w moc i skuteczność przysięgi (*Kronika Wielkopolska* 1970: 74, 91; *Jana Długosza Roczniki* 2009: 73; Szczur 1990: 75; Schwedler 2008: 159; Wojciechowska 2010: 163–183).

Lektura książki dwunastej *Roczników* Jana Długosza stanowi ciekawe źródło ukazujące stosunek duchowieństwa do przysięgi i krzywoprzysięstwa. Sprawa miała związek z wystąpieniem kardynała Zbigniewa Oleśnickiego przeciwko królowi Kazimierzowi Jagiellończykowi na zjeździe szlachty małopolskiej w Nowym Korczynie w 1451 roku. Narracja Długosza została skonstruowana w ten sposób, aby ukazać biskupa krakowskiego jako stróża powagi i doniosłości przysięgi. Kronikarz przytoczył mianowicie rzekomą mowę Oleśnickiego pouczającego króla w sprawie odsunięcia od władzy księcia litewskiego Michała Zygmuntowicza. Biskup miał ostrzegać króla przed konsekwencjami złamania przysięgi, jakie spadły chociażby na Władysława Warneńczyka. Co ciekawe, krzywoprzysięstwo popełnione przez brata króla Kazimierza rzeczywiście odbiło się w Europie szerokim echem i wykorzystywane było również w celach propagandowych (Tazbir 1985: 511–532). W pełnym dramatyzmu opisie Oleśnicki z dłońmi wzniesionymi ku górze i modlący się o ukaranie krzywoprzysięstwa ukazany został jako sprowadzający gniew Boga, niebiańskich zastępców oraz zemstę nieba i ziemi, a wreszcie zatracenie duszy króla (*Jana Długosza Roczniki* 2009: 119–121). Niewątpliwie ten celowo udratyzowany przez kronikarza czyn biskupa oddawał dobrze postrzeganie konsekwencji krzywoprzysięstwa, wyrażające się sprowadzeniem przekleństwa na późniejsze losy wiarołomcy (o tym również poniżej).

Prawo kanoniczne uznawało każdą umowę i zobowiązanie za ważne bez względu na formę, w jakiej zostały zaciągnięte. Przysięga była więc środkiem umacniającym powzięte zobowiązanie, ale niewymagany do jego zainicjowania. Paweł Włodkowic (zm. 1435), znawca prawa rzymskiego i kanonicznego, w jednym ze swoich utworów polemicznych przeciw Krzyżakom rozróżniał umowy zawarte oraz umowy zawarte i umocnione przysięgą, zaznaczając, że nie może być żadnej różnicy w przestrzeganiu tych umów (*Pisma wybrane*, t. 3: 256–257). Złożenie przysięgi umacniało więc umowę, nadając jej wymiar religijny. W ramach uniwersalnej *christianitas* gwarantem przysięgi stawał się jeden wszechmocny i wszechwidzący Bóg: świadek ludzkich serc i sumienia. Krzywoprzysięstwo rozumiane jako złamanie powziętej umowy nie tylko miało skutkować konsekwencjami wymierzonymi w duszę władcy, lecz także spadało na jego kraj i poddanych. Stąd też chętnie odwoływano się do indywidualnej ekskomuniki oraz społecznie wymierzanego interdyktu (Schwedler 2008: 159; Pennington 2011: 93–116). Co istotne, kanoniczna koncepcja umowy i zobowiązań rozciągnięta została również na inne dziedziny życia społecznego, np. instytucję małżeństwa (Biniaś-Szkopek 2018).

Sankcje kanoniczne: od pokuty do ekskomuniki

Pokuta kościelna jako sankcja spadająca na krzywoprzysięzców stosowana była również w późniejszym okresie. Statuty synodalne zwracają uwagę na właściwą pokutę wyznaczaną wobec krzywoprzysięzców (X.1.11.17). Statut biskupa krakowskiego Nankera z 1320 roku rezerwował wymiar pokuty do wyłącznej kompetencji biskupa w sprawach o fałszywe świadectwo i krzywoprzysięstwo popełnione *solemniter*, co należy rozumieć zapewne jako fałszywą przysięgę złożoną na krzyż lub księgę Ewangelii (*Najstarsze statuty* 1915: 59–61; *Synody diecezji poznańskiej* 1952: 105).

O rzetelność w podejściu do praktyk penitencyjnych nawoływał statut Piotra z Bnina (zm. 1494). Biskup włocławski podkreślał, że krzywoprzysięzca nie powinien być zwalniany z pokuty bez godnego zadośćuczynienia temu, komu zaszkodził. Jednocześnie zalecano, aby przy pokucie kościelnej łagodniej traktować tych, którzy przysięgali wątpliwie i niepewnie, nie mając pewnej wiedzy (*Statuta synodalia* 1890: 24). Biskup podążał w tym postanowieniu za normami powszechnego prawa kanonicznego, które zalecało, aby wymierzając kary za krzywoprzysięstwo, zwracać uwagę na pozycję karanego, ze względu na to, iż osoby godniejsze należy karać ciężiej od innych (X.2.24.12). Wizytatorzy kościelni obligowani byli do sprawdzania, czy ewentualni krzywoprzysięzcy odpokutowali już właściwie swój grzech (Instrukcja wizytacyjna: CLXXVIII; ACIE 2: 289). Z terenu Polski średniowiecznej nie posiadamy dowodów stosowania zwyczaju noszenia specjalnego krzyża na ubraniach, stanowiącego rodzaj pokuty wprowadzonej pod wpływem Kościoła przez ustawodawstwo niektórych miast włoskich (Cavallar, Kirschner 2020: 304).

Pod kategorię krzywoprzysięstwa podpadały również sprzysiężenia (*coniurationes*) i spiski (*colligationes*), traktowane przez Kościół jako potencjalne zagrożenie dla przyjętego porządku. Na terenie metropolii gnieźnieńskiej kwestię tę podejmowano kilkakrotnie. Obszerny statut w tej sprawie wydał legat papieski Filip, biskup Fermo, w 1279 r. Filip przeniósł prawdopodobnie założenia tego statutu z własnej diecezji. W 1258 r. papież Aleksander IV (1254–1261) wydał bowiem dla San Ginesio i Fermo statut wymierzony przeciwko *colligationes* i *confederationes* (Sella 1927: 22–23; VI.5.12.2). W średniowieczu statut ten był wielokrotnie powtarzany w różnych częściach Półwyspu Apenińskiego.

Przywoływały go również statuty wieluńsko-kaliskie arcybiskupa Mikołaja Trąby z 1420 r. Zakazywały one udziału duchownych w tego rodzaju sprzysiężeniach oraz spłacania wszelkiego typu należności

z nimi związanych. Duchownym takim grożono ekskomuniką *ipso facto* oraz pozbawieniem beneficjum, zakładając, że kary takie miały w przyszłości odstraszać innych (*Antiquissime* 1856: 84; *Statuty synodalne* 1951: 40). Statuty Mikołaja Kurowskiego dla archidiecezji gnieźnieńskiej z początku XV w. zabraniały duchownym służyć radą i pomocą występującym przeciw Kościołowi pod karą przewidzianą dla krzywoprzysięzców – *sub pena periurii* (*Najdawniejsze statuty* 1920: 31). Na taką samą karę zgodnie ze statutami kilku kapituł z terenu metropolii gnieźnieńskiej zasługiwać mieli kanonicy, którzy dopuścili się ujawnienia przedmiotu obrad i tajemnic kapituły (Zachorowski 1912: 184; Góralski 1973: 197; Dola 1983: 42; Bilska-Ciećwierz 2007: 266–267).

Synody wprowadzały również ustalenia dotyczące organizacji procesu kanonicznego. Bez wątpienia duże znaczenie miały statuty synodalne legatów papieskich Jakuba z Leodium i Anzelma z lat 1248 i 1264. Oprócz postulatu posiadania przez sądy biskupie stosownych świętości służących do zaprzysięgania oraz wprowadzenia modelu przesłuchiwania świadków formułowały one katalog kar przeciwko fałszerzom zeznań (Góralski 1984: 149–171).

Zgodnie ze wspomnianymi statutami podstawową i najłagodniejszą karą miało być więzienie, pod warunkiem jednak, że fałszywe zeznania nie wywołały szkody i zgorzenia. Krzywoprzysięzcę miano również wystawić na widok publiczny. W tym celu należało go „wywyższyć” poprzez ustawienie ze związanymi rękami i nogami przed biskupią siedzibą lub katedrą, tak by był dobrze widoczny dla przechodzących na „drabinie hańby”. Wydaje się, że należy przyjąć takie znaczenie terminu *magna scalae* (Maisel 1982: 130; Góralski 1984: 169; *Statutenbuch A* 1902: 281). Przez następne osiem godzin grzesznik taki miał być wystawiony na drwiny i szyderstwa. Kara nie kończyła się jednak wraz z przecięciem więzów – należało odkupić czyn podczas pokuty publicznej we własnej parafii, a niewywiązanie się z tej powinności miało skutkować ekskomuniką. Oczywiście krzywoprzysięzca pozbawiony był od tego czasu możliwości składania świadectwa sądowego (*Starodawne Prawa* 1856: 348; Durandis 1602: 284). Model penalizacji krzywoprzysięstwa łączył w swej istocie indywidualną karę za przestępstwo fałszywego zeznania oraz konieczność odpokutowania grzechu z karą o charakterze społecznym, mającą odstraszać potencjalnych krzywoprzysięzców. Do tego dochodziły jeszcze pohańbienie i utrata wiarygodności. Brak wzmianek o praktyce stosowania przez sądy kościelne kary wystawienia na widok publiczny może sugerować, że rezerwowano ją jedynie dla szczególnie bulwersujących przypadków i nie wymierzano zbyt często.

Postanowienia statutu legata mogły jednak stanowić pewien model orzekania nie tylko dla sądów kościelnych, ale również sądów świeckich. Trzeba również wspomnieć, że u podstaw tego statutu mogły leżeć zwyczaje stosowane na zachodzie Europy. Wiadomo bowiem, że w miastach niemieckich kary honorowe wymierzane oszczercom, fałszerzom i krzywoprzysięzcom obejmowały m.in. bose, nagie lub półnagie przejście przez rynek miejski lub noszenie hańbiącego płaszcza lub psa (Kosmasa 1968: 365; Isenmann 2014: 513). W nadreńskim Colmar kara za krzywoprzysięstwo została obleczone w formę hańbiącej ekspozycji. W mieście tym pod koniec XIII w. za złamanie przysięgi wierności umieszczono na kole pewnego mieszczanina z uniesionymi do góry trzema palcami prawej ręki, którą złożył przysięgę. Według innej wersji mieszczanin ten musiał złożyć swoje ubrania na wozie i podążać za nim nago z wyciągniętą dłonią na znak swojej przewiny. O zwyczaju wystawiania na widok publiczny nagiego duchownego krzywoprzysięzcy świadczą również źródła ikonograficzne z terenu Hiszpanii (Bucholzer, Lachaud 2014: 21; Moeglin 2015: 43; Melnikas 1975: 696). Wyświecenie krzywoprzysięzców potwierdzone jest również w praktyce prawnej późnośredniowiecznego Krakowa (*Księga proskrypcji* 2001: nr 640, 660).

Źródła kościelne podkreślały niekiedy upodobanie mieszkańców ziem polskich do krzywoprzysięstwa. Takie stwierdzenia na ogół uzasadniały konieczność wprowadzania statutów modyfikujących pryncypia procesu sądowego. Skłonnością do krzywoprzysięstwa legaci papiescy w latach 1248 i 1264 uzasadniali konieczność zaprowadzenia zwyczaju przysięgania przez świadków *super sancta*, czyli na „świętości” (*Staro-dawne Prawa* 1856: 348). W istocie statut ten wprowadzał obowiązek składania przez świadków przysięgi (*iuramentum de veritate dicenda*) przed złożeniem przez nich świadectwa sądowego. Ugruntowanie się tego obowiązku wiązało się przede wszystkim z przemianami procesu rzymskokanonicznego w ówczesnej kanonistyce.

O próbie wyplenia krzywoprzysięstwa wspominają również statuty synodalne wieluńsko-kaliskie, które zakazywały składania duchownym przysięgi w celu usprawiedliwiania nieobecności stron procesowych podczas roków sądowych. Do połowy drugiej dekady XV w. dylacji w przypadku ciężkiej choroby dokonywano zazwyczaj poprzez przysięgę duchownego, najczęściej plebana. Udawał się on do domu złożonego chorobą, spowiadał go i udzielał mu komunii. Następnie duchowny ten stawał na termin sądowy i składał przysięgę o wypowiedaniu świeckiego, co skutkowało odroczeniem terminu (Rafacz 1925: 603-606; Uruszczak 1968: 59-65). Władze duchowne zdawały sobie zapewne sprawę, że w wielu tego typu przypadkach dochodzi do poważnych

nadużyć, przez co synod surowo zabraniał składania przysięg, które przez krzywoprzysięstwo prowadziły do zgorszenia i grzechu (*Statuty synodalne* 1951: 42).

Krzywoprzysięstwo w praktyce prawnej

Przysięga przewidywana była na wszystkich etapach procesu kanonicznego, zarówno jako środek procesowy (*iuramentum calumniae, iuramentum de malitiae, iusiurandum de veritate dicenda*), dowodowy, jak i oczyszczający (*purgatio canonica*). Z tego względu w aktach sądów kościelnych przysięga odnotowywana jest w setkach spraw. Już pobieżna analiza jednej tylko z XV-wiecznych krakowskich *acta actorum* pokazuje to całkiem wyraźnie. Widzimy więc przysięgę wskazywaną przeciwnikowi (AOff 6: k. 9v; 13v; 24v; 30v); nakładaną przez sąd w przypadku braku innych dowodów (AOff 6: k. 22r); oczyszczanie za pomocą przysięgi z poważnych zarzutów (AOff 6: k. 36r); zaprzysiężone oszacowanie wartości przedmiotu sporu (AOff 6: k. 13v; 39v); przysięgę świadków (AOff 6: k. 30r; 40v); przysięgę bezpieczeństwa (*de securitate vitae*) składaną przez małżonków (AOff. 6: k.16r). W kontekście powszechności stosowania różnego rodzaju przysięg z pewnością dziwi fakt, że sprawy o krzywoprzysięstwo mają znaczenie marginalne i są w zasadzie trudno uchwytnie w gąszczu różnego rodzaju spraw rozpatrywanych przed konsystorzem. Ten swoisty paradoks wynikał zapewne z dewaluacji znaczenia przysięgi oraz traktowania jej jako ostatecznego rozstrzygnięcia wszelkich sporów (Hbr 6, 16). Stąd też dochodzenie spraw o krzywoprzysięstwo było raczej utrudnione i ograniczało się do szczególnie gorszących przypadków.

Fragmety wydanych już zapisek pozwalają stwierdzić, że krzywoprzysięzców postrzegano jako lekceważących Boga, nie pomnych na własne zbawienie i niedbających o własną opinię (ACIE 3: nr 329). Sądy kościelne wymierzały krzywoprzysięzcom kary pieniężne łączone z pokutą (ACIE 2: nr 1167; ACIE 3: nr 377). Czasami wymienia się jedynie ogólne stwierdzenie o karze za to przestępstwo (*poena periurii*), co należy rozumieć jako konieczność poddania się pokucie kościelnej (Praktyka 1888: nr 191; Cracovia Artificium 1985: nr 25).

Krzywoprzysięzca, zgodnie z poglądem św. Augustyna i św. Izydora przyjętym przez *Dekretały* Grzegorza IX, obrażał Boga, sędziego (sąd) oraz stronę przeciwną. Skoro więc fałszywe zeznania powodują trzykrotny grzech, kara powinna objąć wszystkie trzy płaszczyzny: boską, prawną i ludzką. Kanoniści rozróżniali zatem karę wieczną, która spada

na krzywoprzysięzcę występującego przeciwko Bogu, infamie i chłostę, stanowiące odpowiedź na pogwałcenie prawa oraz konieczność osobistego naprawienia wyrządzonej szkody (BJ rkps 387 III: 415r). Istnieją świadectwa sugerujące, że wspomnianej wykładni *Dekretalów* używano nie tylko do pouczenia świadków przed sądami kościelnymi, lecz wykorzystywano także do pouczenia wiernych podczas kazań objaśniających sens Dekalogu. Przed złożeniem przysięgi pouczano również o jej znaczeniu, odwołując się niekiedy do Pisma Świętego (*Praktyka* 1888: nr 151, nr 153; Bracha 2016: 53–54; *Księga sądowa*, nr 5, 49, 382).

Krzywoprzysięstwo orzekano także w przypadku fałszerstwa dokumentów przez notariuszy. Wynikało to z faktu składania przez notariuszy przysięgi przy obejmowaniu funkcji. Kara obejmować mogła wieczystą suspensę z urzędów kościelnych oraz wydalenie z diecezji (Czyżak 2003: 10, ACIE t. 3, cz. 1: nr 287).

Do sądów kościelnych trafiały również sprawy o krzywoprzysięstwo popełnione przed sądami świeckimi. Widać to m.in. w sprawach, w których sądy ziemskie wymierzały wysoką karę pieniężną (ACIE t. 3, cz. 1: nr 159, 316, 329, 340, 368, 382). Jednakże na początku XVI w. pojawiła się tendencja, aby ograniczać możliwość odwoływania się w tej materii do forum kościelnego. Wyraźnie zakazywało tego na przełomie XV i XVI w. prawo mazowieckie, precyzując, że o sprawy zakończone przed sądami ziemskimi nie należy dochodzić z tytułu krzywoprzysięstwa do sądów kościelnych. Zgodnie z przywilejem króla Aleksandra Jagiellończyka dla ziemi wiskiej z 1504 r. krzywoprzysięstwo miało być karane zgodnie z prawem ziemskim obowiązującym na terenie Królestwa (*Iura Masoviae* 1973: nr 168). Wyraźnie kwestię tę regulował również statut z 1508 r. księżnej Anny Radziwiłł, regentki mazowieckiej, zakazujący wywoływania spraw o krzywoprzysięstwo przed sądy kościelne. Statut nakazywał, aby ukarani karą więzy nie świadczyli w sądzie, dopóki nie zostaną przywrócenie do wspólnoty chrześcijańskiej. Osobom takim ograniczono również prawo występowania w roli świadków do trzech razy w ciągu roku (ACIE 3; nr 343; *Iura Masoviae* 1973: nr 189; *Iura Masoviae* 1974: 203). Bolesław Ulanowski na podstawie zapiski kapituły plockiej wiązał genezę tego statutu ze wspomnianym wyżej postanowieniem Anny, księżnej mazowieckiej, które w 1508 r. ustanawiało kary za krzywoprzysięstwo (*Acta capitulorum* 1891: 134, 210).

Z terenu Mazowsza znane są również przypadki, w których kwestie krzywoprzysięstwa rozpatrywane były najpierw przed sądami prawa chełmińskiego, następnie trafiały przed konsystorze. Do sądu oficjała pułtuskiego została wniesiona przez starostę różańskiego sprawa o fałszywe zeznanie kilku szlachciców dotyczące pobicia, złożone w sądzie

prawa chełmińskiego (ACIE 3: nr 346, 3831). Z powyższego zestawienia wynika, że sprawy o krzywoprzysięstwo często traktowane były jako wygodny sposób przeciągania sporu i możliwość swoistego odwołania od wyroków sądów ziemskich.

Poza Mazowszem kwestie krzywoprzysięstwa nie wywoływały takich kontrowersji. Zgodnie z zasadami procesu sasko-magdeburgskiego, zwyczajami miast oraz prawem ziemskim krzywoprzysięstwo ujawniane było przez wadliwe i nieprawidłowe zastosowanie rytuału przysięgi. Upadek w przysiędze następował, gdy strona lub współprzysiężnicy wypowiadali przysięgę źle, niewłaściwie lub pomijając słowa przepisanej roty. Jedną z zapisek łęczyckich ilustruje to zjawisko w sposób bardzo dobitny: podczas składania przysięgi pominięto słowo „świadcstwo”, nie wymieniono jednego z imion oraz pominięto słowa „święty Krzyż”, na który należało złożyć przysięgę (*Księgi sądowe łęczyckie* 1897: nr 1763). *Najstarszy zwód prawa polskiego* przywoływał sytuację upadku w przysiędze, jeśli przysięgający położył palce gdzie indziej niż na podstawie krzyża (*Najstarszy zwód* 1995: art. 5, par. 8). W takich wypadkach zazwyczaj płacono tzw. poteczne. Dodać wypada, że statuty biskupa Nankera z 1320 r. sankcjonowały zwyczaj przysięgania przy kościołach parafialnych, przed którymi czyniono to już dawniej (*Najstarsze statuty* 1915: 43). Miało to związek z postępującą kolonizacją na prawie niemieckim. Dochody płynące z tzw. przysiężnego (*iuramentale*) wchodziły bowiem niekiedy w skład praw parafialnych (KDM 1: nr 231).

Prawo kanoniczne traktowało zatajenie prawdy na równi z krzywoprzysięstwem (Izydor z Sewilli 2012: 207; X.5.20.1). Świadectwem tego była jedna z zapisek sądu konsystorskiego pułtuskiego. Szlachcic Piotr wystąpił przeciwko Stanisławowi i Andrzejowi o to, że zataili oni prawdę i nie chcieli złożyć zeznań w sądzie świeckim w sprawie ugody z chłopem Jakubem. Sąd oficjała pułtuskiego orzekł, że nie mniejszym grzechem jest zataić prawdę, jak złożyć fałszywe świadectwo i nakazał ukaranie szlachciców karami kanonicznymi jak krzywoprzysięzców (ACIE t.3, cz.1: nr 337).

Wpływ Kościoła na postrzeganie krzywoprzysięstwa

Na koniec warto zwrócić uwagę na proces chrystianizowania tradycyjnych pojęć prawnych w okresie średniowiecza. Krzywoprzysięstwo stanowiło wystąpienie przeciwko Bogu i porządkowi świata. Przysięga była aktem, którego skuteczność wynikała z zaklinania boskości i sił ponadnaturalnych. Składając przysięgę, człowiek stawał w obliczu wy-

boru: błogosławieństwo było naturalną konsekwencją prawdy i sprawiedliwości, przekleństwo natomiast dotyczyło tych, którzy dopuszczali się rozmyślnego i celowego krzywoprzysięstwa (Hughes 1998: 44–50; Agamben 2011: 24, 30–32). W konsekwencji już od wczesnego średniowiecza istniało przekonanie, że Bóg wcześniej czy później objawi skutki fałszywej przysięgi i wymierzy krzywoprzysięcy swoją karę. Upatrywano zatem znaków mniej lub bardziej odłożonych w czasie w postaci nagłego ataku serca lub rażenia piorunem. Spodziewano się również pogorszenia losu, utraty majątku, upadku społecznego, chorób i ogólnego niepowodzenia życiowego dla krzywoprzysięcy i jego rodziny (Grzegorz z Tours 2002: ks. 8.16; *Helmoldi presbyteri...* 1937: lb. 1.29; Tazbir 1985: 511–532; Roux 1994: 134; Gieysztor 2006: 138–140). Jeszcze w XV-wiecznych rotach przysięg sądowych z terenu Rusi pojawiały się formuły wymierzone w żonę i dzieci potencjalnego krzywoprzysięcy (AGZ t. 11: nr 339, 344).

Troska o świętość przysięgi przejawiała się również w dbałości o właściwą i należytą formę przysięgi. Zgodnie z tradycją duchowni, jako bardziej świadomi, przysięgać mieli na Ewangelię, natomiast świeccy przysięgali na krzyż. Krucyfiks symbolizował odkupienie ludzkich grzechów, stanowił przestrożę dla tych, którzy wystąpili przeciwko sprawiedliwości i prawdzie. Odstraszał potencjalnych krzywoprzysięców i stanowił dla przysięgających najbardziej czytelny symbol wartości chrześcijańskich. Przesłanie krzyża skutecznie eksponowało wszystkie te cechy przysięgi, które przez wieki podnosili teologowie i moralisci chrześcijańscy: prawdę, roztropność, sprawiedliwość. Przysięga na krzyż w sensie symbolicznym stanowiła przez to najbardziej oczywisty przejaw dowodzenia własnej niewinności. Gest dotknięcia krucyfiksu konkretyzował więc słuszość i czystość intencji przysięgającego w obliczu zawieszzonego na krzyżu Chrystusa, milczącego świadka przysięgi.

Pod wpływem nauki Kościoła objaśniano symboliczne znaczenie rytuału przysięgi, odwołując się często do interpretacji biblijnych. Publiczny rytuał przysięgi miał więc potęgować strach przed skutkami krzywoprzysięstwa. Wyciągnięte ku górze trzy palce symbolizowały trzy osoby boskie: Ojca, Syna i Ducha Świętego, natomiast dwa pozostałe miały pozostawać zgięte, symbolizując słabość ciała i ukrytą duszę człowieka. Niewątpliwie pod wpływem Kościoła przysięgające palce w księdze ławniczej Brna porównywano do biblijnych ust świadków, na których opiera się prawda (Liszt 1876: 64–65; Duda, Jóźwiak 2015: 44). Składanie przysięgi w postaci klęczącej miało na celu usytuowanie przysięgającego w roli podrzędnej względem Boga i ludzi. Wskazywało, że pełen pokory przystępuje, aby powierzyć swą przysięgę pod boski osąd. Bartło-

miej Groicki wspominał również, że często przysięgę składano w asyście kapłana przy krzyżu, a w szczególnych przypadkach towarzyszyło temu bicie dzwonów (Bartłomiej Groicki, *Artykuły...* 1954: 147–149).

W kulturze średniowiecznej tradycyjne, osadzone w ramach społecznej świadomości postrzeganie samoprzekleństwa skonfrontowane zostało z chrześcijańską koncepcją krzywoprzysięstwa. Kościół z jednej strony uznawał i chrystianizował dawne wyobrażenia, widząc w nich źródło grozy i pożądanego lęku oraz możliwość odwoływania się do zrozumiałych pojęć i symboli w celu przestrzegania przed losem krzywoprzysięzców. Z drugiej strony chrześcijańska forma przysięgi opierała się na postrzeganiu Boga i świętych raczej jako świadków i gwarantów sumienia przysięgającego niż bezwzględnych mścicieli fałszywej przysięgi.

Oba wspomniane wyżej elementy zostały jednak szybko utożsamiane w psychice zbiorowej i folklorze. W wyobrażeniach popularnych i kulturze ludowej krzywoprzysięzców porywali diabli, pochłaniała ziemia, tracili wagę, umierali w ciągu roku lub pół roku. Pojmowanie słowa jako realnego bytu pozwalało również na wypracowanie pewnych rytualnych strategii mających na celu uwięzienie słowa lub osłabienie mocy podjętego zobowiązania. Podania ludowe poświadczają wiarę w trzymanie w ustach pewnych przedmiotów: kamyków lub monet, które następnie wypluwano lub wyjmowano, aby krzywoprzysięstwo zostało zakłęte w ów przedmiot. Podczas przysięgi trzymano również guzik lub – jak zanotował Oskar Kolberg – wróbla, ukrytego za pazuchą, którego po przysiędze wypuszczano, a zakłęte w nim krzywoprzysięstwo obracało się przeciwko ptakowi. W innym wariancie wróbla – niewątpliwie symbolizującego kruchość, ulotność – zastępował żelazny, a więc podkreślający trwałość, przedmiot wchłaniający słowa fałszywej przysięgi (*Księga przysłów* 1889–1894: 246, 452; Kolberg 1964: 164; Koranyi 1926: 7–8; Wiślicz 2001: 76, 85–88, 159–160).

Przekonanie o karzącym charakterze żywiołu ziemi, która pochłania krzywoprzysięzców, było mocno zakorzenione w świadomości zbiorowej wielu społeczeństw. Wśród ludu krążyły ustne opowiadania o fałszywie przysięgających w procesach granicznych chłopach, pod którymi zapadała się ziemia i po których pozostawały jedynie buty. Wierzono również, że krzywoprzysięzcom sztywnieją palce i wystają one po śmierci z grobu (J. Grimm, W. Grimm 1816: 160–161; Brückner 1981: 1125–1140; Roth 2006: 285–297; Bylina 2012: 86–88). Grozę wymierzonej kary potęgował sam rytuał przysięgi, który dzięki połączeniu gestu i słowa w sposób symboliczny uosabiał los krzywoprzysięzcy (*Eid* 1984: 1677–1678; Romanchuk 2018: 93–107).

Zakończenie

Krzywoprzysięstwo z pewnością znajdowało się w orbicie zainteresowań Kościoła ze względu to, że w oczywisty sposób wiązało się z naruszeniem *sacrum* oraz zszarganiem świętości. Kościół stawał się pośrednikiem i gwarantem zawieranych umów i układów, nadawał im sankcję moralną i groził łamiącym je surowymi karami kościelnymi na czele z ekskomuniką, interdyktem i pokutą kościelną. Ogólne określenie *poena periuri* oznaczało przede wszystkim konieczność odbycia pokuty i zadośćuczynienia tego grzechu. Takie stanowisko utrzymywało zarówno prawo powszechne, jak i statuty wydawane przez polskie synody doby średniowiecza. Jednocześnie ważne ustalenia dotyczące krzywoprzysięstwa wydane przez legatów papieskich na początku II połowy XIII w. zbiegły się w czasie z ogólnymi przemianami kanonistyki. Zmiany te wynikały z rozwoju kanonicznej koncepcji świadków sądowych i składanej przez nich przysięgi (*iuramentum de veritate dicenda*). W sferze sądowej *periurium* związane było ze składaniem fałszywych zeznań popartych przysięgą. Zarzuty o składanie fałszywych zeznań pojawiały się zarówno w sporach pieniężnych, jak i w sprawach o charakterze kryminalnym, granicznym (ACIE t. 3, cz. 1: nr 364) czy małżeńskimi (ACIE t. 3, cz. 1: nr 451, 452, 895). Jednocześnie – widać to zwłaszcza na Mazowszu – prawo ziemskie i statuty książąt ograniczały możliwość odwoływania się od wyroków sądów ziemskich do konsystorzki pod pretekstem krzywoprzysięstwa.

Bibliografia²

Źródła

Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta, t. 2–3, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1902–1908.

Acta capitulorum Cracoviensis et Plocensis selecta (1438–1523; 1438–1525), wyd. B. Ulanowski, „Archiwum Komisji Historycznej”, t. 6, Kraków 1891.

[AGZ] *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie*, t. 11, wyd. K. Liske, A. Prochazka, Lwów 1886.

² Średniowieczne zbiory prawa kanonicznego posiadają własny sposób cytowania. W niniejszej pracy są one oznaczone według następującego wzoru: Dla Dekretu Gracjana (cz. 2): C.3.q.9.15 (*causae* 3, *questio* 9, *caput* 15); dla Dekretów Grzegorza IX: X.2.24.36 (*Decretales*, *liber* 2, *titulus* 25, *caput* 1); dla Księgi Szóstej Bonifacego VIII: VI.3.4.3 (*Liber sextus*, *liber* 3, *titulus* 4, *caput* 3). O sposobie cytowania zbiorów średniowiecznego prawa kanonicznego zob. A. Vetulani, *O sposobie powoływania się na przepisy prawa rzymskiego i kanonicznego w późniejszym średniowieczu*, „Kwartalnik Historyczny” 1936, R. 50, nr 1, s. 51–60.

- Antiquissime constitutiones synodales provinciae Gneznensis*, wyd. R. Hube, Petropoli 1856. Archiwum Kurii Metropolitarnej w Krakowie, Acta officialia Cracoviensia, sygn. AOff 11.
- Bartłomiej Groicki, *Artykuły prawa majdeburskiego*, wyd. K. Koranyi, Warszawa 1954.
- Chelmskie* [w:] O. Kolberg, *Dzieła wszystkie*, t. 34, cz. 2, Wrocław–Poznań 1964. Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, sygn. 1287.
- Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, sygn. 387 III.
- Chronica Poloniae maioris*, wyd. B. Kürbis, „Monumenta Poloniae Historica. Series nova”, t. 8, Warszawa 1970.
- Cracovia artificum supplementa. Teksty źródłowe do dziejów kultury i sztuki z najdawniejszych oficjaliów krakowskich lata 1410–1412 oraz 1421–1424*, wyd. B. Przybyszewski, Wrocław–Warszawa–Kraków 1985.
- Decreta s. Stephani regis I* [w:] *Decreta Regni Mediaevalis Hungariae. The Laws of Medieval Kingdom of Hungary 1000–1301*, wyd. J.M. Bak, G. Bónis, J.R. Sweeney, Idyllwild 1999.
- Durandis, *Speculum Iudiciale*, Frankfurt 1602.
- Galli Anonymi *cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, wyd. K. Maleczyński, „Monumenta Poloniae Historica. Series nova”, t. 2, Kraków 1952.
- Grimm J., Grimm W., *Deutsche Sagen*, bd. 1, Berlin 1816.
- Grzegorz z Tours, *Historie Franków*, tłum. T. Richter, K. Lima, oprac. i kom. D.A. Sikorski, Kraków–Tyniec 2002.
- Helmoldi presbyteri Cronica Slavorum*, ed. B. Schmeidler, Hannover 1937.
- Instrukcja wizytacyjna archidiakona warszawskiego Jana z Mrokowa z r. 1509* [w:] *Statuty synodalne wieluńsko-kaliskie Mikołaja Trąby z r. 1420*, wyd. J. Fijałek, A. Vetulani, Kraków 1951.
- Iura Masoviae terestria. Pomniki dawnego prawa mazowieckiego ziemskiego*, t. 2–3 wyd. J. Sawicki, Warszawa 1973–1974.
- Izydor z Sewilli, *Sentencje*, tłum. i oprac. T. Krynicka, Kraków 2012.
- Jana Długosza Roczniki, czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. 12: 1445–1461, kom. red. K. Baczkowski i in., Warszawa 2009.
- [KDM] *Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 1, wyd. F. Piekosiński, Kraków 1876.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877.
- Kosmasa Kronika Czechów*, tłum. i oprac. M. Wojciechowska, Warszawa 1968.
- Księga proskrypcji i skarg miasta Krakowa 1360–1422: ze zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie*, wyd. B. Wyrozumska, Kraków 2001.
- Księga sądowa gnieźnieńskich wikariuszy generalnych Sędka z Czechla i Jana z Brzostkowa (1449–1453, 1455). Studium źródłoznawcze i edycja krytyczna*, wyd. A. Kozak, Poznań 2023.
- Księgi pokutne (tekst łaciński, grecki i polski)*, oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2011.
- Księgi sądowe łęczyckie od 1385 do 1419*, cz. 1, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1897.
- Najdawniejsze statuty synodalne archidiecezji gnieźnieńskiej oraz statuty z rękopisu Oss. Nr 1627 z uwzględnieniem materiałów zebranych przez śp. Bolesława Ulanowskiego*, wyd. W. Abraham, „Studia i Materiały do Historii Ustawodawstwa Synodalnego w Polsce” Kraków 1920.
- Statutenbuch A* [w:] *Schlettstadter Stadtrechte*, bd. 1, hrsg. J. Gény, „Oberrheinische Stadtrechte”, Heidelberg 1902.
- Najstarsze statuty synodalne krakowskie biskupa Nankera z 2 października 1320 R.*, wyd. J. Fijałek, Kraków 1915.

- Najstarszy zwód prawa polskiego*, wyd. i oprac. J. Matuszewski, J. S. Matuszewski, Łódź 1995.
- Pisma wybrane Pawła Włodkowica*, wyd. L. Ehrlich, t. 3, Warszawa 1969.
- Praktyka w sprawach małżeńskich w sądach duchownych w wieku XV*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1888.
- Rocznik kapituły gnieźnieńskiej*, wyd. B. Kürbis [w:] *Roczniki wielkopolskie*, „Monumenta Poloniae Historica. Seria II”, t. 6, Warszawa 1962.
- Starodawne Prawa Polskiego Pomniki*, t. 1, wyd. A. Z. Helcel, Warszawa 1856.
- Statuta synodalia dioecesis Wladislaviensis et Pomeraniae*, ed. Z. Chodyński, Varsaviae 1890.
- Statuty synodalne wieluńsko-kaliskie Mikołaja Trąby z r. 1420*, wyd. J. Fijałek, A. Vetulani, Kraków 1951.
- Synody diecezji poznańskiej i ich statuty*, „Concilia Poloniae”, t. 7, wyd. J. Sawicki, Poznań 1952.
- Św. Otton biskupa bamberskiego żywot z Prüfening*, wyd. J. Wikarjak, wstęp K. Liman, MPH s.n., t. 7, cz. 1, Warszawa 1966.

Literatura

- Agamben G., 2011, *The Sacrament of Language. An Archeology of the Oath (Homo Sacer II 3)*, Stanford.
- Andrzejuk A., 2006, *Gertruda Mieszkówna i jej modlitewnik*, Warszawa.
- Bartoszewicz A., 2017, *Mowa, gest, pismo. Relacje między kulturą żywego słowa a kulturą pisma w świetle zapisek z ksiąg sądowych późnośredniowiecznych miast polskich*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 124, 2.
- Bertolini C., 1967, *Il giuramento nel diritto Romano privato*, Roma.
- Bieniak J., 1980, *Pelka, arcybiskup gnieźnieński* [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 25.
- Bieniek S., 1966, *Z dziejów pokuty publicznej w Polsce wczesnofeudalnej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 18, z. 2.
- Bilska-Ciećwierz M., 2007, *Powstanie i organizacja kapituł kolegiackich metropolii gnieźnieńskiej w średniowieczu*, Kraków.
- Biniaś-Szkopek M., 2018, *Małżonkowie przed sądem biskupiego oficjała poznańskiego w pierwszej ćwierci XV wieku*, Poznań.
- Bougard F., 2008, *Prêter serment en justice dans le Royaume d'Italie, VIIIe-Xie siècle* [in:] *Oralité et lien social au Moyen Âge (Occident, Byzance, Islam). Parole donnée, foi jurée, serment*, red. M. F. Auzépy, G. Saint-Guillain, Paris.
- Bracha K., 2016, *Dekalog w kaznodziejstwie polskim późnego średniowiecza. Sermo de praeceptis z rękopisu Biblioteki Narodowej w Warszawie z XV wieku* [w:] *Historia magistra vitae est... Studia z dziejów społeczno-politycznych, gospodarczych i kulturalnych. Księga jubileuszowa dedykowana prof. zw. dr. hab. Wiesławowi Cabanowi z okazji 45-lecia pracy naukowej*, red. L. Michalska-Bracha, M. Przeniosło, B. Wojciechowska, Kielce.
- Brückner W., 1981, *Eid, Meineid* [in:] *Enzyklopädie des Märchens*, bd. 3, red. K. Ranke, Berlin.
- Bucholzer L., Lachaud F., 2014, *Le serment dans les villes du bas Moyen Âge*, „Histoire urbaine”, no. 39.
- Bukowski W., 2015, *O przysiędze na słońce raz jeszcze. Przysięga w postępowaniu granicznym w księstwie zatorskim w 1529 roku* [w:] *Memoria viva. Studia historyczne poświęcone pamięci Izabeli Skierskiej (1967–2014)*, red. G. Rutkowska, A. Gąsiorowski, Warszawa–Poznań.

- Bylina S., 2012, *Drogi – granice – most. Studia o przestrzeni publicznej i sakralnej w średniowieczu*, Warszawa.
- Cavallar O., Kirschner J., 2020, *Jurists and Jurisprudence in Medieval Italy. Texts and Contents*, Toronto.
- Coleman R.V., 1974, *Reason and Unreason in Early Medieval Law*, „Journal of Interdisciplinary History”, vol. 4.
- Colish M.L., 2005, *Rethinking Lying in the Twelfth Century* [w:] *Virtue and Ethics in the Twelfth Century*, red. I.P. Bejczy, R.G. Newhauser, Leiden–Boston.
- Czyżak M., 2003, *Notariusze kapituły gnieźnieńskiej w I połowie XV wieku*, „Ecclesia. Studia z Dziejów Wielkopolski”, t. 1.
- Dalewski Z., 2008, *Rytuał i polityka. Opowieść Galla Anonima o konflikcie Bolesława Krzywoustego ze Zbigniewem*, Warszawa.
- Dola K., 1983, *Wrocławska kapituła katedralna w XV wieku. Ustrój – skład osobowy – działalność*, Lublin 1983.
- Duda M., Józwiak S., 2015, *Ze świata średniowiecznej symboliki. Gest i forma przysięgi w chrześcijańskiej Europie (X–XV w.)*, Kraków.
- Eid, 1984 [w:] *Lexikon des Mittelalters*, t. 3, München–Zürich.
- Fitzgerald J., 2013, *Perjury* [w:] *The Encyclopedia of Ancient History*, ed. R.S. Bagnall, K. Brodersen, C.B. Champion, A. Erskine, S.R. Huebner, Blackwell 2013.
- Gaudemet J., 1991, *Le serment dans le droit canonique médiéval* [w:] *Le serment*, vol. 2, red. R. Verdier, Paris.
- Gieysztor A., 2006, *Mitologia Słowian*, Warszawa.
- Góralski W., 1973, *Posiedzenia kapituły kolegiackiej w Pułtusku (XV–XX)*, „Studia Płockie”, z. 1.
- Góralski W., 1984, *Statuty synodalne legata Jakuba z Leodium*, „Prawo Kanoniczne”, t. 27, nr 3–4.
- Grodecki R., 1921, *Przywilej menniczy biskupstwa poznańskiego z r. 1232*, Poznań.
- Helmholz R. 1996, *The Spirit of Classical Canon Law*, Georgia.
- Hinschius P., 1888, *System des katholischen Kirchenrechts*, cz. 4, Berlin.
- Ho H.L., 2003–2004, *The Legitimacy of Medieval Proof*, „Journal of Law and Religion” vol. 19, no. 2.
- Hughes G., 1998, *Swearing. A Social History of Foul Language. Oaths and Profanity in English*, Blackwell.
- Isenmann E., 2014, *Die deutsche Stadt im Mittelalter 1150–1550*, Köln–Weimar–Wien.
- Kolmer L., 1989, *Promissorisches Eide im Mittelalter*, Kallmünz.
- Koranyi K., 1926, *Czary w postępowaniu sądowym (Szkic prawno-etnologiczny)*, „Lud”, ser. 2, t. 5.
- Kostuch L., Wojciechowska B., 2014, *The Oath in the Ancient and Medieval Culture. An Outline of the Problem*, „Scripta Classica”, v. 11.
- Kürbis B., 1959, *Dziejopisarstwo wielkopolskie XIII i XIV wieku*, Warszawa.
- Księga przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich*, 1889–1894, oprac. S. Adalberg, Warszawa.
- Liszt F. von, 1876, *Meineid und falsches Zeugnis: Eine Strafrechts-geschichtliche Studie*, Wien.
- Maisel W., 1982, *Archeologia prawa Polski*, Warszawa–Poznań.
- Melnikas A., 1975, *The Corpus of the Miniatures in the Manuscripts of Decretum Gratiani*, vol. 2, Rome.

- Moeglin J.-M., 2015, *Rex crudelis. Über die Natur und die Formen der Gewalt der Könige vom 11. zum 14. Jahrhundert (Frankreich, Reich, England)*, „Vorträge und Forschungen”, bd. 80.
- Moniuszko A., 2010, *Iuramentum corporale praestitit. Przyczynek do badań nad przysięgą dowodową w koronnym procesie ziemskim u schyłku XVI stulecia*, „Соціум. Альманах соціальної історії”, Вип. 9.
- Moniuszko A., 2019, *O problematyce przysięgi w dawnym prawie polskim*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 126, z. 2.
- Mostert M., 1987, *The Political Theology of Abbo of Fleury: A Study of the Ideas about Society and Law of the Tenth-century Monastic Reform Movement*, Hilversum.
- Pennington K., 2011, *Feudal Oath of Fidelity and Homage* [in:] *Law as Profession and Practice in Medieval Europe in Honor of James A. Brundage*, ed. K. Pennington, M.H. Eichbauer, Farnham.
- Rafacz J., 1925, *Choroba jako przyczyna odroczenia procesu w dawnej Polsce*, „Gazeta Sądowa Warszawska”, nr 38.
- Rogowski P., 2016, *Przysięga w średniowiecznym prawie polskim*, Lublin.
- Romanchuk A.A., 2018, *Proiskhozhdeniye klyatv rusov „oruzh'yem i obruch'yem”. Slavyanskiye, germanskiye i kel'tskiye paralleli*, „Revista Arheologică. Serie Nouă”, vol. 14/1.
- Rosik S., 2019, *Zaszczepienie chrześcijaństwa w krajach zachodniosłowiańskich w świetle „Kroniki Thietmara” (w zarysie). W kręgu myśli misjologicznej i historiologicznej doby Ludolfingów*, „Acta Universitatis Carolinae. Philosophicae et Historica” 1.
- Rossier R., 1995, *Les développements médiévaux de la théorie augustinienne du mensonge*, „Hermès”, t. 15.
- Roth G., 2006, *Meineid in mittelalterlicher deutscher Literatur* [w:] *Spannungen und Konflikte menschlichen Zusammenlebens in der deutschen Literatur des Mittelalters*, red. K. Gärtner, I. Kasten, F. Shaw, Tübingen.
- Roux J.P., 1994, *Krew, mity, symbole, rzeczywistość*, tłum. M. Perek, Kraków.
- Schwedler G., 2008, *Herrschartreffen des Spätmittelalters: Formen, Rituale, Wirkungen*, Stuttgart.
- Schwerhoff G., 2004, *Gott und die Welt herausfordern. Theologische Konstruktion, rechtliche Bekämpfung und soziale Praxis der Blasphemie vom 13. bis zum Beginn des 17. Jahrhundert*, Bielefeld.
- Sella P., 1927, *Costituzioni dello stato della Chiesa anteriori alla riforma alboroziana*, „Archivio Storico Italiano”, vol. 85, no. 3.
- Starnawska M., 2008, *Świętych życie po życiu. Relikwie w kulturze religijnej na ziemiach polskich w średniowieczu*, Warszawa.
- Syryjczyk J., 1991, *Krzywoprzysięstwo w systematyce kanonicznego prawa karnego*, „Prawo Kanoniczne” 34, z. 1–2.
- Szczur S., 1990, *Traktaty między państwowe Polski piastowskiej*, Kraków.
- Tazbir J., 1985, *Krzywoprzysiężca Władysław w opinii potomnych*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 92, nr 3.
- Tomaszek M., 2020, *Penitencjał biskupa Halitgara i karolińskie „państwo stanu pokutnego”*, „Kwartalnik Historyczny”, R. 127, z. 4.
- Tymieniecki K., 1934, *Przywilej biskupstwa poznańskiego z roku 1232 na tle rozwoju immunitetu w XIII w.*, Poznań 1934.
- Uhalde K., 2007, *Expectations of Justice in the Age of Augustine*, Philadelphia.

- Uruszczak W., 1968, *O genezie i dacie statutu krakowskiego Władysława Jagiełły*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. 20, z. 2.
- Wiślicz T., 2001, *Zarobić na duszne zbawienie. Religijność chłopów małopolskich od połowy XVI do końca XVII wieku*, Warszawa.
- Wojciechowska B., 2010, *Ekskomunika w Polsce średniowiecznej. Normy i funkcjonowanie*, Kielce.
- Wojciechowska 2013a; *Przysięga na krzyż w średniowiecznym prawie polskim* [w:] *Rycerze, wędrowcy, kacerze. Studia z historii średniowiecznej i wczesnonowożytnej Europy Środkowej*, red. B. Wojciechowska, W. Kowalski, Kielce.
- Wojciechowska B., 2013b, *Przysięga w średniowiecznym prawie kanonicznym. Wybrane aspekty* [w:] *Fundamenty średniowiecznej Europy*, red. Ż. Sztylec, D. Zagórski, A. Radziwiński, R. Biskup, Pępin.
- Zachorowski S., 1912, *Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich*, Kraków.
- Zaremska H., 1999, *Iuramentum Iudeorum – żydowska przysięga w średniowiecznej Polsce* [w:] *E scientia et amicitia. Studia poświęcone profesorowi i Edwardowi Potkowskiemu w sześćdziesięciopięciolecie urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*, red. M. Drzewicki, Warszawa–Pułtusk.
- Zaremska H., 2011, *Żydzi w średniowiecznej Polsce. Gmina Krakowska*, Warszawa.
- Zarosa W., 2018, *O średniowiecznej przysiędze w związku z pracą Pawła Rogowskiego „Przysięga w średniowiecznym prawie polskim” (Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Lublin 2016, s. 234)*, „Przegląd Historyczny”, t. 109, z. 3.

The medieval Polish Church and the question of perjury (selected issues)

Abstract

The article discusses the attitude of the medieval Church in Poland towards the problem of perjury. *Periurium*, understood as a breach of an oath or a false testimony made under oath, was, by its nature, an object of interest to the Church. Synodal legislation contributed to the fight against perjury, which tried to change legal customs and adapt them to the recommendations of canon law. In order to combat perjury, the Church used a variety of instruments of penalties and penances applied to both clergy and laity.

Key words: perjury, oath, Middle Ages, legal culture, ecclesiastical judiciary

Donald Trinder¹

Developing cooperation between British air, land and naval forces: 1903–1918

Abstract

In 1914 the British Army went to war supported by a new branch of the British Armed Forces: The Royal Flying Corps. It has long been argued that the British were slow on the uptake regarding the military potential of the Wright brothers' technological breakthrough, and that this consequently caused that Britain lagged behind her continental allies and rivals at the outbreak of The Great War. This article has been written to address and correct this viewpoint, highlighting that the lack of central direction actually enabled free-thinking spirits to develop a variety of military applications for airplanes. This ultimately ensured that Britain maintained a technological advantage throughout the war, and resulted in the Royal Air Force enjoying unparalleled dominance in the air by 1918.

Key words: military aviation, Royal Air Force, Royal Flying Corps, naval aviation, World War I

Introduction

The desire to master the skies has accompanied man since ancient times and is reflected in numerous ancient myths, such as the story of Icarus and Daedalus. Flight was initially achieved in Paris, where, in November 1793, the first balloon flight took place. One of the prime inspirations to achieve flight was the accomplishment of military tasks as, according to legend, Joseph Montgolfier was inspired in his work by the possibility of inventing a way to capture the fortress of Gibraltar,

¹ Dr Donald Trinder, Instytut Neofilologii, Kolegium Nauk Humanistycznych, Uniwersytet Rzeszowski, al. mjr. W. Kopisto 2B, 35-315 Rzeszów, e-mail: dtrinder@ur.edu.pl, nr ORCID: 0000-0001-8485-4537.

which at the time was considered impregnable. His idea was to use lighter-than-air balloons to launch an attack, since all previous attempts to capture the fortress from land and sea had failed spectacularly (Harding 1945: 28).

Despite the obvious advantages offered by the possibility of observing the battlefield “from a bird's eye view,” both Napoleon and other great strategists failed to see the potential inherent in flying, and it wasn't until the middle of the 19th century that the British themselves began to take an interest in flying. The issue was taken up by two members of the Corps of Engineers, who were looking for a way to show High Command the benefits of using balloons for aerial reconnaissance. The first designs were rejected as involving too much force and resources, but before 1878 a Balloon Equipment Depot was established at Woolwich Arsenal. A permanent ballooning section was organised under the Corps of Engineers in 1890 at Aldershot. The unit was used three times during operations in the African colonies and was an important part of artillery reconnaissance during the Second Boer War (1899–1902) (Harding 1945: 30). However, with the advent of aviation based on heavier-than-air structures, the role of balloons quickly lost its importance. Armies around the world, and especially in Europe, began to look for ways to use the new invention militarily.

This article presents and analyses British efforts related to the practical use of airpower with particular emphasis on its application during land and naval warfare. Each of these aspects is, of course, worthy of separate and exhaustive analysis. The purpose of this paper, however, is to present British efforts to enable cooperation between aircraft and land and naval forces, and to show that, despite the lack of central coordination and direction that characterised British research efforts, there is a clear and consistent link between pre-war attempts to find a use for aircraft and their subsequent utilisation during the war. The article is divided into two parts focusing first on pre-war research and development and then the use of aircraft on the battlefields and at sea. The work is not entirely chronological, as I believe that such a form would distort its message. Ultimately, it is hoped to demonstrate that the haphazard, laissez-faire approach adopted by the British in the period prior to the war not only did not have a detrimental effect on Britain's preparedness for the war in aviation terms, but also placed British armed forces on a firm footing to be able to take advantage of this fledgling weapons platform as the war developed, meaning that by November 1918 the RAF was the premiere air force in the world in terms of its sheer size and structure.

1903–1914

Perhaps the most interesting early direction in the development of British military aviation was the attempt to create a stable flying machine. This attempt was independently undertaken by Corporal Dunne, who was one of the pioneers of British military aviation. This effort was due to the fact that prolonged operation of the Wright brothers' machine was extremely tiring for pilots, whose main task at the time was to carry out reconnaissance. The resulting instability of the design was therefore an obvious disadvantage (Driver 1997: 58). However, any initial achievements were overshadowed by two key events. The first was the successful test flight of British Army Airship Number 1 (which was given the nickname *Nulli Secundus*) on September 10, 1907. It was a lighter-than-air aircraft that managed to complete a three-hour flight over central London, a distance of about 80 kilometres.² The second event was political in nature and partly resulted from the first. The Committee of Imperial Defence (CID) took a keen interest in the development of aviation and its practical military application. In early 1908, General Douglas Haig³ had a conversation with Colonel Capper to determine the best direction for official policy. Capper's frank answer shows the thinking of the time. He argued that airships were the best type of strategic offensive weapon because they could be used against enemy targets as bombers, while airplanes were still a song of the future (Capper avoided speculation during this conversation):

"It seems that the immediate application of the flying machine is quite limited. So far, only short flights have been carried out, and it is not yet known whether humans can withstand the stresses of being in the air for long periods of time without extensive prior training. They may be useful against airships if they manage to take to the air during an attack (...) it is likely, however, that an airship, unless severely damaged, will

² Coincidentally, the engine that was used by Samuel Franklin Cody in the first powered flight by a British plane used was first used to power the airship. This plane was referred to as either British Army Aeroplane No 1, or Cody 1. It achieved sustained flight on October 16, 1908, almost five years after the Wright brothers, and ten months after Louis Blériot in France.

³ Given the role he played during World War I (including commanding the British Expeditionary Corps from 1915 to 1918), his early interest in the development of aviation is key to understanding how aircraft, despite the skepticism of traditionalists and conservatives, became such an important part of the British war machine. It is, however, equally important to note that there was an external impetus as all of the major powers of Europe (and beyond), especially the French and the Germans, were investigating the military application of aircraft.

always manage to escape (...) When they are eventually improved, they will probably have great offensive potential (...) and will displace airships from the aerial battlefield; until the first machines are tested, however, there is no point in speculating on their capabilities.” (Gollin 1979: 56)

The Admiralty's first serious contact with aircraft took place in July 1910, when Lieutenant George Colmore became the first “seaman” with pilot qualifications, which he earned in three days, between July 19 and 21 (Philpott 2013: 23). Interestingly, referring to Colmore's success, it can be inferred that, since he was the first seaplane pilot, the first seaplane was the Short S.26,⁴ which he used during his successful test (Philpott 2013: 24).⁵ The aircraft was loaned to Colmore by Francis McClean,⁶ who later became a very influential figure in naval aviation. The aircraft's manufacturers were also to have a significant impact on the development of naval aviation, as many subsequent breakthroughs were made using Shorts aircraft. The land forces also had their own “experts,” including one of the leading aviation promoters Geoffrey de Havilland, who was hired at Farnborough to continue work on developing a stable reconnaissance machine. His efforts bore fruit on December 11, 1911, when the first aircraft developed by the Royal Balloon Factory at Farnborough, designated B.E. 1, took to the air.⁷ Shortly thereafter, in February 1912 (Driver 1997: 24), the B.E. 2 made its first flight. The two aircraft differed only in the engine installed in them. Most importantly, both designs met CID requirements for stability in the air (Edgerton 1991: 13). Stability was considered an essential feature of aircraft, then used mainly for reconnaissance. The B.E. 2's low accident rate and high performance made it the standard aircraft on the British Army's equipment at the outbreak of hostilities in 1914. Another technological breakthrough was the installation of a wireless machine developed by R. Widdington in the B.E. 2 and the successful testing, during which it was possible to maintain effective communications over a distance of more than 3 kilometres. This led, on April 11, 1912, to the first military exercises by the British Army involving directing artillery fire from an aircraft (*Farnborough Air Sciences Trust*: 3).

⁴ The Shorts was a biplane based on the Farman design with an engine in a push-pull arrangement, in which the propeller was attached to the rear of the engine.

⁵ Coleman was the fifteenth pilot to gain qualifications under the Royal Aero Club, which had been granted the authority to issue pilot licenses since early 1910.

⁶ McClean himself, a founding member of the Royal Aero Club, was awarded certificate number 21.

⁷ The B.E. designation came from Bleriot Experimental and was a cover for a new concept of aircraft produced by de Havilland.

1911 also saw the transformation of the Balloon Section of the Corps of Engineers into an independent Air Battalion. Headquarters and (Air) Company No. 1 were located at Farnborough, while (Air) Company No. 2 was to be based at Larkhill on Salisbury Plain (the British Army's main training ground) (Short History of the Royal Air Force: 3). This division showed a tacit recognition of the need to develop and use heavier-than-air aircraft, despite the reluctance of some in the command (e.g., Nicholson). Initial requirements for pilots were to have: an Aviator's Certificate (which cost £75, later reimbursed by the War Ministry), sailing skills, mechanical skills, map reading and drawing skills (Short History of the Royal Air Force: 3). These requirements were based on the fact that the planes were to be used for reconnaissance. This requirement was entirely in line with the general thinking concerning the optimal military application of aircraft, as it was not until well after the outbreak of the War that other uses were envisaged (Abzółowski 1925: 16).

The year 1911 saw several momentous events in the development of naval aviation, the most important of which happened in November and December. First, and also quite logically, Commodore Oliver Schwann (deputy to Murray Sueter, commander of the Aviation Department in the Royal Navy) managed to launch an aircraft from the surface for the first time. He did so in a machine he had ordered from Avro⁸ for the fabulous sum of £700 and which was later converted into a water plane.⁹ Interestingly, Schwann crashed the plane after climbing less than 500 feet – the reason may be that he didn't get his pilot's license until later, in 1912 (Philpott 2013: 28). Exactly one week after this event, on November 25, the first successful takeoff from the ground and landing on the water in a modified Curtiss was made. Finally, on December 1, Lieutenant Longmore succeeded in the amazing feat of taking off and landing on water, after which his aircraft was pulled out of the water for further use. This milestone was set using Naval Biplane No. 2 (which was a modified Short 28 in which Longmore had earned his license and which belonged to McClean). While all this was going on, engineers were in the process of attaching a platform to the reserve battleship HMS Africa,¹⁰ with the intention of conducting an experimental launch from the craft. Lieutenant Samson, the initiator of the project, became the first man to success-

⁸ Instead of relying on machines produced by the Royal Aircraft Factory, the Admiralty sought designs from private manufacturers.

⁹ In this type of seaplane, the entire fuselage floats above the surface of the water and is supported by several (usually 3) floats, making it a water-landing design.

¹⁰ HMS Africa was a pre-dreadnaught battleship, and was assigned for the testing of aircraft while a part of the Home Fleet.

fully launch a wheeled aircraft from a ship, on January 10, 1912. True, the HMS Africa was at anchor at the time, but in May of the same year Samson became the first man to successfully launch an aircraft from a moving ship. He did so from the deck of HMS Hibernia during the annual Fleet Review (Philpott 2013: 29–30).

With developments aimed at increasingly reliable and stable aircraft, the Admiralty's attention was drawn to the question of how best to take advantage of the fact that aircraft can take off from a ship. The high-flyer class cruiser HMS Hermes was therefore refitted so that it could take part in manoeuvres in 1913 to test the potential role of aircraft in fleet operations and to assess their endurance during naval operations (Farquharson-Roberts 2014: 36–38).¹¹ On May 7, HMS Hermes entered service as the Royal Navy's first seaplane tender.¹² On its deck was a runway and a special crane installed to pull aircraft out after water landings. After modifications, the ship was able to take “as many as” three aircraft. The machines were to serve a reconnaissance role and were equipped with wireless radio transmitters. Due to the great size of these devices and the weight restrictions on carrier-based operations (which had been their curse over the years), it was found that the only effective way to use the aircraft was to take off and observe and then land next to the ship, which in turn relayed the information gathered over a greater distance. During these exercises, HMS Hermes was assigned to the Red Fleet (traditionally representing the Royal Navy's main enemy), which was commanded by Vice Admiral John Jellicoe, who had been an important naval figure during World War I. Jellicoe was later to use his experience with aircraft in the Grand Fleet, particularly during the Battle of Jutland in 1916 (Horowitz 2010: 65–69).

In 1914, at the outbreak of World War I, 63 aircraft were ready for use as part of the British Expeditionary Force (BEF). Interestingly, according to the documents, it appears that the Royal Naval Air Service (RNAS)¹³ entered the war with a larger force than the Royal Flying Corps (RFC). The Admiralty had 95 aircraft, including 55 seaplanes, six

¹¹ The Royal Navy were not the pioneers of seaplane tenders, with the French Navy modifying Foudre for a similar purpose in 1911 (Moulin 2020: 15).

¹² On the basis of existing Royal Navy terminology, the word tender was applied to ships whose role was to provide support for other vessels that acted independently. In this case, Seaplanes were lowered into the water for takeoff, and then collected by crane once they had landed at the end of their mission, thus the idea of a ‘tender’ rather than ‘carrier’.

¹³ The RNAS was established on July 1, 1914 as an attempt by the Admiralty to maintain control over the independent development of its own air formation. In theory, the issue of military aviation was resolved once and for all by the creation of a unified RFC. However, the jealousy caused by the creation of a rival formation meant that the Royal Navy was unwilling to cooperate in any form.

airships and two observation balloons (Cooksley 2014: 37). What's more, these aircraft were perfectly equipped for the role they came to play. The B.E. 2 was a very stable platform from which reconnaissance could be carried out (not long after the outbreak of war it was possible to mount cameras on the sides of the aircraft) (Kennett 1991: 25–37). The RNAS developed simple bombs,¹⁴ which could be thrown over the side of the aircraft and even made strides toward producing a workable targeting system, and machine guns¹⁵ were mounted on some aircraft¹⁶ (despite their reconnaissance purpose). It even became possible to conduct night flights (thanks to Lieutenant Carmichael, who worked with his mechanic on switchable compass and tachometer lighting) (Kennett 1991: 52–54). What's more, the newly formed RNAS was able to make one last breakthrough. On July 28, it was able to drop a 14-inch, 850-pound Whitehead torpedo from a Short-branded trailing-edge biplane, thus marking a new use for the aircraft as a potential offensive naval weapon (Grove 2011: 29).

To sum up the first part of the article, it can be said with considerable certainty that the British entered the war in 1914 with a clear concept of a range of military applications for flying machines. The only thing they lacked was practical testing of their theories. On the other hand, however, similar “ignorance” was exhibited by all major participants in the conflict. From the British point of view, their concepts needed only a few adjustments to adapt to real combat conditions.

World War I

August 4, 1914. The British joined the war against Germany, obliged by an agreement 80 years earlier to maintain and defend Belgium's neutrality. While France and Germany had huge armies, the Brit-

¹⁴ The 9-kilogram Hales bombs, invented and improved in 1907–14, were designed for heavier-than-air aircraft. The RFC and RNAS, by the time hostilities began, had 9.07-kilogram, 45.36-kilogram and 50.8-kilogram bombs available. The first type of bombs were intended against “soft” targets and were equipped with a wire handle that allowed the pilot or observer to more accurately drop them on the target. The other two types of bombs were used against buildings, railroad tracks and bridges.

¹⁵ The most popular mounted machine guns were Vickers 7.7mm or Lewis 7.7mm.

¹⁶ One of the reasons why the Vickers Company is famous is its intended production of the world's first fighter aircraft, the E.F.B 1 (Experimental Fighting Biplane, called Destroyer by the manufacturer). It was a response to the Admiralty's request for an aircraft that could play an offensive role against the German Zeppelins. It was a prototype and only 1 demonstration aircraft was produced. It crashed during its first flight, but the concept itself was so promising that further research was conducted, resulting in the Vickers F.B. 5 Gunbus.

ish Expeditionary Corps, sent under the terms of the Triple Alliance, consisted of two infantry corps (each consisting of two divisions) and a cavalry division (together with an independent cavalry brigade). The BEF was supported by 4 squadrons (numbers 2, 3, 4 and 5), which together numbered 48 aircraft (out of a total of 63 British aircraft).¹⁷ Squadrons 2 and 4 were equipped with B.E. 2 machines, squadron 3 with Bleriot XI and Farman M.F. 7, and squadron 5 with Avro 504 and B.E 8 (Carradice 2012: 40–41). An interesting fact is the lack of balloons, caused by the temporary transfer of the 1st balloon squadron to the RNAS (which were tasked with carrying out air attacks against the Germans), which meant that in 1914. The RFC did not have a single balloon at its disposal (it was not until 1915 that the balloon squadron was transferred to the Western Front) (Bruce 1957: 38).

Touching on the RNAS, it should be mentioned that the formation was assigned three main roles, the most important of which was initially to perform reconnaissance for the fleet. The second role of the formation, previously envisioned by Churchill, was to defend the coast and fight airships.¹⁸ The third type of task was to bomb German installations located on the coast in order to weaken the strength of the German Ocean Fleet, and to destroy airships standing in hangars when they were most vulnerable (Halpern 1995: 69–70). Therefore, when at the very beginning of the war, on August 13, three of the four active RFC squadrons were transferred to France, while the RNAS were left in place to deal with the defence of the islands. It is interesting to note that as the demand for aircraft at the front increased, especially after the situation became more stable in November, more and more RNAS

¹⁷ By comparison, the French *Aeronautique Militaire* had 21 squadrons with 132 operable aircraft, and Germany's *Die Fliegertruppen des deutschen Kaiserreiches* had 180 operable aircraft at the start of hostilities. When one compares the size of the army at the start of mobilisation and the length of the front lines, it becomes clear that the BEF had the highest ratio of operable aircraft per division. Also, given that aviation had observation roles, the sheer number of aircraft was less of a factor in attempts to achieve air superiority, which at the time was not a doctrinal concept.

¹⁸ Winston Churchill explained the lack of airships on RNAS equipment when he was asked in Parliament about the alleged British stagnation compared to the development of the German Zeppelin program. In response to the criticism, Churchill said “compared to the navies of other countries, the British Air Force has got off to a very good start... I have a less satisfactory view as far as airships are concerned. Their development has been delayed by many factors. The accident at Barrow, in which a May-fly, or perhaps better a Won't-fly (a play on words: May-fly – can fly, Won't-fly – won't fly) was destroyed, was a very serious setback damaging the development of the airship program.” Given such clearly expressed support, it should come as no surprise that Churchill himself, on May 18, 1914, recommended to the RNAS the creation of a wartime squadron of ten fighter aircraft equipped with Vickers machine guns (Philpott 2013: 47).

units were designated to support ground forces, thus becoming almost a rival service to the RFC.¹⁹

For the RFC, the war began in a somewhat unfortunate manner. The first losses were suffered while still transporting units – an aircraft crashed shortly after takeoff from the RFC's main base at Larkhill (and indeed, accidents of this type proved to be a major threat to pilots before the planes were not used in significant numbers on the battlefield of the Somme in 1916). Eventually, after a circuitous route, the RFCs merged with the Expeditionary Corps in Amiens and moved together toward Belgium to confront the approaching Germans. The first air operation took place on August 19, but had to be aborted due to a combination of bad weather and poor planning – it was decided not to take an observer so that the aircraft could stay in the air longer. The first casualty of combat operations came rather quickly – Avro 504 of the 5th squadron was shot down over Belgium by German infantry as early as August 22. However, on the same day the RFC scored its first tactical victory, as Captain L.E.O. Charlton (observer), located the German First Army's approach to the BEF's right flank. As a result, Field Marshal French was able to regroup his forces and successfully²⁰ face the Germans in the Battle of Mons. This action and subsequent actions meant that the combat value of the RFC was quickly recognised by the commanders; Sir John French was able to report in a September 7 dispatch how the planes had proven their usefulness: "I would particularly like to draw Your Lordships' attention to the splendid work done by the Royal Air Corps. They provided the most accurate and complete information possible, which is invaluable in the operations carried out. Shot at constantly by enemies and their own and not hesitating to fly in any weather without a word of complaint, they continue their mission." (Carradice 2012: 37–39)

While ground warfare became a static, stuck-in-the-trenches struggle, the importance of aircraft grew dynamically. Pilots' tasks included photographic reconnaissance and directing artillery fire.²¹ The use of

¹⁹ Interestingly, on April 1, 1918, when the RNAS AND RFC were merged to form the RAF, the size of these formations was almost identical, with 53,000 and 57,000 soldiers and officers, respectively.

²⁰ The word success is quite a relative term in this case, as the traditional perception of the "brave little army" has been replaced in recent historiography by a somewhat more critical analysis, taking into account the mistakes made by the BEF at Mons and the general incompetence of the command, especially Sir John French (Hastings 2014: 203–212).

²¹ The French were the pioneers of photo-reconnaissance, as can be seen by the comprehensive treatise on air warfare written by the French theoretician, Commandant Marcel Jauneaud, in which he described the optimal methods for photographic reconnais-

photography for accurate terrain mapping was first tested by the British in September 1914 (Kennett 1991: 35). The first method of photography was for the observer to hold a camera over the side of the aircraft or to take pictures through a special hole in the floor. It was not until mid-1915 that cameras began to be mounted on aircraft fuselages. The high resolution of the photos taken from an altitude of 4,500 meters allowed accurate analysis of 3–4 square kilometres of terrain (Kennett 1991: 36). As a result, for the first major offensive conducted in the spring of 1915, the Battle of Neuve Chapelle (March 10–13, 1915), the British entered equipped with accurate photographs of the terrain and enemy units. The battlefield was photographed to a depth of 1.3 kilometres, which made it possible to create accurate maps with which each platoon was equipped. This tactic was used unchanged until the end of the war, only the speed of the planes and the quality of the cameras were improved.

When it came to directing artillery fire, the key to success was the effective transmission of information from the aircraft to the gun batteries on the ground. Wireless communication, however, was not the best solution. At the beginning of the war, a radio communication set weighed about 35 kg²² and once it was installed in the aircraft, there was already not enough room for the observer. As a result, the pilot had the task of maintaining stable flight, observing where artillery shells hit (which was already an incredibly difficult task in itself), avoiding enemy fire and tapping out information using Morse Code (Carradice 2012: 51). Another problem was the antennas used in wireless transmitters. They were more than 75 meters long and often became entangled in the aircraft's mechanisms, causing obvious problems with control of the machine. Moreover, the pilot had to unroll such an antenna before each transmission and cut it off if more violent manoeuvres were necessary. Hence, in the beginning, the transmission system was based on paper messages. The observer would record the location of the missile hit, drop the message to the advanced ground observer and return to observe the fire correction. This was, clearly, an incredibly labor-intensive and inefficient system. Various other ways of transmitting information were tested, such as marking targets with smoke bombs, flares or flashlights and flags. However, an accurate and effective way of directing fire from the air became possible only after the invention of the Sterling light wireless set, in early 1915. It was also at this time that the first squadron special-

sance and details of both tactical and strategic reconnaissance flights (including number of planes and recommended altitude of individual missions (Jauneaud 1925: 20–85).

²² The heaviest sets could weigh as much as 75 kg

ising in wireless communications was formed. It was numbered 9 and commanded by Major Hugh Dowding. The only thing left to develop was an effective reporting procedure, which was also achieved in 1915. Two young officers from the Wireless Communications Unit headquarters developed the so-called “grid” system, in which maps were divided into square sections, allowing the observer to transmit accurate reports of shell hits using a simple alphanumeric code (Kennett 1991: 40–41). However, the system had one disadvantage – wireless communication was only in one direction, pilots had no receivers and it was very difficult to communicate with them after the aircraft took off. The most common solution was to use a flag code to confirm receipt of a message. However, there was no way to transmit new orders about targets, etc. Nevertheless, the effectiveness of directing fire from the air was proven beyond doubt and, in 1915, each corps was assigned a corresponding unit equipped with wireless communications (Bruce 1957: 104–107). The issue of two-way communication was finally solved by a team of engineers from the Marconi Company, who, as early as the second half of 1915, managed to equip aircraft with a wireless “telephone” allowing the pure transmission and reception of voice information at distances of up to 25 km.

But, returning to the subject of naval aviation, the early-war actions of the RNAS were, in part, shaped by Winston Churchill, who had a rather offensive attitude.²³ This aggressive approach is evident in the British response to the Zeppelin threat, which manifested itself during the first few weeks of the war. The Committee of Imperial Defence was fully aware of this threat and convinced that the Germans would not use the airships merely for reconnaissance tasks, having bombed Liege and Antwerp with their help during the first three weeks of hostilities.²⁴ Churchill instructed the RNAS to begin preparing an air raid plan to destroy the Zeppelin bases in Cologne and Dusseldorf, assuming that the airships could be destroyed while they stood moored in hangars. This strategy was chosen with the hope that it would finally provide an opportunity to “shoot down a Zeppelin.” Given the aircraft's limitations in terms of attainable altitude and ability to mount weapons on them, a successful attempt to shoot down an airship during a raid was unlikely,

²³ Evidence of this can be seen in his surprising intervention as First Lord of the Admiralty during the first stage of the war, when he created an ad hoc division consisting of naval personnel (mainly Marines) to carry out a completely unplanned and unapproved by anyone defence of the city of Antwerp (Hastings 2014: 448–451).

²⁴ Liege was bombed on August 3, and Antwerp was bombed several times, with the first raid taking place on August 25 (Garvin 2013: 4–6).

to say the least. Two of the key figures behind the planning of the raid were Air Division commander Murray Sueter and eccentric flying enthusiast Noel Pemberton Billing, appointed as project coordinator (Kennett 1991: 189–194). The first step was to acquire aircraft suitable for the mission, which was done by requisitioning two BE reconnaissance aircraft. 2 and two Sopwith Tabloids. The first raid by the RNAS took place on September 22, 1914, and was a complete failure.²⁵ A combination of bad weather and unreliable equipment meant that only one of the four machines reached its target, and only one of the bombs dropped exploded, without doing any damage (Garvin 2013: 18–19). The psychological rather than real effect of the incident encouraged Sueter to pursue further ventures, but these were already bombing raids carried out from bases located on land. This experience, on the other hand, led to one of the most important breakthroughs in the development of naval aviation because the RNAS commander was encouraged to experiment with the concept of raids on German territory using aircraft launched from the sea.

The last raid that the RNAS organised in 1914 also required an enormous amount of preparation, as the target was the Nordholz base near Cuxhaven at the mouth of the Elbe River. The target was beyond the limited range of ground base-based aviation, so a new approach was required to succeed. The roots of the raid go back to Admiral Jellicoe's forward-looking experiments on the ship *Hermes*. Exactly one week after joining the war, the Admiralty handed over three Channel-floating steamers for immediate conversion into seaplane tenders, and thus HMS *Engadine*, HMS *Riviera* and HMS *Empress* were created, which played a leading role in the Cuxhaven raid (Farquharson-Roberts 2014: 140–144). The Admiralty formed a battle group called the Harwich Force, which included these three tenders supported by light cruisers and destroyers (one member of the planning committee hoped that part of the German High Seas Fleet would leave the harbour in search of the strike group, enabling the Royal Navy to engage and sink some German ships), and Admiral Jellicoe timed the order to leave so that the raid could take place on Christmas Day. Each aircraft carrier had three seaplanes on board, but on the morning of December 25, due to the cold weather, only seven of them were mechanically fit for action. Thus, the first Royal Navy air attack from the water began at 7 a.m. and seven machines took

²⁵ This was not, however, the first ever sea-launched air raid, as the Japanese beat the British to this particular accolade by the small margin of 17 days. On 5 September, 1914, the Japanese Seaplane Carrier *Wakamiya* launched its two seaplanes on a variety of bombing raids during the Siege of Qingdao, which ultimately resulted in the surrender of the German forces in the area (Hitoshi 2005: 184).

part, all of which were modifications of the Short Folder aircraft,²⁶ developed in Eastchurch before the war. The raid failed in terms of its main objective, which was to destroy the hangars at Nordholz, as well as its second objective which was to lure the German fleet out of the harbour. It did, however, record two successes – the first was that all seven crews survived, even if only three of the planes returned to the carriers. The other three made an emergency landing near a British submarine, which picked up the crews and sank the planes, and one of the pilots landed aground and was picked up by a Dutch trawler with his crew (Garvin 2013: 24–27). The second success was the withdrawal of the German fleet from the Cuxhaven base and its dispersal to various points in the Kiel Canal. The raids had another effect – they influenced Sueter himself. During a discussion with aircraft designer Frederick Handley Page, Sueter brought up the ineffectiveness of bombing raids, pointing out the ridiculously low payload capacity of the planes. In conclusion, he said the following “what we need is a damn flying destroyer.” (Kennet 1991: 89) After this conversation, Handley Page began the process of developing “O” series bombers (about which more will be said later). In addition to offensive operations related to coastal defence against Zeppelin attacks, the RNAS also supported the RFC on the Western Front (especially by bombing targets behind enemy lines, such as railroad stations and marshalling yards). The Navy, still worth mentioning, took delivery of its first purpose-built seaplane tender, HMS Ark Royal, on December 10. In the end, it proved too slow to take part in fleet operations and was thus intended to be a foothold for RNAS operations on other fronts (O’Hara 2010: 136–139).

One of the most important changes that took place in 1915 (aside from issues strictly related to the use of aircraft as reconnaissance machines and as fighters)²⁷ was the appointment of Major Hugh Trenchard as commander of the RFC in France. Trenchard was already an influential figure during the first stage of the war struggle, as commander of the RFC’s First Wing. Because of his close relationship with General Douglas Haig (commander of the First Army and later the BEF) and his strong belief in the use of aircraft during ground operations, RFC aircraft were

²⁶ Models 74, 81 and 135, each loaded with three 9-kilogram bombs, took part in this raid (Bruce 1957: 156).

²⁷ It was the French and Germans, almost in unison, who were to produce the first designated fighter planes (the Fokker E. III and the Nieuport 11 respectively), although fighters were initially used simply as escorts for reconnaissance planes. The Germans were the first to use a designated fighter squadron over Verdun, although this was quickly countered by the French (Abżółtowski 1924: 58–59; Neumann 1920: 4).

used, for example, for direct support, bombing railroad stations and approaching columns of German reserves.²⁸ Trenchard, who was to remain commander of the RFC until the unit's incorporation into the Royal Air Force in 1918 (at which time Trenchard was appointed Chief of the Air Staff),²⁹ was guided by a few simple beliefs and goals to achieve, which proved decisive in shaping the RFC's role during World War I. One was the development of an integrated pilot training system, which led to a huge reduction in non-combat-related fatalities (during the entire war, 50% of RFC pilots died in such accidents, and during the offensive on the Somme it was as high as 80%). The system was also needed due to the ever-increasing demand for pilots caused by the growing role of aviation in military operations. In addition to creating an adequate infrastructure, Trenchard had three simple operational priorities: disrupting enemy ground supply lines with bombing; believing in the effect of aircraft on enemy morale - Trenchard believed that the sight of aircraft in the sky weakened the Germans' will to fight; the use of fighter planes to allow for air superiority over the battlefield to allow reconnaissance planes to fly with relative impunity; and, finally, using the RFC as a major offensive force, although he was a fervent opponent of using valuable RFC assets for strategic bombing inside Germany.³⁰

Trenchard's dream did not come true until two years later, in the spring of 1917, when machines capable of supporting ground units appeared. Previously, pilots had simply dropped the aforementioned Hales bombs on exposed infantry, but this had the hallmarks of coordinated cooperation between ground forces and their "air support." In May and June 1917. Trenchard ordered squadrons supporting ground troops over the Somme to deliberately smash exposed enemy formations on or behind the front line. Since better aircraft were needed for this task, it was decided to use the Sopwith Pup and Sopwith Camel designs,³¹ mainly

²⁸ For the occasion, bomb holders were installed under the wings of the planes, which the pilot could release by pulling a cable. This made bombing very easy, as previously the pilot or observer simply threw bombs over the side of the aircraft (Cooksley 2014: 124–125).

²⁹ Because of his achievements in developing the RFC and his subsequent command of the RAF, Trenchard is often referred to as the "Father of the RAF".

³⁰ This final task was mainly entrusted to the RNAS, which ordered dedicated bombers, notably the Sopwith 1½ Strutter and the Handley Page Type O. The RFC admittedly used bombers, but Trenchard advocated their use for land operations.

³¹ After the first actions of this type, the RFC ordered an aircraft dedicated to supporting ground forces, featuring an armoured cockpit. The Sopwith Salamander went into production in March 1918, and 1,500 of the machine were ordered. However, the sudden

because of the machine guns installed on them that enabled them to fire on the battlefield. It also happened that the more enterprising pilots installed simple bomb holders under the fuselages of the machines, but due to the rather unpredictable course of the first raids on ground targets, most of them were carried out only with machine guns. In his autobiography from his service during World War I, William Sholto Douglas describes his first order to carry out a raid on a specific ground target and the accompanying sense of “making history”. His assignment was to attack a formation of German troops gathering in trenches in the Bullecourt sector of the Hindenburg Line. Information on troop movements was obtained through aerial reconnaissance carried out a little earlier. Sholto Douglas describes the results of the mission as relatively satisfactory, but attributes them to the element of surprise (Sholto Douglas 1962: 193–194). He concludes the story by mentioning the “lack of casualties,” but the casualty rate once the Germans became accustomed to the new type of threat was extremely high – according to the official RFC report, more than 30 percent of missions ended with the loss of an aircraft and more than 90 percent of the machines that managed to return were damaged to some degree (Hallion 2011: 20–21). By the time of the Battle of Cambrai taking place in November and December 1917, the terms “aerial shelling of trenches” and “aerial shelling of ground targets” had become part of the terminology used by the RFC. The difference between the two was that the former meant firing at trenches from a low-flying aircraft using a machine gun, while the latter usually involved dropping bombs – and was a rather primitive way of creating confusion among the units under attack. As one can imagine, these were not the most pleasant tasks, as the description of one frontline Camel pilot confirms:

“[...] flying under the clouds [in formation] ... firing at targets on the ground, and in response, all the ‘hatred’ the enemy could direct at us in the form of machine gun fire, cannons and anti-aircraft guns ... We almost always returned to base in damaged machines.” (Hallion 2011: 24–25)

The apogee of air attacks on ground targets occurred in 1918 during the failed German offensives. The RFC reported the consumption of an astounding 200,000 rounds of ammunition during raids in the first four days (with this figure not including ammunition consumed during air battles). Although the RFC did not directly contribute to the final defeat

retreat of German forces during the Hundred Days Offensive and the armistice meant that only two machines made it to France for testing.

of the Germans, the formation certainly had a hand in slowing the march of German forces, allowing Pétain and Haig to regroup their forces and face the new threat. Later, the still fledgling RAF was to become a key element of support for the advancing troops. This is evidenced by the amount of ammunition used in a single day for just one sector – on August 8 at Amiens, 1,563 bombs were dropped to support the infantry and 122,150 rounds of ammunition were fired. Although such high figures do not refer exclusively to the British, they clearly show that Trenchard's dream of RFC/RAF becoming a major offensive weapon had come true.

Disrupting the chronology a bit, let's return to the RNAS. The year 1915 saw the expansion of the formation's activities in the Mediterranean, in support of operations against the Ottoman Empire. Preparations for the Dardanelles campaign involved part of the RNAS and meant the transfer to the Mediterranean of the 3rd Squadron and the aforementioned HMS Ark Royal, which was dispatched in February (Farquharson-Roberts 2014: 157). The Ark Royal could accommodate 8 seaplanes and was initially equipped with Sopwith Tabloid and Wight Pusher machines. However, these aircraft proved to be extremely unreliable and were quickly upgraded and the Tabloids were replaced with one Type 166 Short, two Sopwith 860s, two single-seat Sopwiths Schneider and another Wight Pusher (O'Hara 2010: 137–138). The Sopwith 860 was the most advanced aircraft in British possession during the Dardanelles campaign. It was capable of carrying a single 367 kg torpedo and had folding wings for easy storage aboard the Ark Royal (O'Hara 2010: 139). The other aircraft were initially used for reconnaissance and artillery guidance, but RNAS were soon assigned further tasks in the face of their relative lack of efficacy (Korzeniowski 2018: 53–56). The most important of these were mine detection and bombing. The formation didn't quite manage the first of these tasks, as pilots and observers needed calm seas to succeed. In general, faith was lost in the prowess of the RNAS when, on March 18, 1915, three liners were sunk and three more severely damaged while crossing the Dardanelles Strait. Initial blame was placed on the observers from the air, but it was later determined that an undetected Ottoman torpedo boat had sewn a string of mines in the Morto Bay following a reconnaissance flight (Halpern 1995: 53–55).

In May 1915, Ark Royal was joined by a second seaplane tender, HMS Ben-my-Chree.³² Ben-my-Chree had on board two experimental

³² It was a converted steamer that had previously sailed in the Irish Sea between the Isle of Mann and Liverpool. It was the only Royal Navy aircraft carrier lost during the

Short Type 184 watercraft,³³ which were built specifically to carry the Royal Navy's standard 14-inch torpedo.³⁴ These two aircraft and the ship had the honour of being the pioneers of torpedo bombing. On August 12, Flight Commander Charles Edmonds was the first pilot in the world to fire a torpedo from an aircraft during wartime operations. The only problem was that his target was already lying on shore, having previously been damaged by a torpedo fired from a submarine and subsequent attempts by the crew to scuttle the ship. Edwards compensated for the incident and five days later dropped another torpedo, this time sinking an Ottoman transport ship. Edwards' wingman, who had to land due to engine problems, spotted the small Ottoman boat. Having repaired the malfunction, he brought the aircraft into position, fired a torpedo and sank the ship. Over the next few minutes, RNAS managed to sink another two ships. This allowed the superiority of shipborne aircraft over heavy warships to be seen for the first time.³⁵ In the end, efforts to eliminate the Ottomans from the war proved fruitless, but not for lack of support from the RNAS, which was tasked with operating in the Middle East until 1918, mimicking RFC operations conducted on the Western Front.

Continuing with the topic of naval operations, the main goal of the designers' efforts was to develop a way to allow aircraft to take off, return and take off again from the deck of a ship. This was successful as early as 1912, when Commodore Samson managed to take off from the gun turret of the ship HMS Hibernia, but the outbreak of war forced the Admiralty to temporarily halt work on the development of ship-bases. However, as the possible uses of aircraft and the power of their engines increased, so did the potential for the development of aircraft carriers as they are understood in the modern sense. All that was needed was a suitable machine. It appeared in 1916, after the RNAS command placed an order for two prototypes, which were made by Sopwith and tentatively

war – it was sunk by Turkish guns while scouting for French forces conducting a land operation on the island of Kastellorizo (Halpern 1995: 56).

³³ It was one of the most heavily produced naval aircraft of the War, with more than 900 units between 1915-18 (Bruce 1957: 304).

³⁴ During a meeting between Murray Sueter and the Admiralty regarding an aircraft designed to carry torpedoes, which was to stay in the air for at least two hours, Horrace Short immediately suggested that, if that's what the Admiralty really wanted, he would build such an aircraft. Holding him to his word, Sueter immediately ordered two prototypes. These were the very machines sent to the Dardanelles Strait in 1915 (Halpern 1995: 59–61).

³⁵ The transition from tenders to aircraft carriers as a basis for developing strategies is discussed in detail in Horowitz (2010: 65–72).

named Pup.³⁶ The main feature of this design, making it ideal for use aboard ship, was accurately described by British pilot James McCudden, who praised it in the following words: "It was an exceptionally well-made, versatile machine. It was so incredibly light and balanced that with a little practice, you could land it on a tennis court." (Brown 2013: 142) When you have an aircraft that can land anywhere, it seems obvious to try to land it on a moving ship, and a ship with a suitable deck must be found. Such a ship was to be HMS Furious, a converted Courageous-class cruiser, from which the forward gun turret was removed and a launch deck of (a then impressive) 49 meters in length was built.³⁷ And it was on this vessel, on August 2, 1917, that Squadron Leader Edwin Dunning made the world's first successful landing by aircraft aboard a moving ship.³⁸

This achievement enabled one of the Royal Navy's most daring operations during World War I – the raid on Tondern, which took place on July 19, 1918. The target of the surprise attack was the Zeppelin hangars located in the small town. The raid was carried out using HMS Furious as the platform from which the naval versions of the Sopwith Camel aircraft took off.³⁹ The action was originally scheduled for June, but bad weather prevented the planes from taking off from aboard the Furious and the attack was postponed. Eventually, seven of the eight planes were launched in two waves. Two Zeppelins located in one of the hangars and an observation balloon were successfully destroyed. Of the seven Camels that took off, one was slightly damaged by air defence (losing one of its suspension components), one failed to reach its target through engine failure, and three pilots from the first wave decided to fly to Denmark, as they did not have enough fuel to return to Furious. The second wave, after returning from the mission, landed at sea, with two of the three aircraft managing to pull out.⁴⁰ All in all, with the loss of one pilot, the

³⁶ As a curiosity, it is interesting to note that, probably as a result of its alleged superior hierarchical position (and pre-war cooperation with the private sector), the RNAS regularly came into possession of new aircraft models much earlier than the RFC.

³⁷ The only minor problem with this layout was the need to manoeuvre around the ship's superstructure during the landing approach. This was until the British ordered HMS Argus, which had a full launch deck, much like modern aircraft carriers.

³⁸ Dunning died during the third landing, after which testing was temporarily suspended. However, the technique itself proved successful and, with the design of the first aircraft carrier, work on it went forward.

³⁹ This version had a shorter wingspan to allow storage aboard an aircraft carrier and was equipped with Lewis rifles positioned above the wings, instead of the standard synchronised Vickers.

⁴⁰ It is likely that Lieutenant Yeullet's plane ran out of fuel before it reached the landing zone, and the squadron was forced to return to base to avoid a German counterattack.

combined naval and air forces eliminated three enemy aircraft and forced the German Ocean Fleet to close the attacked base. The significance of HMS Furious was so great that information about the vessel was officially restricted by the Official Secrets Act, while the New York Times wrote in an article about the raid: "[T]his vessel is a great puzzle to the foe, and reference to her peculiarities is officially restricted to a statement that 'she is an airplane carrier'." (New York Times, Thursday July 25, 1918)

The success of the raid reinforced the Navy's belief in the great importance of operations conducted from aircraft carriers, and prompted Murray Sueter to propose that HMS Furious be used in an even bolder operation – to bomb the High Seas Fleet standing in port using the new Sopwith T1 (later known as the Cuckoo). Unfortunately, due to problems with landing gear strength and flight stability, the first operational Cuckoos were not delivered to the Naval Pilot School in Scotland until August 1918. They were then tested by pilots, and the concept of using them in combat was linked to the Navy's development of its first aircraft carrier, HMS Argus (Brown 1997: 115–120).⁴¹ The ship underwent sea trials and entered service on September 16, 1918. However, despite hasty training, it was unable to conduct operations before the signing of the Armistice on November 11.⁴² As well as HMS Argus, the Admiralty also worked on the conversion of two other hulls which became HMS Furious and HMS Vindictive (both of which were converted heavy cruisers). HMS Furious was rather impractical as the ship had its landing strip fore of the Superstructure, which meant pilots had to manoeuvre around this to land (ultimately, Furious was converted to have a full-length flight deck in the 1920s (Brown 1997: 112–115). The Admiralty's interest in aircraft carriers meant that in the inter-war period the Royal Navy was the leading maritime air power with 7 operational carriers and a further five under construction (the only other nations to take aircraft carriers seriously as a maritime weapon were the USA and Japan who had 6 and 4 carriers respectively in the 1930s). (Abżółtowski 1938: 254)

⁴¹ HMS Argus was originally a flat-deck aircraft carrier with no superstructure. During sea trials, braking cables, a solution previously used on HMS Furious, were installed on it to facilitate deck landings. For a comprehensive discussion of the development of HMS Argus see Brown (1997: 115–123). It is interesting to note that HMS Argus was originally planned as a merchant ship, with the hull being converted. The first purpose-built aircraft carrier was the Japanese ship *Hōshō*, which was launched in 1922 (Jentschura, Jung & Mickel 1977: 40–42).

⁴² The concept itself, however, was stored in the Navy's archives and reapplied in 1940 during the raid on Taranto, when Admiral Cunningham's Mediterranean Fleet used Fairey Swordfish torpedo-bomber aircraft to strike the Italian fleet at anchor in the harbour.

In terms of naval warfare, one of the main roles assigned to the RNAS was the defence of coastal waters, with this role sometimes receding into the background. The newly-appointed First Lord of the Admiralty, Admiral Jellicoe, wanted to include aircraft (which, of course, compared to ships, were able to patrol larger areas more quickly)⁴³ in anti-submarine defence (ASD) operations (Howlett 2021: 77–85). The new ASD commander, Rear Admiral Alexander Duff, quickly proposed expanding the role of the RNAS and increased the area for submarine tracking patrols to cover the British coast from Scapa Flow in the north of Scotland through the English Channel to the furthest reaches of Cornwall. Duff believed that the threat from German aviation was far less momentous than the threat of German submarine attacks, and pushed through an agreement to relocate the force. In 1915, the RNAS had 22 airships and 120 heavier-than-air machines at its disposal.⁴⁴ By the end of 1917, these numbers had risen to 63 airships (however slowly they were withdrawn from service due to their vulnerability to German seaplanes) and 314 aircraft of various types used to track submarines (Howlett 2021: 94). Impressive was not only the number of machines, but also the development of the doctrine behind this, completely new, area of military operations. A very important achievement was the development of a patrolling tactic with the curious name of the Spider Web, designed to increase the detectability of German submarines. The heart of the system was a buoy located in the eastern part of the English Channel, around which 8 patrol zones were designated. When naval radio intelligence intercepted a signal from a German U-boat and was able to determine its position using the triangulation method, this position was plotted on a map and a pilot on duty was sent to search the area. Of course, due to a number of factors affecting navigation, such as wind, the system did not work perfectly, but 25% of all U-boat detections made by the navy in 1917 were made thanks to it. As German air activity increased, the RNAS introduced more mobile and reliable

⁴³ Prior to Jellicoe's appointment in December 1916, attempts to deal with the U-boat threat were rather chaotic. In fact, almost nothing was done to confront them, which resulted in increasing losses among merchant ships, especially in territorial waters.

⁴⁴ This figure includes aircraft operating from land as well as seaplanes operating from the sea, mainly from around Dover and Great Yarmouth. Their main task in 1915 was to intercept Zeppelins, at which the big American seaplanes were particularly targeted, because of their long range. The record-breaking long-range Zeppelin shoot-down, performed by the RNAS, took place less than 30 kilometres off the German coast.

fighters (usually Sopwith Camel or Airco DH. 9s) into patrol service,⁴⁵ and large seaplanes and flying boats were used in formations allowing more versatile use of the Vickers .303 machine guns on board.⁴⁶

Finally, it is still worth mentioning the RFC/RAF's attempts at direct cooperation between aircraft and tanks. At Biggin Hill where the experimental air base was located, work was underway to establish a direct wireless telephone link between a radio-equipped BE2c and an obsolete Mark IV tank, which had been modified and also equipped for communications. Ultimately, the project collapsed due to the noise in the tank, which prevented the operator from hearing the information coming from the radio. A byproduct of this experiment was the Royal Tank Regiment's development of a system for recognising tanks from the air, which was one of the first attempts to avoid incidents of friendly fire from the air (Fletcher 2016: 87–89).

By the end of the war, with the unification of the RNAS and the RFC to create the RAF, the total number of aircraft in operation was just under 22,000, making the RAF the most numerous military air power. While the French and Germans had a greater number of front-line fighter units (the French had 3,450 machines in November 1918 with a plan to increase this to 6,000 by October 1919), the RAF was organised in such a way that for every front-line squadron there was a training squadron in place, thus guaranteeing a better supply of pilots to maintain the air effort (Abżółtowski 1925: 60). Also, when looking at the number of people involved in the various air forces, the RAF had a total of 291,175 personnel (which included over 67,000 women and children), while the French had approximately 90,000 and the Germans 80,000 (Higham 2001: 11–12). This meant that British military aviation was more than fit for its many and varied purposes at the end of the war, just as it had been (in its then envisaged role of reconnaissance) at the beginning.

Conclusion

The United Kingdom was the great power that was without a doubt the slowest to recognise and adopt the concept of military aviation, but

⁴⁵ While the Camel was developed as a fighter, the DH.9 was intended to be a bomber, but it was too slow and underpowered for operations over land and so, eventually, it was used to patrol the waters around the British Isles and the Mediterranean Sea

⁴⁶ The RNAS was served by standard British Felixstowe F.2 seaplanes or Curtiss flying boats H-series. Both machines were equipped with four machine guns, giving a squadron of three machines unprecedented firepower. Incidentally, Anglo-American bomber formations during World War II were based on this tactic.

this initial weakness was to lose relevance in the longer term. In the introduction, I made clear my intention to show the consistency in the British efforts to use aviation for military purposes, regardless of the success or general efficacy of the range of ventures undertaken, especially in the pre-war period.

Prior to the outbreak of World War I, the British Army's ground forces stood firm on the need to develop a platform that would allow for accurate and reliable reconnaissance, and they did just that. They were also open to other applications of the new invention and, by 1914, adequate work had been done on this front as well, both in terms of artillery guidance and more aggressive operations. The Royal Navy also had the ambition to use aircraft on ships and, as intended, by using a combination of torpedoes and aircraft it managed to prove that capital ships were slowly becoming obsolete. The navy also succeeded in using the advantage of aircraft to address the danger of submarines.

From today's point of view, we could possibly claim that not everything was done to adequately prepare for the outbreak of war, but this would be an example of ahistorical thinking, and it is necessary to try to envisage the position of military thinkers of the time, who were presented with a novel platform, about which they knew very little.

It is possible to claim with some confidence that the RFC and RNAS entered it prepared to perform their primary roles, with demonstrated adaptability to changing circumstances and the ability to change their priorities. It is possible to conclude by saying that by the end of the war, the pilots may have had their heads in the clouds, but with their feet firmly on the ground.

Literature

- Abbatiello J., 2006, *Anti-Submarine Warfare in World War I: British Naval Aviation and the Defeat of the U-Boats*, Routledge, London.
- Abżółtowski S., 1925, *Lotnictwo w wojnie współczesnej*, Nakładem Ligi Obrony Powietrznej Państwa, Warsaw.
- Abżółtowski S., 1938, *Mala Encyklopedia Lotnicza*, Zakłady Graficzne B. Wierzbicki, Warsaw.
- Barker R., 2002, *A Brief History of the Royal Flying Corps in World War One*, Robinson Publishing, London.
- Benbow T., 2011, *British Naval Aviation: the First Hundred Years*, Ashgate Publishing, London.
- Brown D., 1997, *The Grand Fleet: Warship Design and Development 1906–1922*, Seaforth Publishing, Barnsley.
- Brown T., 2013, *Flying with the Larks: the Early Aviation Pioneers of Lark Hill*.

- Bruce A., Cogar I., 1998, *Encyclopedia of Naval History*, Fitzroy Dearborne, London.
- Bruce J.M., 1957, *British Aeroplanes 1914–1918*, Putnam, London.
- Carradice P., 2012, *First World War in the Air*, London, Amberly Publishing, London.
- Cooksley P.G., 2014, *The Royal Flying Corps 1914–1918*, Stroud, The History Press, London.
- Driver H., 1997, *The Birth of Military Aviation: Britain 1903–1914*. Royal Historical Society, London.
- Edgerton D., 1991, *England and the Aeroplane*, McMillan, Manchester.
- Ensor R., 1992, *England 1870–1914*, Oxford University Press, Oxford.
- Farquharson-Roberts M., 2014, *A History of the Royal Navy*, Tauris & Co, Portsmouth.
- Fearon P., 1985, *The Growth of Aviation in Britain*, “The Journal of Contemporary History”, Vol. 20, No. 1.
- Fletcher D., 2016, *British Battle Tanks: World War I to 1939*, Osprey, London.
- Garvin K.S., 2013, *British Air Raids on the Zeppelin Sheds, September to December 1914*. American Military University, Washington.
- Gollin A.M., 1979, *The Mystery of Lord Haldane and Early British Military Aviation*, “Albion: A Quarterly Journal Connected with British Studies”, Vol. 11, No. 1.
- Gollin A.M., 1980, *The Wright Brothers and the British Authorities 1902–1909*, “The English Historical Review”, Vol. 95, No. 375.
- Grove E., 2011, *Air Force, Fleet Air Arm – or Armoured corps? The Royal Navy Air Service at War* [in:] *British Naval Aviation: The First 100 Years*, ed. T. Benbow, Ashgate.
- Hallion R.S., 2011, *Strike from the Sky*, Smithsonian Institution Press, Washington.
- Halpern P.G., 1995, *A Naval History of World War I*, UCL Press, London.
- Harding D.P., 1945, *The Beginnings of British Aviation* [in:] *Yale University Library Gazette*, Vol. 20, No. 2, Yale, Portsmouth.
- Harris J., 2010, *Aircraft of World War One 1914–1918*, Amber Books, London.
- Hastings M., 2014, *Catastrophe: Europe Goes to War 1914*, Collins, London.
- Higham R., 2001, *Airpower in World War I, 1914–1918* [in:] *The War in the Air, 1914–1994*, ed. A. Stephens, Air University Press, Alabama.
- Hitoshi O., 2005, *War and Airpower in Japanese History*, “NIDS International Forum on War History” 4.
- Horowitz M.C., 2010, *The Diffusion of Military Power: Causes and Consequences for International Politics*, Princeton University Press, Boston.
- Howlett A., 2021, *The Development of British Naval Aviation, 1914–1918*, Routledge, London.
- Jauneaud M., 1925, *L’Aviation Militaire et la Guerre Aérienne*, Ernest Flammarion, Paris.
- Jentschura H., Jung D., & Mickel P., 1977, *Warships of the Imperial Japanese Navy, 1869–1945*, Arms and Armour Press, London.
- Jones B., 2015, *A History of the Royal Navy: Air Power and British Naval Aviation*, Tauris, London.
- Kennett L., 1991, *The First Air War 1914–1918*, Free Press, London.
- Korzeniowski P., 2018, *Brytyjskie lotnictwo w rejonie Dardaneli w 1915 roku*, “Humanities and Social Sciences”, vol. 25.
- O’Hara G., 2010, *Britain and the Sea: Since 1600*, Red Globe Press, Birmingham.
- Moulin J., 2020, *Tous les Porte-aéronefs en France: De 1912 à nos jours*, Lela Presse, Le Vigen.

- Neumann G., 1920, *Die Deutschen Luftstreikräfte im Weltkrieg*, Mittler, Berlin.
- Philpott I.M., 2013, *The Birth of the Royal Air Force*, Pen and Sword Books, Barnsley.
- Sholto Douglas W., 1962, *Years of Combat*, Collins, London.
- Shores C., 2009, *100 Years of British Naval Aviation*, Haynes & Co, London
- Simkins P., 1991, *World War I. The Western Front*, Bramley Books, Worthing.
- Stachula A., 2004, *Sergiusz Abżółtowski – żołnierz, i teoretyk wojskowości*, „Zeszyt Naukowy Muzeum Wojska Polskiego” 17.
- Sturtivant R., 1990, *British Naval Aviation. The Fleet Air Arm, 1917–1990*, US Naval Institute Press, Annapolis.
- Taylor A.J.P., 1992, *English History 1914–1945*, Oxford University Press, Oxford.
- Wragg D., 2009, *A Century of British Naval Aviation 1909–2009*, Pen & Sword, Barnsley.

Electronic Publications

New York Times

RAF, *A Short History of the Royal Air Force*. <http://www.raf.mod.uk/history/short-historyoftheroyalairforce.cfm> [access: 20.04.2021].

Farnborough Air Sciences Trust, <http://www.airsciences.org.uk/briefings.html> [access: 15.05.2021].

Rozwój współpracy między brytyjskimi siłami powietrznymi, lądowymi i morskimi: 1903–1918

Streszczenie

W 1914 r. armia brytyjska wyruszyła na wojnę wspierana przez nową gałąź brytyjskich sił zbrojnych: Royal Flying Corps. Przez długi czas twierdzono, że Brytyjczycy nie nadążali za militarnym potencjałem przełomu technologicznego braci Wright, co w konsekwencji spowodowało, że Wielka Brytania pozostała w tyle za swoimi kontynentalnymi sojusznikami i rywalami w momencie wybuchu Wielkiej Wojny. Niniejszy artykuł został napisany w celu skorygowania tego punktu widzenia. Podkreślono w nim, że brak centralnego kierunku w rzeczywistości umożliwił wolnomyślicielom opracowanie różnorodnych zastosowań wojskowych dla samolotów. Ostatecznie zapewniło to Wielkiej Brytanii utrzymanie przewagi technologicznej przez całą wojnę i sprawiło, że Royal Airforce cieszyło się nieznównaną dominacją w powietrzu do 1918 r.

Słowa kluczowe: lotnictwo wojskowe, Royal Air Force, Royal Flying Corps, lotnictwo morskie, I wojna światowa

Robert Jastrzębski¹

Znaczenie regulacji prawnych w dobie kryzysu gospodarczego. Wybrane zagadnienia²

Streszczenie

Artykuł podejmuje kwestię znaczenia regulacji prawnych w okresie kryzysu gospodarczego, w szczególności wpływu stanowionego prawa na przebieg kryzysu. Tekst składa się z czterech części. Pierwsza z nich dotyczy pojęcia kryzysu ekonomicznego oraz cykliczności tego zjawiska, w tym kryzysu ekonomicznego w krajach socjalistycznych. W drugiej zwrócono uwagę na pojęcie ustawodawstwa, ekonomicznej analizy prawa oraz zagadnienie wpływu ustawodawcy na przebieg koniunktury gospodarczej. Trzecia część zawiera przykłady regulacji kryzysowych oraz opisuje ich wpływ na proces kryzysu. Podane w niej zostały przykłady dotyczące m.in. lichwy wojennej, wielkiego kryzysu gospodarczego lat 30., tj. programu reform ekonomicznych w Stanach Zjednoczonych (*New Deal*), oraz ustawodawstwa antykryzysowego w państwie polskim sprzed drugiej wojny światowej, które dotyczyło przede wszystkim tzw. akcji finansowo-rolniczej, akcji oszczędnościowo-oddłużeniowej samorządu terytorialnego, kredytu długoterminowego oraz ustawodawstwa antykarelowego. Ponadto zwrócono uwagę na kryzys finansowy 2008 r. oraz kryzys wynikający z ogólnoświatowej epidemii koronawirusa, która wybuchła w listopadzie 2019 r. W przypadku ostatniego z kryzysów omówione zostały tzw. tarcze antykryzysowe, które miały głównie charakter moratoryjny (odroczeniowy), zwolnieniowy oraz ulgowy. W podsumowaniu stwierdzono, że ustawodawstwo antykryzysowe ma wyjątkowy charakter oraz zwykle narusza podstawowe zasady prawa. Poza tym ustawodawstwo to charakteryzuje się doraźnym przeciwdziałaniem objawom

¹ Dr hab. Robert Jastrzębski, prof. uczelni, Wydział Prawa i Administracji, Uniwersytet Warszawski, ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa, e-mail: r.jastrzebski@wpia.uw.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-7265-0614.

² Artykuł jest pokłosiem referatu pod tym samym tytułem wygłoszonego na VI Międzynarodowej Konferencji Naukowej z cyklu „Rozwój społeczno-gospodarczy w teoriach ekonomicznych” na temat: „Czego nauczył nas kryzys?”, Białystok, 26–27 czerwca 2023 r.

kryzysu i ma charakter etapowy. Na zakończenie zaznaczono, że państwo przy pomocy legislacji nie jest w stanie zmienić przebiegu koniunktury gospodarczej, a co za tym idzie, wydać aktów prawnych, które zlikwidują jakikolwiek kryzys.

Słowa kluczowe: kryzys ekonomiczny, legislacja, ustawodawstwo antykryzysowe, ekonomiczna analiza prawa, interwencjonizm gospodarczy państwa

Wstęp

Termin „kryzys” pochodzi z języka greckiego (grec. *krisis*) i oznacza pewien punkt przełomowy, zwrotny, w tym także okres przełomu, załamania się określonej polityki, przesilenia w okresie choroby. Wynika z tego, że tym pojęciem posługuje się nie tylko nauka ekonomii, ale również np. nauki medyczne, politologiczne, prawne, socjologiczne. Istotą kryzysów jest ich gwałtowny przebieg oraz wpływ na dalszy rozwój, losy określonych podmiotów oraz pojęć z różnych dziedzin nauki.

Kryzys ekonomiczny co do zasady utożsamiany jest z przejściowym spowolnieniem tempa rozwoju gospodarczego. Jest to zjawisko stale towarzyszące ekonomicznej aktywności społeczeństw i nie stanowi jakiegoś *novum* w dziejach gospodarczych świata. Wpływ na kryzysy miały i mają różne czynniki o charakterze niezależnym od aktywności ludzkiej, np. nieurodzaj, elementarne klęski żywiołowe, epidemie, ale też związane z tą aktywnością, np. wojny, nadprodukcja, spekulacja i wywołane nią kryzysy finansowe, postęp techniczny (Morawski 2003: 9 i n.; Morawski 2021: 9–18). Dla zrozumienia istoty i przebiegu kryzysów ważna jest ich cykliczność, która powoduje, że mają one charakter okresowy, na co zwrócono uwagę jeszcze w XIX w. oraz przed wybuchem drugiej wojny światowej, m.in. w pracach Josepha Clémenta Juglara, Nikołaja Kondratiewa czy Josepha Aloisa Schumpetera (Glapiński 2004: 138–157; Poskrobko 2009). Cykle te stanowią systematyczne zmiany aktywności gospodarczej. W dużym uproszczeniu można wyróżnić w przebiegu klasycznego cyklu koniunkturalnego fazy: kryzysu, depresji, ożywienia oraz wzrostu (Keynes 1956: 416–427; Estey 1959: 75–122; Kolasa 2012: 91–121).

Czynnikami mającymi wpływ na zrozumienie istoty kryzysu i, co za tym idzie, na rozwój interwencjonizmu państwowego były przede wszystkim wydarzenia polityczne: pierwsza wojna światowa, kryzys lat 30. oraz druga wojna światowa. Funkcjonował wówczas system gospodarki wojennej, który charakteryzował się reglamentacją życia gospodarczego przez państwa wojujące oraz wzrostem inflacji. To ostatnie zjawisko było i jest związane z drukiem pieniądza na pokrycie zapotrze-

bowania na zbrojenia państw wojujących. W ten sposób państwa likwidują deficyty budżetowe, nakładając na społeczeństwo podatek inflacyjny. W okresie wielkiego kryzysu gospodarczego lat 30. zaangażowanie państw w gospodarkę wiązało się zaś z aktywną polityką państwa w sferze gospodarczej oraz teorią Johna Maynarda Keynesa (Keynes 1956: 483–498). Skutkiem tego została zachwiana wiara w automatyzm mechanizmów rynkowych, który był charakterystyczny dla gospodarki rynkowej sprzed wybuchu pierwszej wojny światowej. Genezy tej gospodarki należy poszukiwać w XIX w., a do jej podstawowych zasad należą: wolność konkurencji, niewielka ingerencja rządów państw w gospodarkę, dominacja własności prywatnej oraz racjonalne gospodarowanie podmiotów w niej uczestniczących.

Oczywiście były podejmowane próby stworzenia systemu ekonomicznego, w którym kryzysy gospodarcze miały nie występować (Grosfeld 1952: 5, 299; Szałagan, Grandkowski 1949: 3). Przykładem tego jest ekonomia realnego socjalizmu, która charakteryzowała się przejęciem przez państwo podstawowych gałęzi gospodarki, co wiązało się m.in. z nacjonalizacją przemysłu, handlu, banków; z reformą rolną, której celem była kolektywizacja rolnictwa; z przejęciem przez państwo lasów. Ważną cechą tej gospodarki była planowość oraz centralne zarządzanie (Marciniak 1981: 74–121; Bałtowski 2009: 298–345). Planowość w gospodarce oznaczała, że decyzje w zakresie inwestycji, produkcji i dystrybucji dóbr należały do władz państwowych. Takie planowanie gospodarcze powodowało niedobór albo nadprodukcję określonych dóbr, a sam typ gospodarki stanowił przeciwieństwo gospodarki rynkowej. W związku z tym w krajach realnego socjalizmu, w których miały nie występować kryzysy gospodarcze ze względu na prowadzoną gospodarkę planową, była prowadzona często gospodarka autarkiczna, która charakteryzowała się permanentnym kryzysem niedoboru.

Konkludując, należy zaznaczyć, że kryzys to normalne wydarzenie w przebiegu życia ekonomicznego i tym samym nie jest on zjawiskiem o charakterze incydentalnym czy nadzwyczajnym. Po prostu stanowi załamanie procesu ekonomicznego i ma wpływ na przebieg koniunktury gospodarczej, gdyż po okresie *prosperity* przychodziły i ciągle przychodzą okresy jej załamania, co wynika z cykliczności tych zmian. W ten sposób następuje m.in. dostosowanie produkcji do potrzeb rynku, w tym cen na określone towary, unowocześnienie procesów produkcji i korekta wartości określonych dóbr, co jest związane z prawem popytu i podaży.

Prawo a legislacja

Współcześnie prawo ma charakter prawa stanowionego, czyli związane jest z prawem tworzoną przez ustawodawcę, zwykle władzę ustawodawczą albo na podstawie określonego upoważnienia ustawodawczego. Warto jednak zaznaczyć, że prawo jako zjawisko jest starsze od pojęcia legislacji (Hayek 2020: 117 i n.), która przede wszystkim jest związana z rozwojem pozytywizmu prawniczego. Generalnie ten kierunek myśli prawniczej zakłada, że prawo stanowi zbiór norm prawnych, których twórcą jest państwo, egzekwujące ich wykonanie pod groźbą sankcji państwowej (Morawski 2005: 19–47; Dyrda 2013, 149 i n.; Gizard-Studnicki, Dyrda, Grabowski 2016: 326–335, 402 i n.). Rozwój legislacji stworzył sytuację, w której państwo – legislator uzyskało złudne poczucie panowania nad rzeczywistością, w tym nad jej zmianami według z góry przyjętego paradygmatu. Skutkiem tego wola ustawodawcy, wyrażona w treści aktu prawnego, ma mieć niejako charakter sprawczy, a legislator ma być demiurgiem, który tworzy otaczającą nas rzeczywistość. Na gruncie ekonomii, w szczególności zjawiska kryzysu gospodarczego, przybrało to postać uznania, że tworzone przez ustawodawcę akty prawne, czyli inaczej legislacja, mogą zmienić przebieg koniunktury gospodarczej, a co za tym idzie, spowodować zmianę trendów czy wskaźników ekonomicznych.

Współcześnie kwestie te podejmuje dość popularny kierunek w nauce określany mianem ekonomicznej analizy prawa, który jest związany z efektywnością regulacji prawnych (Stelmach, Soniewicka 2007; Cooter, Ulen 2009: 3 i n.; Buława, Szmít 2012: 93 i n.; Koźmiński 2016). Bierze on pod uwagę, poza ekonomią oraz prawem, także inne dziedziny nauki, takie jak: socjologia, psychologia, politologia. W powiązaniu z prawem dotyczy oceny skutków regulacji prawnych z punktu widzenia ich efektywności ekonomicznej, w tym również zakresu ingerencji państwa w procesy ekonomiczne. Ekonomiczna analiza prawa czerpie m.in. z teorii kosztów transakcyjnych, teorii gier czy też analizy kosztów i korzyści (Posner 1977: 3–23). Korzystając głównie z narzędzi ekonomicznych, ma na celu wskazanie kierunków działalności w zakresie ustawodawstwa, z czym są związane ekonomiczne skutki regulacji prawnych, oceny skutków regulacji przed, jak i po ich wprowadzeniu, oraz określenie propozycji zmian *de lege ferenda* z punktu widzenia ich efektywności w stosunku do podmiotów prawnych (Stelmach, Brożek, Załuski 2007: 17–50; Bator 2007; Kaczor 2007; *Ocena skutków regulacji...* 2000; Staśkiewicz 2015).

W państwie polskim za pioniera tej dyscypliny uważa się Leona Pełczyńskiego, twórcę psychologicznej teorii prawa oraz prekursora beha-

wioralnej ekonomicznej analizy prawa (Giarno 2018; Zyzik 2021: 21–22, 72–76). Według niego prawo jest czynnikiem psychicznym życia społecznego, a jego działanie polega na wzbudzaniu lub tłumieniu pobudek różnych czynów i zaniechań (działanie prawa motywacyjne lub impulsywne) oraz utrwalaniu i rozwijaniu pewnych skłonności i cech charakteru ludzkiego oraz osłabianiu i tępieniu innych (działanie wychowawcze prawa). Dlatego polityka prawa polega, jego zdaniem, na racjonalnym kierowaniu postępowaniem jednostek i mas przy pomocy odpowiedniej motywacji prawnej oraz na doskonaleniu psychiki ludzkiej, czyli oczyszczaniu jej ze skłonności antyspołecznych (Petrażycki 1930: 3). Warto na marginesie zauważyć, że L. Petrażycki metodą psychologiczną wyjaśnił niewytłumaczalną pozornie spekulację akcjami. Uznał on bowiem, że podstawową przesłanką społecznej działalności gospodarczej jest emocjonalne, subiektywne, zwykle optymistyczne przecenianie wartości i korzyści związanych z powodzeniem przedsięwzięć ekonomicznych. Miało to i ma miejsce w przypadku wzrostu kursu (ceny) akcji i co za tym idzie, często nie było i nie jest oparte na realnej ich wartości (Petrażycki 1898; 1906; 1911; Weinzieher 1932). W praktyce oznacza to niezrozumiały wzrost kursu akcji, przypominający pompowaną nieustannie bańkę mydlaną, co w końcu prowadzi do jej pęknięcia. W ten sposób cena tych papierów wartościowych zostaje sprowadzona do ich rzeczywistej wartości rynkowej. Korekta ta dotyczy również innych dóbr, m.in. różnego rodzaju instrumentów finansowych czy cen nieruchomości. Oczywiście na fali kryzysu następuje wzrost oczekiwań społeczeństwa wobec państwa, w szczególności co do wydania przez nie regulacji prawnych, które miałyby łagodzić skutki kryzysu.

Wynika z tego, że kryzys gospodarczy stanowi zwyczajne następstwo procesów ekonomicznych, przy czym może mieć różny przebieg, tj. stanowić przejściową recesję w zakresie prowadzenia określonej działalności gospodarczej albo przybrać charakter globalny, a co za tym idzie, wpływać na funkcjonowanie gospodarek wielu państw oraz stanowić wydarzenie przełomowe w historii gospodarczej świata, jak np. wielki kryzys lat 30., który został zapoczątkowany drastycznym spadkiem notowań na giełdzie nowojorskiej jesienią 1929 r., a następnie spowodował spadek cen towarów, obniżenie produkcji przemysłowej, bezrobocie (Morawski 2021: 167–184). Mechanizm ten dobrze opisuje popularne i aktualne do dziś powiedzenie, że katar w Stanach Zjednoczonych powoduje zapalenie płuc w Europie (Piłajko 1971: 72). Współcześnie kryzysy o charakterze światowym odgrywają poważną rolę w życiu ekonomicznym większości państw ze względu na postępujące zjawisko globalizacji, czyli coraz większej współzależności ich gospodarek (Bocian 2009).

Wybrane kryzysowe regulacje prawne

Państwa przy pomocy legislacji próbują wpływać na procesy kryzysowe, co w praktyce oznacza aktywną działalność państwa w zakresie przeciwdziałania skutkom kryzysów gospodarczych. W okresie wojen pojawia się zawsze ustawodawstwo antylichwiarskie, które związane jest z pojęciem lichwy towarowej (rzeczowej) oraz pieniężnej (kredytowej) (Fajgenberg 1932: 7–13). Ta ostatnia polega głównie na pobieraniu nadmiernych odsetek od wypożyczonego kapitału i jego lokowaniu w towary oraz znaki pieniężne, kruszce, nieruchomości, które charakteryzują się stałą wartością. Tak rodzi się zjawisko tezauryzacji oraz znajduje zastosowanie prawo Kopernika-Greshama. Państwa próbują przeciwdziałać tym zjawiskom przy pomocy ustawodawstwa, którego celem jest reglamentacja towarowa oraz zwalczanie tzw. lichwy wojennej (Fajgenberg 1932: 86–153; Majcher-Ociesa 2019: 33–41). Warto jednak zaznaczyć, że skuteczność takich regulacji, często tworzonych *ad hoc*, jest problematyczna, a nawet znikoma. Trafnie bowiem stwierdził pierwszy Prezes Banku Polskiego po pierwszej wojnie światowej Stanisław Karpiński: „dopóki pieniądz jest chory, żadna szubienica nie wytępi «lichwy». Nie towar drożeje, lecz pieniądz podleje” (Karpiński 1931: 258).

W okresie wielkiego kryzysu gospodarczego wiele państw zaczęło prowadzić działalność legislacyjną, której celem była walka ze skutkami załamania gospodarczego. W Stanach Zjednoczonych została ona zapoczątkowana za prezydentury Herberta Hoovera, a następnie kontynuowana przez Franklina Delano Roosevelta. Za prezydentury tego ostatniego został wprowadzony program reform ekonomiczno-społecznych określany mianem Nowego Ładu (*New Deal*) (Morawski 2021: 169–176). Regulacje te o charakterze interwencjonizmu gospodarczego Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych uznał za niezgodne z konstytucją. Zalicza się do nich m.in. ustawę o odbudowie przemysłu (*National Industrial Recovery Act*, 1935 r.) czy ustawę o uregulowaniu rolnictwa (*Agricultural Adjustment Act*, 1936 r.). Spowodowało to podjęcie działań ustawodawczych przez ówczesnego prezydenta, które miały na celu rozszerzenie składu tego sądu, tj. z liczby dziewięciu do piętnastu sędziów (tzw. *Court Packing Plan*). Ostatecznie od 1937 r. w swoim orzecznictwie Sąd Najwyższy uznał, że państwo ma daleko idącą swobodę w wydawaniu regulacji z zakresu spraw ekonomicznych i socjalnych. Zmiana linii orzeczniczej Sądu wynikała ze zmian personalnych w jego składzie, który już akceptował politykę gospodarczą F.D. Roosevelta (Rozmaryn 1948: 56–59; Garlicki 1982: 146–157; Laidler 2011: 111–112, 161, 203–204, 308–310).

W państwie polskim kryzys lat 30. miał przede wszystkim charakter kryzysu rolnego ze względu na drastyczny spadek cen towarów rolnych, które bezpośrednio wpływały na życie chłopów, stanowiących około 70% ludności II Rzeczypospolitej (Kaliński 2009). Obniżenie dochodowości gospodarstw rolnych, określane mianem „strajku konsumpcyjnego wsi”, spowodowało jednocześnie brak popytu na towary przemysłowe, a co za tym idzie, występowanie tzw. zjawiska rozwierania się nożyc cen na niekorzyść rolnictwa (Jastrzębski 2009: 250–256). Dalszym tego następstwem było bezrobocie w miastach, wynikające z ograniczenia produkcji przemysłowej. W związku z tym państwo podjęło działalność legislacyjną głównie w obronie ludności wiejskiej. Było to wynikiem przyjętej koncepcji walki z kryzysem gospodarczym, którą była polityka deflacyjna, określana mianem tzw. deflacji integralnej (Knakiewicz 1967: 26; Landau, Tomaszewski 1982: 244–250; Staniewicz 2003: 119 i n.; Jastrzębski 2013). Według ministra skarbu w latach 1932–35 Władysław Zawadzki polegała ona na posunięciach ekonomicznych powodujących zmniejszenie wielkości ekonomicznych, np. zysków, nominalnych płac, obrotów, obniżenie cen towarów przemysłowych (Zawadzki 1936: 837). Przyjęta strategia ekonomiczna oznaczała jednak wzrost bezrobocia, realnych stóp procentowych, była zatem kosztowna społecznie. W praktyce skutkowało to dopasowaniem życia gospodarczego do sytuacji kryzysowej, w tym zmniejszonej dochodowości gospodarstw rolnych, bowiem zakładano przejściowy charakter kryzysu.

Realizacja przyjętej strategii gospodarczej była związana z ówczesną legislacją, która obejmowała głównie rolnictwo, i była określana mianem akcji finansowo-rolnej. Akcja ta miała na celu przede wszystkim oddłużenie właścicieli gospodarstw rolnych, a jej rozmiary były „imponujące”. Ustawodawstwo oddłużeniowe miało cztery wyraźne etapy. Pierwszy stanowiły ustawy z 1932 r. ukierunkowane na zahamowanie licytacji gospodarstw rolnych. Były to m.in. ustawy z dnia: 25 lutego 1932 r. o zmianie niektórych przepisów ustawy postępowania sądowego cywilnego z 1864 r. i ustawy o przetargu przymusowym i zarządzie przymusowym (DzU 1932: 15/ 87); 7 marca 1932 r. o ulgach w egzekucji sądowej przeciwko gospodarzom rolnym (DzU 1932: 25/219); 12 marca 1932 r. o ułatwieniu spłaty uciążliwych zobowiązań, obciążających gospodarstwa rolne (DzU 1932: 21/221). Etap drugi rozpoczęły regulacje prawne z sierpnia 1932 r., takie jak: rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 23 sierpnia 1932 r.: o zapobieganiu skutkom trudności płatniczych w rolnictwie (DzU 1932: 72/652); o utworzeniu urzędów rozjemczych do spraw kredytowych małej wła-

sności rolnej (DzU 1932: 72/653); w sprawie segregacji wierzytelności na nieruchomościach ziemskich parcelowanych w celu spłaty uciążliwych zobowiązań (DzU 1932: 72/654). Trzeci etap stanowiły zaś rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z jesieni 1934 r., a mianowicie: rozporządzenia z dnia 24 października: o ulgach w spłacie długów posiadaczy gospodarstw wiejskich oraz rolniczych przedsiębiorstw i instytucyj w bankach państwowych (DzU 1934: 94/839); w sprawie zmiany ustawy z dnia 24 marca 1933 r. o ułatwieniach dla instytucyj kredytowych, przyznających dłużnikom ulgi w zakresie wierzytelności rolniczych (DzU 1934: 94/840); o konwersji i uporządkowaniu długów rolniczych (DzU 1934: 94/841); o obniżeniu zadłużenia gospodarstw rolnych z tytułu należności Funduszu Obrotowego Reformy Rolnej (DzU 1934: 94/842). Ostatni etap nie został zakończony, a rozpoczął się w 1938/39 r. (Zoll około 1935: 1155–1166; Mieszczankowski 1983: 329–337).

Warto zaznaczyć, że akcja finansowo-rolna nie ograniczała się do regulacji zawartych w Dzienniku Ustaw, a więc ustaw, rozporządzeń z mocą ustawy oraz dekretów Prezydenta czy rozporządzeń ministerialnych, ale obejmowała różnego rodzaju okólniki, wytyczne, zarządzenia, pisma, regulaminy, postanowienia, czyli akty prawne niższego rzędu (Jastrzębski 2009: 271–373). W ten sposób państwo *de facto* drogą administracyjną próbowało wpłynąć na koniunkturę gospodarczą. Powodowało to występowanie zjawiska tzw. biegunki legislacyjnej, a wydawane akty prawne, ze względu na ich liczbę oraz jakość, Henryk Tennenbaum określił mianem „gęstwiny scholastycznej” (Tennenbaum 1935: 448). Według szacunków do 1939 r. tylko w Dzienniku Ustaw rolnicze regulacje antykryzysowe liczyły 74 pozycje (Rusinek 1939: 115). W 1936 r. wydano je w postaci komentarza pod tytułem *Kodeks ulg rolniczych* (Richter, Zarwincer, Korczemny 1936), który liczył prawie pięćset stron. Regulacje te miały charakter nadzwyczajny i często stanowiły odstępstwo od obowiązujących unormowań, w szczególności prawa prywatnego, np. jeśli chodzi o ich retroaktywność czy zasadę dotrzymywania zawartych umów. Było to bowiem przede wszystkim ustawodawstwo antyegzekucyjne, moratoryjne oraz antylichwiarskie. Ponadto obowiązywanie ich wiązało się z powstaniem tzw. urzędów rozjemczych, w których kognicji znajdowały się sprawy z zakresu długów rolniczych, a urzędy te zastępowały ówczesne sądy powszechne.

Polityka państwa polskiego w okresie kryzysu lat 30. dotyczyła również kredytu długoterminowego (hipotecznego), w tym miejskiego. Zresztą zastosowane metody i wydane regulacje prawne miały podobny charakter. Były to głównie regulacje ulgowe i moratoryjne (Bojko, Mon-

ka 1937; Jastrzębski 2009: 309–318). Ponadto została przeprowadzona akcja oszczędnościowo-oddłużeniowa, która dotyczyła samorządu terytorialnego (Sułkowski 1936; *Oddłużenie...* 1937; Zawadzki 1971: 183–231). Z tego okresu pochodzi określenie „nowoczesne ruiny”, które oznaczało budowle niedokończone – głównie przez samorząd – ze względu na brak środków pieniężnych spowodowany kryzysem gospodarczym. Podobne zjawisko „nowoczesnych ruin” można było zaobserwować w końcówce lat 70. i w latach 80., kiedy to z powodu braku środków niszczały budowle epoki socjalizmu okresu gierkowskiego. W okresie kryzysu lat 30. w związku z zastosowaną strategią ekonomiczną zostało wydane ustawodawstwo kartelowe, którego celem było obniżenie cen towarów przemysłowych. Była to tzw. polityka równania w dół, czyli dostosowania cen tych towarów do cen artykułów rolnych. W związku z tym powstał w 1933 r. przy Sądzie Najwyższym specjalny Sąd Kartelowy, w którego właściwości znalazły się sprawy z zakresu umów, uchwał i postanowień kartelowych (Podolska-Meducka 2003: 137 i n.; 2019: 358 i n.; Majcher-Ociesa 2019: 180–203, 319–342).

W XXI wieku przyszedł globalny kryzys finansowy z 2008 r., który rozpoczął się w Stanach Zjednoczonych na rynku nieruchomości i objął system bankowy (Pszczółka 2009: 292 i n.). Rok później została uchwalona przez polski parlament ustawa, która dotyczyła łagodzenia skutków kryzysu ekonomicznego dla pracowników i pracodawców (DzU 2009: 125/1035). Unormowania te objęły prawo pracy, kwestię wypłat i zwrotu świadczeń dla pracowników w sytuacji okresowego obniżenia lub pozbawienia wynagrodzenia za pracę, zasady refundacji szkoleń, studiów podyplomowych dla pracowników, którzy wykonują pracę u pracodawcy dotkniętego skutkami kryzysu, w tym wypłat stypendiów dla takich pracowników (Wysocka 2009; Świątkowski 2010). Warto jednak zaznaczyć, że kryzys ten nie miał ostrego przebiegu w państwie polskim w porównaniu z innymi krajami (Chojna-Duch 2015).

Na fali ogólnoświatowej epidemii koronawirusa, która wybuchła w listopadzie 2019 r., zostały wydane w państwie polskim ustawy antykryzysowe określane mianem „tarczy antykryzysowej”, tj. tarcza 1.0 oraz tarcza 2.0. Miały one na celu przeciwdziałanie skutkom kryzysu w zakresie m.in. ekonomicznym, gospodarczym oraz społecznym. Wydanie ich było związane z wprowadzeniem na obszarze państwa polskiego, od 14 marca 2020 r. do odwołania, stanu zagrożenia epidemicznego wywołanego zakażeniem wirusem SARS-CoV-2 (DzU 2020: 433), a następnie, od 20 marca 2020 r. do odwołania, stanu epidemii w związku z zakażeniami wirusem SARS-CoV-2 (DzU 2020: 491). Zostały uchwalone m.in. ustawy z dnia: 2 marca 2020 r. o szczególnych rozwią-

zaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych (DzU 2020: 374); 31 marca 2020 r. o zmianie ustawy o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych oraz niektórych innych ustaw (DzU 2020: 568), określana mianem „specustawy antykryzysowej”; 31 marca 2020 r. o zmianie ustawy o systemie instytucji rozwoju (DzU 2020: 569); 31 marca 2020 r. o zmianie niektórych ustaw w zakresie systemu ochrony zdrowia związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19 (DzU 2020: 567); 16 kwietnia 2020 r. o szczególnych instrumentach wsparcia w związku z rozprzestrzenianiem się wirusa SARS-CoV-2 (DzU 2020: 695).

W sferze gospodarki regulacje te głównie dotyczyły obciążeń publicznych, tj. podatków, składek na ubezpieczenie społeczne, oraz dawały możliwość uzyskania przez przedsiębiorców określonych świadczeń od administracji publicznej, takich jak np. świadczenie postojowe, dofinansowanie do wynagrodzeń pracowników ze środków Funduszu Gwarantowanych Świadczeń Pracowniczych. Regulacje te są bardzo obszerne oraz zostały napisane dość zawiłym językiem. Warto zaznaczyć, że obydwie tarcze antykryzysowe obejmują łącznie 350 stron tekstu, przy tym treść przepisów, jak powszechnie twierdzono, przypomina równania z dwiema niewiadomymi oraz zawiera liczne odesłania (Bartosiewicz 2020: 15–16). Z całą pewnością nie są one klarowne i mogą być interpretowane w różny sposób. Co istotne, część unormowań wchodziła w życie z datą wsteczną, co stanowiło wyjątek od zasady *lex retro non agit*. Celem tych regulacji miała być ochrona warsztatów pracy, potencjalnie zagrożonych likwidacją przez wprowadzone zakazy działalności gospodarczej, ze względu na epidemię. Ustawodawstwo to ma przede wszystkim charakter moratoryjny (odroczeniowy), zwolnieniowy oraz ulgowy (Krej 2020: 1–5).

Podsumowanie

Ustawodawstwo antykryzysowe bez względu na okres jego tworzenia ma walor ekstraordynaryjny. Stanowi ono bowiem ingerencję w obowiązujący system prawny i zwykle narusza podstawowe zasady prawa, takie jak *pacta sunt servanda* czy *lex retro non agit*. Poza tym regulacje prawne mają zwykle charakter etapowy i ich celem jest doraźne przeciwdziałanie objawom kryzysu, w tym tworzone są różnego rodzaju organy quasi-sądowe, w szczególności chodzi o organy administracyjne,

które zastępują powszechny wymiar sprawiedliwości. Co istotne, ze względu na presję czasu tak tworzona rządowa legislacja często jest niezgodna z zasadami techniki prawodawczej i ma charakter administracyjnych zarządzeń.

W związku z tym należy uznać, że państwo nie jest w stanie za pomocą ustawodawstwa zmienić przebiegu koniunktury gospodarczej, a co za tym idzie, wydać aktów prawnych, na mocy których zlikwiduje jakikolwiek kryzys, tak jak nie ma wpływu na zjawiska pogodowe, przebieg epidemii, kataklizmy w postaci powodzi, trzęsień ziemi, pożarów. Może jednak w pewnym ograniczonym zakresie łagodzić ich skutki. Oczywiście w przypadku klęsk elementarnych państwo – tworząc regulacje prawne – może zminimalizować powstałe w ich efekcie straty. Związana jest z tym skala interwencji państwa, które w coraz większym stopniu ingeruje w gospodarkę, oraz wiara w jego omnipotencję gospodarczą. Stan ten nasilił się od wybuchu pierwszej wojny światowej, a narzędziem tego interwencjonizmu stało się właśnie stanowienie prawa, zwłaszcza po wielkim kryzysie gospodarczym lat 30. Bezpośrednim skutkiem tego precedensu jest wspomniana wyżej „biegunka legislacyjna” czy inaczej „inflacja prawa”, która stanowi zwykle co najwyżej paliatyw w okresie kryzysów.

Taka działalność legislacyjna powoduje inflację regulacji antykryzysowych, które tworzone są *ad hoc* i zwykle są już spóźnione w trakcie działalności legislacyjnej państwa. Powstanie ich zależy bowiem od istniejących już problemów, które wynikają z trudności ekonomicznych. Wynika z tego, że państwo, pragnąc niejako zaspokoić postulaty społeczeństwa w okresie kryzysowym, tworzy unormowania, jednocześnie licząc, że w ten sposób, nawet jeśli wykonuje pozorne działania legislacyjne, jest w stanie wpłynąć na przebieg koniunktury gospodarczej. Ma to swoje uzasadnienie psychologiczne dla społeczeństwa, wskazuje bowiem, że to państwo niejako „walczy z kryzysem”. Dlatego oddziaływanie tego rodzaju regulacji prawnych nie należy przeceniać w dobie kryzysu. Warto jednak zaznaczyć, że wpływ na taką legislację ma również opinia publiczna, która w pewnym sensie zmusza rządzących do jej tworzenia, bo – według niej – w ostateczności w okresie kryzysu powinno właśnie pomóc państwo.

Literatura

Akty normatywne

Ustawa z dnia 25 lutego 1932 r. o zmianie niektórych przepisów ustawy postępowania sądowego cywilnego z 1864 r. i ustawy o przetargu przymusowym i zarządzie przymusowym, DzU 1932, nr 15, poz. 87.

- Ustawa z dnia 7 marca 1932 r. o ulgach w egzekucji sądowej przeciwko gospodarzom rolnym, DzU 1932, nr 25, poz. 219.
- Ustawa z dnia 12 marca 1932 r. o ułatwieniu spłaty uciążliwych zobowiązań, obciążających gospodarstwa rolne, DzU 1932, nr 21, poz. 221.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 23 sierpnia 1932 r. o zapobieganiu skutkom trudności płatniczych w rolnictwie, DzU 1932, nr 72, poz. 652.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 23 sierpnia 1932 r. o utworzeniu urzędów rozjemczych do spraw kredytowych małej własności rolnej, DzU 1932, nr 72, poz. 653.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 23 sierpnia 1932 r. w sprawie segregacji wierzytelności na nieruchomościach ziemskich parcelowanych w celu spłaty uciążliwych zobowiązań, DzU 1932, nr 72, poz. 654.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 października 1934 r. o ulgach w spłacie długów posiadaczy gospodarstw wiejskich oraz rolniczych przedsiębiorstw i instytucji w bankach państwowych, DzU 1934, nr 94, poz. 839.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 października 1934 r. w sprawie zmiany ustawy z dnia 24 marca 1933 r. o ułatwieniach dla instytucji kredytowych, przyznających dłużnikom ulgi w zakresie wierzytelności rolniczych, DzU 1934, nr 94, poz. 840.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 października 1934 r. o konwersji i uporządkowaniu długów rolniczych, DzU 1934, nr 94, poz. 841.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 października 1934 r. o obniżeniu zadłużenia gospodarstw rolnych z tytułu należności Funduszu Obrotowego Reformy Rolnej, DzU 1934, nr 94, poz. 842.
- Ustawa z dnia 1 lipca 2009 r. o łagodzeniu skutków kryzysu ekonomicznego dla pracowników i przedsiębiorców, DzU 2009, nr 125, poz. 1035.
- Ustawa z dnia 2 marca 2020 r. o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych, DzU 2020, poz. 374.
- Ustawa z dnia 31 marca 2020 r. o zmianie ustawy o szczególnych rozwiązaniach związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, innych chorób zakaźnych oraz wywołanych nimi sytuacji kryzysowych oraz niektórych innych ustaw, DzU 2020, poz. 568.
- Ustawa z dnia 31 marca 2020 r. o zmianie ustawy o systemie instytucji rozwoju, DzU 2020, poz. 569.
- Ustawa z dnia 31 marca 2020 r. o zmianie niektórych ustaw w zakresie systemu ochrony zdrowia związanych z zapobieganiem, przeciwdziałaniem i zwalczaniem COVID-19, DzU 2020, poz. 567.
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2020 r. o szczególnych instrumentach wsparcia w związku z rozprzestrzenianiem się wirusa SARS-CoV-2, DzU 2020, poz. 695.
- Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 13 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu zagrożenia epidemicznego, DzU 2020, poz. 433.
- Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dnia 20 marca 2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii, DzU 2020, poz. 491.
- Rozporządzenia Ministra Zdrowia z dnia 12 maja 2022 r. w sprawie odwołania na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu epidemii, DzU 2022, poz. 1027.

Literatura przedmiotu

- Analiza ekonomiczna w zastosowaniach prawniczych*, 2007, red. J. Stelmach, M. Soniewicka, Wolters Kluwer, Kraków.
- Bartosiewicz A., 2020, *Tarcza anty kryzysowa. Szczególne rozwiązania w prawie podatkowym, rozliczeniach ZUS i wybranych aspektach prawa pracy związane z COVID-19*, Wolters Kluwer, Warszawa.
- Bałtowski M., 2009, *Gospodarka socjalistyczna w Polsce. Geneza – rozwój – upadek*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Bator A., 2007, *Instrumentalizacja jako założenie ekonomicznej analizy prawa* [w:] *Analiza ekonomiczna w zastosowaniach prawniczych*, red. J. Stelmach, M. Soniewicka, Wolters Kluwer Business, Warszawa.
- Bocian A.F., 2009, *Procesy globalizacji a kryzys światowy* [w:] *Od wielkiego kryzysu gospodarczego do wielkiego kryzysu finansowego. Perturbacje w gospodarce światowej w latach 1929–2009*, red. J. Kaliński, M. Zalesko, Wydawnictwo Uniwersytetu Białostockiego, Białystok.
- Bojko A., Monka W., 1937, *Kodeks Nieruchomości Miejskiej. Ustawy, rozporządzenia, okólniki. Orzecznictwo. Komentarz*, Wydawnictwo „Hawu”, Warszawa.
- Buława P., Szmít K., 2012, *Ekonomiczna analiza prawa*, Wolters Kluwer, Warszawa.
- Chojna-Duch E., 2015, *Skuteczność antykryzysowych regulacji prawnych Unii Europejskiej* [w] *Ekonomiczna analiza prawa. XV Konferencja Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, 7 marca 2014 roku*, red. T. Giaro, Stowarzyszenie Absolwentów Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Ciborowski R., 2009, *Uwarunkowania kryzysów gospodarczych w austriackiej szkole ekonomii* [w:] *Od wielkiego kryzysu gospodarczego do wielkiego kryzysu finansowego. Perturbacje w gospodarce światowej w latach 1929–2009*, red. J. Kaliński, M. Zalesko, Wydawnictwo Uniwersytetu Białostockiego, Białystok.
- Cooter R., Ulen T., 2009, *Ekonomiczna analiza prawa*, red. przekładu: J. Beldowski, K. Metelska-Szaniawska, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Dyrda A., 2013, *Konwencja u podstaw prawa. Kontrowersje pozytywizmu prawniczego*, Wolters Kluwer, Warszawa.
- Estey J.A., 1959, *Cykle koniunkturalne*, Polskie Wydawnictwa Gospodarcze, Warszawa.
- Fajgenberg D., 1932, *Lichwa*, Skład Główny Kasa im. Mianowskiego, Inst. Popierania Nauki, Warszawa.
- Garlicki L., 1982, *Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych Ameryki. Konstytucja – polityka – prawa obywatelskie*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- Giaro T., 2018, *Petrażycki jako prekursor law & economics*, „Studia Iuridica”, t. 74.
- Gizbert-Studnicki T., Dyrda A., Grabowski A., 2016, *Metodologiczne dychotomie. Krytyka pozytywistycznych teorii prawa*, Wolters Kluwer, Warszawa.
- Głapiński A., 2004, *Kapitalizm, demokracja i kryzys państwa podatków. Wokół teorii Josepha Aloisa Schumpetera*, Szkoła Główna Handlowa. Oficyna Wydawnicza, Warszawa.
- Grosfeld L., 1952, *Polska w latach kryzysu gospodarczego 1929–1933*, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa.
- Hayek F., 2020, *Prawo, legislacja i wolność. Nowe sformułowanie liberalnych zasad sprawiedliwości i ekonomii politycznej*, Wydawnictwo Aletheia, Warszawa.

- Jastrzębski R., 2013, *Polityka deflacyjna II Rzeczypospolitej a prawo lat trzydziestych XX wieku*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego”, t. XVI.
- Jastrzębski R., 2009, *Wpływ siły nabywczej pieniądza na wykonanie zobowiązań prywatnoprawnych w II Rzeczypospolitej*, Wolters Kluwer, Warszawa.
- Kaczor J., 2007, *Law and economics a liberalny porządek prawny* [w:] *Analiza ekonomiczna w zastosowaniach prawniczych*, red. J. Stelmach, M. Soniewicka, Wolters Kluwer Business, Warszawa.
- Kaliński J., 2009, *Kryzys gospodarczy w Polsce* [w:] *Od wielkiego kryzysu gospodarczego do wielkiego kryzysu finansowego. Perturbacje w gospodarce światowej w latach 1929–2009*, red. J. Kaliński, M. Zalesko, Wydawnictwo Uniwersytetu Białostockiego, Białystok.
- Karpiński S., 1931, *Pamiętnik dziesięciolecia 1915–1924*, Księgarnia F. Hoesicka, Warszawa.
- Keynes J.M., 1956, *Ogólna teoria zatrudnienia, procentu i pieniądza*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Knakiewicz Z., 1967, *Deflacja Polska 1930–1935*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Kolasa M., 2012, *Teoria realnego cyklu koniunkturalnego*, „Studia i Prace Kolegium Zarządzania i Finansów SGH”, nr 119.
- Koźmiński K., 2016, *Krytyka ekonomicznej analizy prawa*, „Przegląd Prawniczy Uniwersytetu Warszawskiego”, nr 1.
- Krej N., 2020, *COVID-19. Ustawy antykryzysowe. Zbiór przepisów z omówieniem*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Laidler P., 2011, *Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych Ameryki: od prawa do polityki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Landau Z., Tomaszewski J., 1982, *Wielki Kryzys 1930–1935. Gospodarka Polski Międzywojennej 1918–1939*, t. III, Wydawnictwo „Książka i Wiedza”, Warszawa.
- Majcher-Ociesa E., 2019, *Interwencjonizm państwowy w przemyśle Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1930–1939*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego w Kielcach, Kielce.
- Marciniak S., 1981, *Prawa ekonomiczne w socjalizmie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Mieszczańkowski M., 1983, *Rolnictwo II Rzeczypospolitej*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Morawski L., 2005, *Główne problemy współczesnej filozofii prawa. Prawo w toku przemian*, LexisNexis, Warszawa.
- Morawski W., 2003, *Kronika kryzysów gospodarczych*, Wydawnictwo „Trio”, Warszawa.
- Morawski W., 2021, *Kryzysy gospodarcze. Perspektywa historyczna*, Oficyna Wydawnicza „Mówią Wieki”, Warszawa.
- Ocena skutków regulacji: najlepsze doświadczenia krajów OECD*, 2000, Ministerstwo Gospodarki, Warszawa.
- Oddłużenie Samorządu terytorialnego*, 1937, Drukarnia Państwowa, Warszawa.
- Petrażycki L., 1911, *Akcje, birżewaja igra i teorja ekonomiczeskich krizisow* (pol. *Akcje, gra giełdowa i teoria kryzysów ekonomicznych*), t. I, Petersburg.
- Petrażycki L., 1898, *Akcjoniernaja Kampanja* (pol. *Spółka akcyjna*) Petersburg.
- Petrażycki L., 1906, *Aktienwesen und Spekulation*, Berlin.
- Petrażycki L., 1960, *Teoria prawa i państwa w związku z teorią moralności*, t. 2, oprac. W. Leśniewski, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.

- Petrażycki L., 1930, *Wstęp do nauki prawa i moralności. Podstawy psychologii emocjonalnej*, nakładem Księgarni F. Hoesicka, Warszawa.
- Piłęjko K., 1972, *Złoto i dolar*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Podolska-Meducka A., 2003, *Polskie ustawodawstwo kartelowe w latach 1918–1939*, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa.
- Podolska-Meducka A., 2019, *Prawo kartelowe* [w:] *Prawo handlowe i gospodarcze II Rzeczypospolitej*, red. R. Jastrzębski, Wolters Kluwer, Warszawa.
- Poskrobko B., 2009, *Cykle i trendy rozwojowe* [w:] *Od wielkiego kryzysu gospodarczego do wielkiego kryzysu finansowego. Perturbacje w gospodarce światowej w latach 1929–2009*, red. J. Kaliński, M. Zalesko, Wydawnictwo Uniwersytetu Białostockiego, Białystok.
- Posner R.A., 1977, *Economic Analysis of Law*, Little, Brown and Company, Boston.
- Pszczółka I., 2009, *Amerykański „kryzys hipoteczny”* [w:] *Od wielkiego kryzysu gospodarczego do wielkiego kryzysu finansowego. Perturbacje w gospodarce światowej w latach 1929–2009*, red. J. Kaliński, M. Zalesko, Wydawnictwo Uniwersytetu Białostockiego, Białystok.
- Richter M., Zarwincer P., Korczemny W., 1936, *Kodeks Ulg Rolniczych. Komentarz. Teksty ustaw i rozporządzeń – przepisy związkowe*, Księgarnia Powszechna, Kraków.
- Rozmaryn S., 1948, *Kontrola konstytucyjności ustaw*, „Państwo i Prawo”, z. 11.
- Rusinek Z., 1939, *Oddłużenie gospodarstw wiejskich* [w:] *Encyklopedia nauk politycznych (zagadnienia społeczne, polityczne i gospodarcze)*, t. IV, red. E.J. Reyman, Wydawnictwo Instytutu Społecznego. Instytut Wydawniczy Biblioteka Polska, Warszawa.
- Staniewicz W., 2003, *Deflacja Polska w latach 1929–1936*, Wydawnictwo Ibidem, Łódź.
- Staśkiewicz W., 2015, *Prawo i ekonomia. 60 lat później – przypadek Polski* [w:] *Ekonomiczna analiza prawa. XV Konferencja Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, 7 marca 2014 roku*, red. T. Giaro, Stowarzyszenie Absolwentów Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Stelmach J., Brożek B., Załuski W., 2007, *Dziesięć wykładów o ekonomii prawa*, Wolters Kluwer Business, Warszawa.
- Sułkowski Z., 1936, *Oddłużenie samorządu w teorii i praktyce*, skł. gł. Dom Książki Polskiej, Warszawa.
- Szałagan M., Grandkowski Z., 1949, *Planowanie podstawą działalności Giełd Zbożowo-Towarowych w Polsce*, „Wiadomości Giełdowe”, nr 7.
- Świątkowski A.M., 2010, *Ustawa antykryzysowa z komentarzem*, C.H. Beck, Warszawa.
- Tennenbaum H., 1935, *Struktura gospodarstwa polskiego*, t. II: *Kredyt*, skł. gł. Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska”, Warszawa.
- Weinzieher M., 1932, *Refleksje nad ideami prawno-handlowymi Leona Petrażyckiego*, nakładem Księgarni F. Hoesicka, Warszawa.
- Wysocka M., 2009, *Ustawa antykryzysowa z komentarzem*, Legis, Warszawa.
- Zawadzki A.W., 1971, *Finanse samorządu terytorialnego w latach 1918–1939*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Zawadzki W., 1936, *Deflacja* [w:] *Encyklopedia nauk politycznych (zagadnienia społeczne, polityczne i gospodarcze)*, t. I, Wydawnictwo Instytutu Społecznego. Instytut Wydawniczy Biblioteka Polska, Warszawa.

Zoll F., około 1935, *Oddłużenie rolnictwa* [w:] *Encyklopedia podręczna prawa prywatnego* założona przez Henryka Konica, pod red. F. Zolla i J. Wasilkowskiego, t. II, Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska, Warszawa.

Zyzik R., 2021, *Behawioralna analiza prawa. Od Leona Petrażyckiego do Cassa Sunsteina*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum, Kraków.

Importance of legislation in times of financial crisis. Selected issues

Abstract

The article discusses the importance of legislation during periods of financial crisis, particularly the impact of adopted legislation on the development of the crisis. The article contains four sections: introduction; law and legislation; regulatory response to crisis; and summary. Section one defines a financial crisis and discusses its cyclical nature, at the same time providing an insight into financial crises in socialist countries. Section two deals with the issues of legislation, law and economics, and the impact of legislation on the economic cycle. Section three gives examples of regulatory responses to crises and their economic impact. Among them there are loan sharking and usury laws, U.S. financial reforms and regulations enacted in the 1930s (the New Deal), and the Polish anti-crisis laws and regulations enacted before World War II, mainly moratory laws providing for debt write-offs in the case of agricultural activity or long-term loans, as well as anti-trust laws. Section three also discusses the Great Recession and the COVID-19 recession, paying particular attention to anti-crisis shields, i.e. laws and regulations enacted to counteract the economic effects of the COVID-19 pandemic, which were mainly of moratory nature and provided for various tax exemptions and reliefs. Section four discusses the extraordinariness of anti-crisis legislation, summarising that it usually is contrary to the basic principles of law, has a phased nature, and constitutes an *ad hoc* response to a given crisis. Section four also concludes that a government can neither change the course of the economic cycle through legislation nor, as a result, pass laws tackling a crisis.

Key words: financial crisis, legislation, regulatory response to crisis, law and economics, economic interventionism

Andrzej Synowiec¹

Straty poniesione przez polski przemysł tytoniowy w wyniku II wojny światowej²

Streszczenie

Straty wojenne polskiego przemysłu tytoniowego były dwojakiego rodzaju. Wynikały, po pierwsze, z rabunkowej działalności okupanta niemieckiego (w mniejszym zakresie – radzieckiego), a po drugie, z przesunięcia granic po wojnie i utraty przez Polskę terenów wschodnich, gdzie znajdowała się znaczna liczba polskich zakładów tytoniowych. Łącznie oszacowano je na ponad 5 mld przedwojennych złotych polskich. Straty bezpośrednie wyniosły 154 mln zł, natomiast straty pośrednie pobrane przez okupanta w czasie wojny – 2 185 mln. Do tych ostatnich doliczono także niemal 3 mld zł, na które składały się: amortyzacja, wartość utraconej produkcji oraz zarobki świata pracy z okresu 5,5 roku wojny. Spośród wszystkich polskich przedwojennych monopolii przemysł tytoniowy ucierpiał najbardziej. Powyższe liczby nie wyczerpują wszystkich strat faktycznie poniesionych przez polski przemysł tytoniowy w czasie II wojny. Wiele z nich trudno dokładnie policzyć, jak chociażby znaczny regres kultury uprawy i hodowli tytoniu w Polsce spowodowany przez rabunkową gospodarkę niemiecką. Nie sposób też oszacować strat w doświadczonych pracownikach, którzy w związku z działaniami wojennymi utracili życie. Stan posiadania monopolu tytoniowego po zakończeniu wojny w stosunku do okresu przedwojennego wynosił niespełna 65% wytwórni wyrobów tytoniowych i 50% zakładów uprawy tytoniu. Natomiast zestawienie ich zdolności produkcyjnych i wyposażenia technicznego wynosiło w 1945 r. zaledwie 10% w porównaniu z rokiem 1939.

Słowa kluczowe: zakłady tytoniowe, polski przemysł, monopole państwowe, II wojna światowa

¹ Dr hab. Andrzej Synowiec, prof. UJ, Instytut Historii, Wydział Historyczny, Uniwersytet Jagielloński, ul. Gołębia 13, 31-007 Kraków, e-mail: andrzej.synowiec@uj.edu.pl, nr ORCID: 0000-0003-3654-2007.

² Niniejszy artykuł powstał w ramach stypendium naukowego sfinansowanego ze środków Instytutu Strat Wojennych im. Jana Karskiego.

Wstęp

Straty wojenne polskiego przemysłu tytoniowego były dwójakiego rodzaju. Wynikały, po pierwsze, z rabunkowej działalności okupanta niemieckiego (w mniejszym zakresie – radzieckiego), a po drugie, z przesunięcia granic po wojnie i utraty przez Polskę terenów wschodnich, gdzie znajdowała się znaczna liczba polskich zakładów tytoniowych. Poza nowymi granicami Polski, na terenie ZSRR, znalazły się cztery wytwórnie tytoniowe (spośród 14 przedwojennych). Były to zakłady w Grodnie, Monasterzyskach, Wilnie³ i Winnikach. Z dziesięciu przedwojennych zakładów uprawy tytoniu (ZUT) Polska straciła aż siedem – w Borszczowie, Grodnie, Jagielnicy, Krzemieńcu, Monasterzyskach, Tarnopolu i Zabłotowie. Polska utraciła też jedyny Doświadczalny Zakład Uprawy Tytoniu w Piadykach⁴ oraz całą sieć zakładów sprzedaży, hurtowni i magazynów tytoniowych. Wielkość strat (obejmujących nieruchomości, maszyny i urządzenia techniczne oraz ruchomości) tych ostatnich szacuje się na około ¼ wszystkich strat bezpośrednich polskiego przemysłu tytoniowego. Produkcja wytwórni z ziem wschodnich w roku budżetowym 1937/1938 osiągała wielkość 40% całości, co stanowiło 28% ogólnej wartości produkcji polskiego przemysłu tytoniowego.

Określenia strat wojennych polskiego przemysłu tytoniowego dokonano na podstawie zarządzeń Ministerstwa Skarbu z 25 kwietnia 1945 r. (Nr D.I. 6203/45; Nr D.VI. 11990/45) w sprawie ustalenia strat poniesionych wskutek działań wojennych i zarządzeń niemieckich oraz z 24 stycznia 1946 r. ((Nr D.II. 1021/3/46) w sprawie majątku P.M.T. odstąpionego (sic! – A.S.) Związkowi S.R.R. Zniszczenia były ewidencjonowane przez poszczególne zakłady przemysłu tytoniowego i Dyрекcję Polskiego Monopolu Tytoniowego (PMT) na podstawie spisów składników majątkowych z natury sporządzonych przez zakłady tytoniowe na 31 marca 1945 r. Na ten dzień Dyrekcja PMT zarządziła bowiem inwentaryzację całego majątku PMT na ten dzień. Zakłady dokonywały rejestracji zniszczeń komisyjnie i protokolarnie (Polski Monopol Tytoniowy: 16).

Po odejściu niemieckich okupantów przedstawienie strat wojennych w poszczególnych polskich zakładach przemysłowych niejednokrotnie

³ W Wilnie Polski Monopol Tytoniowy dysponował też przestarzałym magazynem i jeszcze w 1939 r. wystąpił do Ministerstwa Skarbu z wnioskiem o uzyskanie pełnomocnictwa do jego sprzedaży (Sprawozdanie 1938–1939: 29).

⁴ Po wojnie taki zakład udało się utworzyć ostatecznie w 1947 r. w Skroniowie, przy czym sam teren ośrodka PMT otrzymał od Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych już w 1945 r. (Pismo Podsekretarza 1947: b.p.; Klarner 1947: 23–26; P.; Doświadczalnictwo... 1949: 43).

było utrudnione przez stacjonowanie w nich wojsk radzieckich, które nierzadko broniły Polakom wstępu do zakładów⁵. Opóźniało to rejestrację strat wojennych, których Polacy doświadczyli ze strony Niemców, a dodatkowo rabunkowa działalność Armii Czerwonej generowała kolejne straty. Natomiast zaraz po przejęciu danego zakładu Polacy mieli, zgodnie z zarządzeniem władz państwowych, dokonywać rejestracji strat wojennych, działanie to uważano za priorytetowe.

Trzeba podkreślić, że księgi inwentarzowe i rachunki poszczególnych przedsiębiorstw uległy zniszczeniu wskutek działań wojennych, dlatego przy ustalaniu wielkości strat posłużono się ocalałymi księgami i załącznikami bilansowymi przechowywanymi w Dyrekcji PMT w 1939 r. Straty przemysłu tytoniowego oszacowano na podstawie porównania wielkości majątku polskiego przemysłu tytoniowego z 31 marca 1945 r. ze stanem z sierpnia 1939 r. Straty w maszynach i ruchomościach obliczane według cen z 1939 r. Dyrekcja ustalała na podstawie spisów inwentaryzacyjnych (Polski Monopol Tytoniowy: 16). Dysponując przez cały okres wojny majątkiem PMT, Niemcy systematycznie wywozili jego części składowe: maszyny, urządzenia, wyroby gotowe, surowce itp. częściowo do innych zakładów tytoniowych w Polsce, częściowo do Niemiec (Wykaz 1945: 40–41). Po zakończeniu wojny nie udało się jednak ustalić miejsca wywózki wszystkich składników majątku (Pismo zastępcy 1945: 2).

Znaczne straty odnotowano również wśród pracowników przemysłu tytoniowego. Zachowały się jedynie szczątkowe relacje poświadczające śmierć pracowników PMT⁶. Niektórzy stracili życie w wyniku zaangażowania w antyniemiecki ruch oporu i akcję sabotażową⁷. Trzeba podkreślić, że po zakończeniu wojny właśnie ocaleli przedwojenni pracownicy przemysłu tytoniowego stanowili największą siłę odradzającego się PMT. Bez ich wiedzy, doświadczenia i zaangażowania nie można było zrealizować szeroko zakrojonej odbudowy. A warunki pracy w przemyśle tytoniowym, szczególnie w hali produkcyjnej, nie należały

⁵ Np. w Poznaniu na terenie wytwórni tytoniowej wojska radzieckie urządziły samochodowe warsztaty remontowe i wiele wysiłku kosztowało wynegocjowanie przejęcia zakładu przez PMT (Schiller 1946: 7).

⁶ Np. 20 czerwca 1941 r. gestapo aresztowało pracowników Magazynu Surowców w Radomiu (dzielnica Żakowice). 28 lipca 1941 r. 40 pracowników zamordowano w miejscu straceń w dzielnicy (Firlej 1945: 3–4). Zestawień strat osobowych przemysłu tytoniowego nie udało się odnaleźć. Były co prawda plany zebrania takich danych w poszczególnych zakładach i przesłania do Dyrekcji PMT, ale najprawdopodobniej nie zostały zrealizowane. Zob. tamże.

⁷ Wiadomo, że tak zginęło dwóch pracowników radomskiej Wytwórni PMT (Wystąpienie Dyrektora: 34).

do łatwych, tym bardziej że płace w tej gałęzi przemysłu jeszcze przez wiele lat pozostawały na wyjątkowo niskim poziomie⁸.

W literaturze przedmiotu brak opracowań odnoszących się do strat polskiego przemysłu tytoniowego oraz innych przedwojennych monopolii⁹. Celem artykułu jest więc zaprezentowanie przynajmniej ogólnego rzędu strat, które stały się udziałem polskiego państwa i polskiego przemysłu, zważywszy jak znaczne dochody przynosiły przed wojną Skarbowi Państwa monopole, w tym Polski Monopol Tytoniowy.

Straty bezpośrednie przemysłu tytoniowego

Zestawienie ogólne strat polskiego przemysłu tytoniowego obejmuje straty bezpośrednie w majątku stałym i zapasach oraz straty finansowe pośrednie wynikające z działań wojennych. Te pierwsze, obejmujące nieruchomości, maszyny i urządzenia techniczne oraz ruchomości, zaprezentowano w tabeli 1.

Tabela 1. Straty bezpośrednie polskiego przemysłu tytoniowego w okresie wojennym w nieruchomościach, maszynach i urządzeniach oraz ruchomościach (w zł z okresu przedwojennego)

Table 1. Direct losses of the Polish tobacco industry during the wartime period in real estate, machinery and equipment, as well as movables (in PLN from the pre-war period)

Lp.	Grupa majątku	Wielkość strat
1	2	3
I. Nieruchomości		
1.	Place i grunta	1 652 128, 30
2.	Budowle fabryczne murowane	28 889 084, 62
3.	Budowle fabryczne drewniane	1 034 683, 61
4.	Budowle mieszkalne murowane	6 136 906, 26
5.	Budowle mieszkalne drewniane	133 484, 93
6.	Ogrodzenia murowane i żelbetowe	307 747, 67
7.	Ogrodzenia drewniane i metalowe	294 367, 37
8.	Instalacje (w obiektach murowanych i innych)	1 079 574, 58
9.	Instalacje (w obiektach drewnianych)	22 816, 09
10.	Koleje i kolejki	449 229, 34
Suma		40 000 022, 77

⁸ Jeszcze w latach 50. XX w. podczas narady przedstawicieli przemysłu tytoniowego podkreślano ciężkie warunki robotników, którzy wygłodzeni i wymęczeni przychodzili do rady zakładowej (tak było np. w zakładzie łódzkim), prosząc o zapomogi na chleb (sic!). Ich zarobki plasowały się znacznie poniżej średniej krajowej w przemyśle i wynosiły 700–800 zł na miesiąc (Protokół z narady: 46).

⁹ Szczątkowe informacje o próbach odbudowy polskiego przemysłu tytoniowego z wojennych gruzów zob. Synowiec 2020: 111–126.

1	2	3
II. Maszyny i urządzenia techniczne		
1.	Kotły parowe nieruchome	236 026, 02
2.	Silniki parowe, spalinowe, elektryczne nieruchome	314 337, 11
3.	Maszyny i aparaty przetwórstwa nieruchome	659 697, 92
4.	Maszyny i urządzenia warsztatowe nieruchome	1 530, 26
5.	Instalacje techniczne w budynkach i na placach	7 230 347, 29
6.	Silniki parowe, spalinowe, elektryczne ruchome	488 894, 25
7.	Maszyny i aparaty przetwórstwa ruchome	15 797 296, 40
8.	Maszyny i urządzenia warsztatowe ruchome	482 734, 57
9.	Instalacje techniczne inne	281 085, 29
Suma		25 491 949, 11
III. Ruchomości		
1.	Sprzęty biurowe	1 003 723, 89
2.	Sprzęty i narzędzia gospodarcze	1 529 470, 27
3.	Sprzęty i narzędzia fabryczne	812 020, 22
4.	Sprzęty i narzędzia warsztatowe	95 805, 58
5.	Tabor kolejowy	19 323, 59
6.	Tabor motorowy	431 425, 88
7.	Tabor konny	15 967, 82
8.	Inwentarz żywy	5 045, 00
Suma		3 912 782, 25

Źródło: opracowanie własne na podstawie AAN, MS II, sygn. 1347, Polski Monopol Tytoniowy, k. 20–21.

Tabela 1 zawiera dokładne zestawienie strat bezpośrednich w postaci nieruchomości, maszyn i urządzeń technicznych oraz ruchomości, które zamykają się sumaryczną kwotą niemal 70 mln przedwojennych złotych polskich (dokładnie: 69 404 754, 13 zł). Nie uwzględnia jednak zaliczanych także do strat bezpośrednich: surowców tytoniowych, gotowych wyrobów tytoniowych i półwyrobów tytoniowych, a także gotówki bankowej na rachunkach bieżących i lokacyjnych, którymi w 1939 r. dysponował PMT, a których po wojnie nie odzyskał. W tabeli 2 zestawiono więc całość strat bezpośrednich przemysłu tytoniowego wynikłych z zawieruchy wojennej.

Zapasy tytoniowe, czyli: surowce tytoniowe, wyroby gotowe i półwyroby stanowiły 46% strat bezpośrednich, a jeśli do tego doliczyć środki płatnicze (gotówkę bankową), to wspólnie dadzą aż 55% ogółu strat bezpośrednich polskiego przemysłu tytoniowego. Same straty pieniężne bankowych stanowiły niespełna 9%. Straty te, według podziału na ziemię w granicach z 1945 r. i utracone ziemie wschodnie, pokazuje tabela 3.

Tabela 2. Straty bezpośrednie polskiego przemysłu tytoniowego w czasie II wojny światowej (w zł z 1939 r.)

Table 2. Direct losses of the Polish tobacco industry during World War II (in PLN from 1939)

Lp.	Grupa majątku	Wielkość strat
1.	Nieruchomości	40 000 022, 77
2.	Maszyny i urządzenia techniczne	25 491 949, 11
3.	Ruchomości	3 912 782, 25
4.	Surowce tytoniowe	52 587 462, 33
5.	Wyroby gotowe	16 699 431, 50
6.	Półwyroby tytoniowe	2 045 562, 89
7.	Środki płatnicze	13 418 828, 12
Razem		154 156 038, 97

Źródło: opracowanie własne na podstawie AAN, MS II, sygn. 1347, Polski Monopol Tytoniowy, k. 20–21.

Tabela 3. Straty bezpośrednie polskiego przemysłu tytoniowego w czasie II wojny światowej z uwzględnieniem strat na utraconych ziemiach wschodnich (w tys. zł z 1939 r.)

Table 3. Direct losses of the Polish tobacco industry during World War II, including losses in the forfeited eastern territories (in thousands of PLN from 1939)

Lp.	Pozycja bilansowa	Utracone ziemie wschodnie	Ziemie w granicach z 1945 r.	Suma strat
1.	Nieruchomości	21 885	18 115	40 000
2.	Maszyny i urządzenia	6 594	18 898	25 492
3.	Ruchomości	1 428	2 485	3 913
4.	Środki płatnicze	-	13 419	13 419
5.	Zapasy tytoniowe	-	71 332	71 332
Suma		29 907	124 249	154 156

Źródło: AAN, MS II, sygn. 1347, Szkody wojenne Polskiego Monopoli Tytoniowego, k. 4.

Straty w majątku stałym polskiego przemysłu tytoniowego (nieruchomości, maszyny i urządzenia oraz ruchomości) związane z utratą przez Polskę ziem wschodnich wyniosły 24%. Jeśli chodzi o cały majątek stały przemysłu, szkody wojenne sięgnęły niemal 69%. Zostało to zaprezentowane w tabeli 4.

Tabela 4. Straty polskiego przemysłu tytoniowego w majątku stałym w zestawieniu z rokiem 1939 (w zł z 1939 r.)

Table 4. Losses of the Polish tobacco industry in fixed assets compared to the year 1939 (in PLN from 1939)

Lp.	Grupa majątku	1939 r.	Straty wojenne	Pozostało z 1939 r.	% zniszczeń
1.	Nieruchomości i instalacje	65 516 776	40 000 022	25 516 744	61
2.	Maszyny i urządzenia techniczne	30 862 129	25 491 949	5 370 180	83
3.	Ruchomości	4 727 596	3 912 782	814 814	83
Suma		101 106 501	69 404 753	31 701 748	69

Źródło: AAN, MS II, sygn. 1347, Polski Monopol Tytoniowy, k. 17.

Straty w nieruchomościach wyniosły 61%, w maszynach i urządzeniach technicznych – 83%, podobnie w ruchomościach – też 83%. Można zauważyć wyraźnie większy procent zniszczenia maszyn i urządzeń technicznych oraz ruchomości niż nieruchomości i instalacji, co miało związek z polityką okupanta niemieckiego, który w latach 1939–1945 systematycznie wywoził maszyny i urządzenia produkcyjne¹⁰. Budynki niejednokrotnie dostosowywał natomiast do celów związanych z doraźnymi potrzebami wojennymi (np. w Starogardzie i Poznaniu). Ponadto ofensywa Armii Czerwonej sprawiła, że w niektórych przypadkach Niemcy po prostu nie zdążyli wysadzić obiektów uprzednio już zaminywanych.

Po rozpoczęciu działalności produkcyjnej w pierwszej połowie 1945 r. okazało się, że do użytku zdolnych było tylko około 8% maszyn pracujących w 1939 r., ale ich stan był daleki od optymalnego, także ich wydajność była ograniczona. Właściwą pracę rozpoczęło 1 kwietnia 1945 r. zaledwie 55 maszyn spośród 684 działających w 1939 r. Analogicznie do stanu maszyn przedstawiała się zdolność produkcyjna zakładów tytoniowych. W roku 1939 wynosiła ona prawie 1,9 mln ton przerobu surowca miesięcznie, podczas gdy po wojnie osiągała niewiele ponad 151 tys. kg na miesiąc, co stanowiło około 7,9% możliwości przedwojennych. Dodatkowo maszyny wyremontowane dużym nakładem sił, nadmiernie eksploatowane podczas pracy na dwie zmiany, ciągle się psuły i nie sprzyjały zwiększaniu produkcji (Polski Monopol Tytoniowy: 17–18).

Terenowo straty zaprezentowano w tabeli 5 (uwzględniono ziemie polskie w granicach z 1945 r., bez utraconych ziem wschodnich).

¹⁰ Odnośnie do zakładów krakowskich zob. np. Skrzywan 1946: 139 n.

Tabela 5. Straty polskiego przemysłu tytoniowego w majątku stałym w ujęciu terenowym

Table 5. Losses of the Polish tobacco industry in fixed assets in a geographical context

Lp.	Miejscowość	Straty (w tys. zł przedwojennych)	% strat ogólnych
1.	Białystok	426	1,0
2.	Bydgoszcz	806	2,0
3.	Częstochowa	78	0,2
4.	Gdynia	1 322	3,2
5.	Grudziądz	1 276	3,2
6.	Kalisz	9	0,0
7.	Katowice	276	1,0
8.	Kielce	93	0,2
9.	Kościan	614	2,0
10.	Kraków Podgórze	180	0,5
11.	Kraków Czyżyny	17	0,0
12.	Kraków Dolne Młyny	2 685	7,0
13.	Kutno	210	0,5
14.	Lublin	544	1,2
15.	Łódź	1 654	4,2
16.	Łuków	115	0,2
17.	Nowy Sącz	138	0,2
18.	Oświęcim	1 711	4,3
19.	Poznań	8 266	21,0
20.	Radom	860	2,2
21.	Rzeszów	109	0,2
22.	Siedlce	889	2,2
23.	Starogard	1 200	3,0
24.	Tarnów	15	0,0
25.	Toruń	317	1,0
26.	Wadowice	87	0,2
27.	Warszawa	14 710	37,0
28.	Wodzisław	860	2,3
29.	Żyrardów	11	0,0
Suma		39 478	100,0

Źródło: AAN, MS II, sygn. 1347, Szkody wojenne Polskiego Monopolu Tytoniowego, k. 4–5.

Straty polskiego przemysłu tytoniowego na ziemiach polskich w granicach z 1945 r. wyniosły 39 478 tys. zł. Do tego doliczyć trzeba jeszcze straty związane z utraceniem zakładów na ziemiach wschodnich, które oszacowano na 27 907 tys. zł, oraz w magazynach surowca tytoniowego w Sofii i Salonikach (około 20 tys. zł). Łącznie straty wojenne polskiego przemysłu tytoniowego w majątku stałym zamknęły się w kwocie 69 405 tys. zł.

Straty poniesione przez wytwórnie produkujące wyroby tytoniowe

Spośród wytwórni przedwojennych na terenie Polski pozostało w 1945 r. 10 zakładów tytoniowych oraz wytwórnia cygar w Krakowie przy ul. Nadwiślańskiej na Podgórzu, która uruchomiona przez okupanta niemieckiego w 1940 r., była cały czas czynna (Zestawienie zmian 1939–1945: 1)¹¹. Działała ona do początku 1948 r., a z dniem 1 kwietnia 1948 zabudowania wytwórni przejął krakowski Zakład Sprzedaży, maszyny zaś i urządzenia przekazano do Zakładu Uprawy Tytoniu w Krakowie-Czyżynach oraz Wytwórni nr 1 w Krakowie (Protokół 1948: 14). Jednocześnie z dniem 5 kwietnia 1948 r. przeniesiono siedzibę Zakładu Sprzedaży z ul. Garncarskiej 1 na ulicę Nadwiślańską 11/13 (Okólnik 1948: b.p.).

Spośród wyszczególnionych powyżej 10 zakładów największe szkody polski przemysł tytoniowy odniósł w Warszawie, gdzie mieściły się Dyrekcja PMT oraz dwie wytwórnie, całkowicie zniszczone („zniesione z powierzchni ziemi”) w wyniku działań wojennych. Straty w majątku stałym sięgały tutaj 37% wszystkich strat polskiego przemysłu tytoniowego w granicach z 1945 r.

Zniszczenia w zakładzie poznańskim stanowiły z kolei niemal 21% strat ogólnych. Wytwórnia w Poznaniu była przed wojną największym zakładem PMT, zatrudniającym około 975 ludzi i produkującym miesięcznie około 205 mln sztuk papierosów. Po zajęciu Poznania Niemcy bezzwłocznie przystąpili do likwidacji wytwórni. Część maszyn wywieziono w głąb Rzeszy, niektóre sprzedano za granicę. Także cały zapas wyrobów i półwyrobów tytoniowych został wywieziony. Niemcy przerobili i przekształcili zakład w fabrykę sprzętu radiowego „Telefunken” (Polski Monopol Tytoniowy: 14; Dydowiczowa 1966: 60–61; Schiller 1946: 7–8). Straty wojenne PMT w Poznaniu były największe spośród tamtejszych przedsiębiorstw i sięgały ponad 25% ogólnych strat w przemyśle (w złotych z 1939 r.), (Raport o stratach wojennych... 2008: 266).

Podobnie jak w Poznaniu na fabrykę sprzętu radiowego Niemcy przerobili wytwórnię w Kościanie, a około 40% maszyn wywieźli (Polski Monopol Tytoniowy: 14).

Wytwórnia nr 1 w Krakowie przy ul. Dolnych Młynów została spalona przez wycofujące się wojska niemieckie w 1945 r., zniszczeniu

¹¹ Wytwórnia zatrudniała około 400 osób, głównie kobiet, które musiały odznaczać się dobrym zdrowiem i dużą sprawnością manualną, gdyż zanim sprowadzono maszyny szwedzkie, cygara wyrabiane były ręcznie. Zob. *110 lat-years' historii Zakładów Przemysłu Tytoniowego w Krakowie. History of the tobacco factory in Cracow* 1986: 14.

uległo 90% budynków oraz niemal wszystkie maszyny i urządzenia techniczne. Straty majątkowe w zakładzie wyniosły 7% strat ogólnych PMT (Polski Monopol Tytoniowy: 14)¹².

Straty sięgające 4,2% strat ogólnych polskiego przemysłu tytoniowego odnotowano w wytwórni łódzkiej. Stwierdzono tam 15% zniszczenia budynków fabrycznych oraz 45% zniszczenia maszyn i urządzeń (część wywieziono) (Polski Monopol Tytoniowy: 14).

Znacznie bardziej zniszczone były budynki wytwórni w Starogardzie (70% dewastacji). Wprawdzie główny budynek fabrykacyjny o powierzchni 2 tys. m² ocalał, zniszczono jednak budynki przeznaczone na składy oraz obiekt administracyjny (Pismo Dyrektora 1945: 1). Natomiast cały sprzęt i wszystkie urządzenia zostały wywiezione przez okupanta, podobnie też wszystkie zapasy. Niemcy podczas wojny uruchomili w zakładzie fabrykę wyrobów farmaceutycznych (Polski Monopol Tytoniowy: 14).

W wytwórni wodzisławskiej stan zniszczenia budynków oceniono na 50%, maszyny częściowo wywieziono, a stan uszkodzenia pozosta-wionych wynosił około 50% (Polski Monopol Tytoniowy: 14). Nie udało się w każdym razie od razu po wojnie uruchomić wytwórni, choć przed wojną był to jeden z głównych zakładów przemysłowych miasta (Dynus 1947: 23). Przygotowanie do otwarcia zakładu Dyrekcja PMT powierzyła 16 lutego 1945 r. dr. Józefowi Chodorowskiemu, który objął jej kierownictwo i wezwał wcześniejszych pracowników do powrotu do pracy (Zarządzenie 1945: b.p.).

W wytwórni radomskiej budynki zniszczone były w 20%; taki sam odsetek maszyn wywieziono, a pozostałe w zakładzie były w znacznym stopniu zdewastowane. Zapasów i materiałów pomocniczych nie stwierdzono (Polski Monopol Tytoniowy: 15). Akcja uchronienia przynajmniej części maszyn przed wywózką i zniszczeniem podjęta przez pracowników wytwórni przyniosła pewne korzyści i w efekcie radomski zakład tytoniowy był mniej zdewastowany po wojnie niż wiele innych tamtejszych fabryk (Wystąpienie Dyrektora: 34)¹³.

Na terenie Polski była jeszcze jedna przedwojenna wytwórnia tytoniowa, w Bydgoszczy, która w 1939 r. została przekazana władzom wojskowym i od tego czasu właściwie nie zajmowała się produkcją. W 1945 r.

¹² Inna wersja mówi, że wytwórnię w styczniu 1945 r. splądrowali miejscowi rabusie, którzy też doprowadzili do przypadkowego spalenia zakładu. Zob. Dzierżyński 1945: 30.

¹³ Szczególnie zdewastowane były fabryki: broni, „Bata”, „Tesch”, „Porsa”, „Ericsson”. Ze 133 zakładów działających w mieście w 1939 r. zaraz po wyzwoleniu rozpoczęło pracę 59, w których zatrudnienie znalazło zaledwie 25% pracowników w stosunku do zatrudnionych w 1939 r. Do końca 1945 r. udało się uruchomić większość z nich (Szanowni 1984: 10).

Polacy przejęli ją od władz radzieckich. Przeprowadzono w niej remont celem przystosowania zakładu na potrzeby Zakładu Sprzedaży PMT. Poza tym obiekt był traktowany jako rezerwowy na wypadek zwiększenia konsumpcji cygar i dalszej produkcji tego asortymentu (Zestawienie zmian: 1)¹⁴.

Straty związane z uprawą i hodowlą tytoniu

Szczególnie dotkliwe były straty polskiego przemysłu tytoniowego w dziedzinie uprawy tytoniu. Przed wojną zasadniczym celem PMT było w tej kwestii takie zorganizowanie uprawy, by wykorzystując naturalne warunki klimatyczne, glebowe, gospodarcze, administracyjne itp., zapewnić możliwie najwyższy dochód Skarbowi Państwa. Udało się to pomyślnie rozwiązać tuż przed wybuchem wojny po wielu latach upartej i konsekwentnej pracy grupy fachowców tytoniowych (Hiszpański 1947: 4).

Niemcy zniszczyli całą sieć plantacyjną, tak mozolnie budowaną przed II wojną światową przez PMT. Szczególnie duże zasługi dla organizacji uprawy tytoniu do II wojny światowej na ziemiach polskich położył kierownik samodzielnego Biura Uprawy Tytoniu w Dyrekcji PMT inż. Z. Mierzejewski (Tytoń. Uprawa... 1969: 13). Po wojnie wiele świetnie funkcjonujących plantacji zostało zdeorganizowanych, zaprzeczono osiągnięcia w dziedzinie hodowli nowych odmian tytoniu itp. Nie bez znaczenia była pogłębiająca się demoralizacja plantatorów i rabunkowy charakter uprawy tytoniu (Rozwój: 1). Wiele z tych strat trudno dokładnie policzyć, ale niezaprzeczalne jest znaczne zubożenie kultury uprawy i hodowli tytoniu w Polsce. Szkody moralne wyrządzone przez wojnę polegały m.in. na tym, że plantatorzy przestali oddawać cały wyprodukowany przez siebie tytoń do stacji wykupowych PMT (do czego byli zobligowani), a część zostawiali sobie na własny użytek i nielegalny handel. O ile sabotowanie przepisów okupanta dawało się jeszcze usprawiedliwić, o tyle nadużycia skarbowe plantatorów i pokątnych handlarzy surowcem w okresie powojennym, które przynosiły wymierne szkody PMT, nie zasługują już na pochwałę (Hiszpański 1947a: 12–13). Izby skarbowe w specjalnych ulotkach informowały już w 1945 r.,

¹⁴ Jako ciekawostkę można jeszcze wspomnieć fabrykę papierosów uruchomioną pod koniec okupacji niemieckiej w Nowym Targu, zwaną popularnie „Tabakwerk”. Produkowała głównie papierosy dla wojska. Działała do początku 1945 r., a po jej zamknięciu maszyny trafiły do zakładu w Krakowie-Czyżynach. Szerzej zob. Szpytma 2002: 22–28.

że wyprodukowany przez rolników surowiec tytoniowy jest wyłączną własnością Skarbu Państwa i obrót nim w wolnym handlu jest zabroniony. Nie wolno też było bez zezwolenia PMT uprawiać tytoniu na własną rękę (Obwieszczenie 1945: b.p.; Uprawianie tytoniu... 1949: 4). Proceder wolnego handlu wyrobami i surowcem tytoniowym był niezwykle rozpowszechniony i trudny do zwalczania. Sprzyjały mu także powszechne zubożenie i całkowity brak wyrobów tytoniowych na rynku. Handel odbywał się właściwie wszędzie – na targowiskach w miastach dużych i małych oraz we wsiach jako handel wymienny. Ludność handlująca w czasie akcji władz (brygady ochrony skarbowej, MO) momentalnie ulegała rozproszeniu, a po zakończeniu kontroli kontynuowano handel. Nierzadko sprzedawano nieprzerobiony surowiec najgorszej jakości (Pismo Naczelnika Urzędu 1945: b.p.). Walkę z tego typu działalnością prowadzono zresztą bardzo nieporadnie i fragmentarycznie z powodu braku funduszy (Pismo Naczelnika 1945: b.p.).

Zakłady uprawy również zostały totalnie zdewastowane. Przed wojną były to sprawnie funkcjonujące kombinaty magazynowo-techniczne zatrudniające w sezonie przy fermentowaniu i suszeniu liści tytoniowych do 300 pracowników. Do ich zadań należało m.in.: wydawanie koncesji na uprawę tytoniu plantatorom, nadzór nad plantacjami, wykup liści od plantatorów, suszenie, fermentacja, magazynowanie surowca. Pracownicy zakładów prowadzili i nadzorowali również prace doświadczalne i laboratoryjne nad tytoniem, dokonywali selekcji odmian itp. Szczególnie intensywnym okresem prac dla zakładów był czas kampanii wykupowych, kiedy to w stosunkowo krótkim czasie trzeba było przyjąć od plantatorów tytoniu tysiące kilogramów liści, które należało odpowiednio przygotować do dalszego procesu produkcyjnego (Zakłady Przemysłu... 1963: b.s.).

Z przedwojennych 10 zakładów uprawy tytoniu w granicach Polski pozostały 3: w Krakowie-Czyżynach, Grudziądzu i Lublinie. Uruchomiono też ZUT w Wodzisławiu¹⁵ i Białymstoku. Ten ostatni umieszczono w starym i zniszczonym budynku wymagającym nie tyle remontu, ile generalnej przebudowy. Postanowiono więc siedzibę ZUT w Białymstoku przenieść do Grajewu, a cały obiekt białostocki wykorzystać na Zakład Sprzedaży, tak jak było przed wojną. Ostatecznie nowy ZUT zdecydowano się utworzyć nie w Grajewie, a w Ełku, gdzie były lepsze warunki terenowe, m.in. bliżej toru kolejowego (Zestawienie zmian: 2; Pismo szefa 1946: 1–2). Nastąpiło to ostatecznie na początku 1947 r. (Pismo Ministerstwa 1947: b.p.; Okólnik 1947: b.p.).

¹⁵ Do 1947 r. funkcjonowała tam Wytwórnia PMT, potem ZUT (od 1951 r. – Wodzisławska Wytwórnia Tytoniu Przemysłowego). Szerzej o okolicznościach powstania ZUT w Wodzisławiu zob. Synowiec 2016: 113–133.

Z zakładu w Grudziądzu, wysadzonego przez Niemców w powietrze, po wojnie zostały właściwie ruiny. W efekcie tego zniszczenia cała północna część kraju została pozbawiona tytoniowego ośrodka produkcyjnego (Domański 1950: 45). Znacznie lepiej wyglądała sytuacja w ZUT w Krakowie-Czyżynach i w Lublinie, gdzie szkody wojenne były mniejsze, ale bardzo dotkliwe. W zakładzie krakowskim Niemcy zdewastowali komory fermentacyjne i inne urządzenia techniczne, ale stosunkowo szybko dokonano stosownych remontów (Protokół z narady 1949: 1). I tylko te dwa ostatnie zakłady mogły kontynuować prace niemal od razu po zakończeniu wojny¹⁶. W 1945 r. ZUT w Krakowie-Czyżynach pracował średnio przez 25 dni w miesiącu (Roczne sprawozdanie 1945: b.p.). Trudno jednak było mówić o wydajnej pracy, gdy pracownicy często głodowali, a kuchnia robotnicza nie miała produktów do przygotowania jakichkolwiek posiłków (Memoriał 1945: b.p.). Stan ilościowy zakładów, komór fermentacyjnych i ich pojemność w 1945 r. w porównaniu do 1939 r. pokazuje tabela 6.

Tabela 6. Zakłady uprawy tytoniu i komory fermentacyjne polskiego przemysłu tytoniowego w 1945 r. w stosunku do 1939

Table 6. Tobacco Cultivation Facilities and fermentation chambers of the Polish tobacco industry in 1945 in comparison to 1939

PMT	1939		1945	
	Liczba	%	Liczba	%
Zakłady uprawy tytoniu	10	100	3	30
Komory fermentacyjne	42	100	17	40
Pojemność komór (w t)	1 250	100	400	32

Źródło: AAN, MS II, sygn. 1347, Polski Monopol Tytoniowy, k. 19.

Tak drastyczne straty w zakładach uprawy musiały oczywiście negatywnie odbić się na wielkości i jakości produkcji wyrobów tytoniowych. Brakowało jednak surowca tytoniowego (Bujanowski 1959: 12). Straty w tym zakresie wyniosły ponad 71,3 mln zł przedwojennych złotych polskich, z czego 52,6 mln zł przypadło na surowce, 16, 7 mln na wyroby gotowe i 2 mln na półwyroby (zob. tabele 2 i 7). Stan dewastacji i dezorganizacji plantacji tytoniowych oraz całego systemu produkcyjnego potwierdzał wykup surowca w 1945 r., wynoszący 1,8 mln kg przy 14,6 mln kg w roku kampanijnym 1938/1939, co stanowiło zaledwie 12% (Polski Monopol Tytoniowy: 17; Sprawozdanie: 8). Uzyskanie jak największej ilości liści tytoniowych z plantacji krajowych było jednym

¹⁶ Za symboliczny początek powojennej działalności PMT uznaje się uruchomienie krajarki tytoniowej w ZUT w Lublinie jeszcze w 1944 r. przy produkcji tytoniu paczkowego przeznaczonego głównie dla wojska. Zob. Domański 1950a: 29.

z priorytetów gospodarczych PMT po wojnie. Nie było to łatwe. Polska wieś musiała bowiem w pierwszych latach powojennych odbudowywać się ze zniszczeń wojennych, a jeszcze ponosiła wielkie ciężary świadczeń na rzecz wojska polskiego i Armii Czerwonej (Iwaniak 1999: 123, 128).

Wznawiając działalność powojenną, PMT w dziedzinie uprawy tytoniu musiał zaczynać niemal od zera (Kulik, Zeliaś 1965: 107). Odbudowa bazy surowcowej polskiego przemysłu tytoniowego została rozłożona na wiele lat, co było także ważne z punktu widzenia wzrostu gospodarczego i rozwoju kulturalnego wsi polskiej¹⁷. Dlatego zaraz po zakończeniu działań wojennych powołano służbę agrotechniczną, która kontraktowała rolników na uprawę tytoniu, prowadziła instruktaż plantatorów, nadzorowała plantacje itp. (Rudziński 1980: 4). Chodziło przy tym nie tylko o powiększanie areалу uprawy, ale również o uzyskanie odpowiedniej jakości liści tytoniowych, bez których nie można było wyprodukować wysokogatunkowych wyrobów tytoniowych (Trzaska-Jarzyński 1950: 16–20).

Straty w innych placówkach przemysłu tytoniowego

Spośród 35 Zakładów Sprzedaży PMT w 1939 r. po zmianie granic Polska utraciła 12. Były to placówki w: Baranowiczach, Brześciu nad Bugiem, Grodnie, Jagielnicy, Kołomyi, Kowlu (Pięciolecie Polskiego... 1930: 8), Lwowie, Monasterzyskach, Równem, Stanisławowie, Tarnopolu i Wilnie. W 1945 r. rozpoczęło pracę 21 placówek: w Białymstoku, Częstochowie, Grudziądzu, Kaliszu, Katowicach, Kielcach, Krakowie, Kutnie, Lublinie, Łodzi, Łukowie¹⁸, Nowym Sączu, Poznaniu, Przemyśle, Radomiu, Rzeszowie, Tarnowie, Toruniu, Wadowicach, Warszawie (Zakład nr 1) i Wodzisławiu. Nie uruchomiono zakładów w Starogardzie i drugiej placówki w Warszawie, która mieściła się w obiekcie dzierżawionym przez PMT. Udało się natomiast już w 1945 r. otworzyć nowe zakłady sprzedaży na terenach Ziem Odzyskanych: w Ełku, Gorzowie, Jeleniej Górze, Kłodzku, Malborku, Olsztynie, Opolu, Rastemborku (od 1946 – Kętrzyn), Szczecinie, Wałbrzychu, Wrocławiu i Zielonej Górze. Ponadto

¹⁷ Już w 1946 r. wykupiono ponad 12 mln kg tytoniu, co było sporym osiągnięciem w historii uprawy tytoniu w Polsce. Zob. W.B. 1947: 2; Osiągnięcia i zadania... 1948: 2. Zob. też: Wróbel 1950: 41.

¹⁸ Z Łukowa Zakład Sprzedaży przeniesiono wkrótce do Siedlec. Było kilka powodów tej decyzji. Tamtejszą nieruchomość PMT przejął Urząd Bezpieczeństwa, wobec czego trzeba było wynająć inne lokum, co jednak nie było łatwe wobec ogromnych zniszczeń wojennych miasta Łukowa. Dodatkowo rejon był mocno zubożały, a oddalone o niespełna 30 km Siedlce leżały na dogodnej trasie komunikacyjnej i łatwiej tam było znaleźć odpowiednie pomieszczenie na zakład sprzedaży. Zob. Pismo Dyrektora 1946: 3–4.

otwarto też sklep w Gdyni, gdzie dotąd był tylko Magazyn Surowców Tytoniowych PMT (Zestawienie zmian: 2–3; Pismo szefa 1945: b.p.)¹⁹.

Oprócz magazynu w Gdyni polski przemysł tytoniowy przed wojną posiadał też podobne placówki w Radomiu i Oświęcimiu, oraz za granicą – w Salonikach i Sofii. Wszystkie te ośrodki ucierpiały podczas wojny, najbardziej oczywiście magazyn gdyński (zob. tab. 5). W 1945 r. działał właściwie tylko magazyn radomski, pozostałe dwa traktowano jako rezerwowe (Zestawienie zmian: 1–2; Szkody wojenne: 1).

Z końcem 1945 r. zorganizowano także 100 sklepów tzw. reprezentacyjnych PMT. Były one jednak stopniowo likwidowane i w 1949 r. istniał już tylko jeden taki sklep w Warszawie (9 placówek zaprzestało działalności w 1948 r.), (Zjazd we Wrocławiu... 1949: 34).

Straty pośrednie polskiego przemysłu tytoniowego

Drugą wielką grupą strat przemysłu tytoniowego były straty pośrednie, spowodowane działalnością okupanta niemieckiego, które zestawiono w tabeli 7.

Tabela 7. Straty pośrednie polskiego przemysłu tytoniowego w czasie II wojny światowej (w przedwojennych zł polskich)

Table. 7. Indirect losses of the Polish tobacco industry during World War II (in pre-war Polish złoty)

Lp.	Rodzaj straty	Wysokość straty
1.	Opłaty monopolowe	1 410 000 000
2.	Ekwiwalent podatków	295 000 000
3.	Zysk handlowy monopolu	480 000 000
Suma		2 185 000 000
4.	Amortyzacja (4 mln na 5,5 roku)	22 000 000
5.	Wartość utraconej produkcji*	2 821 500 000
6.	Zarobki świata pracy**	113 674 000
Suma		2 957 174 000
Razem (1–6)		5 142 174 000

* Przyjęto średnią wartość obrotów z 1937 r. wynoszącą 512, 444 mln zł, którą zaokrąglono do 513 mln zł i pomnożono przez 5,5 roku wojny, co daje 2821,5 mld zł (w dokumencie błędnie podano 2821,0 – przyp. A.S.).

** 20,668 mln zł w 1937 roku pomnożone przez 5,5 roku.

Źródło: opracowanie własne na podstawie AAN, MS II, sygn. 1347, Polski Monopol Tytoniowy, k. 21.

¹⁹ W późniejszym okresie Zakład Sprzedaży PMT w Gdyni został zachowany. Zob. Spis adresów 1949: 1.

Straty pośrednie polskiego przemysłu tytoniowego wyniosły więc ponad 2 mld zł, a dodając do tego szacunki odnoszące się do amortyzacji, utraconej produkcji i zarobków pracowniczych, trzeba stwierdzić, że przekraczają zawrotną sumę 5 mld przedwojennych polskich złotych.

Straty Polskiego Monopolu Tytoniowego na tle innych monopolów państwowych

W okresie II RP istniało pięć monopolów państwowych: tytoniowy, spirytusowy, solny, zapalczany i loteryjny, funkcjonujących na zasadach handlowych o odrębnej osobowości prawnej, przy czym monopol zapalczany był wydzierżawiony Spółce Akcyjnej dla Eksploatacji Państwowego Monopolu Zapalczanego w Polsce, opartej na szwedzkim kapitale²⁰. Monopole odgrywały istotną rolę w gospodarce państwowej ze względu na przedmiot swego działania, stan posiadania i dochody, które zapewniały skarbowi państwa ponad 30% całego budżetu (Grata 2009: 451). Monopole państwowe dysponowały majątkiem wartym pół miliona przedwojennych złotych polskich.

Szkody wojenne polskich monopolów (straty bezpośrednie) zostały przedstawione w tabeli 8.

Tabela 8. Szkody wojenne polskich monopolów (w zł przedwojennych)

Table 8. War damages to Polish monopolies (in pre-war złoty)

Monopol	Wysokość strat (w mln zł)
tytoniowy	154 156
spirytusowy	81 525
solny	5 245
loteryjny	9 409*
zapalczany	41 651
Razem	291 986

* Dane nie uwzględniają dłużników (208 088 zł) oraz druków (8 535 zł). Zob. AAN, MS II, sygn. 1515, Szkody wojenne Polskiego Monopolu Loteryjnego, k. 621.

Źródło: AAN, MS II, sygn. 1346, Szkody wojenne monopolów państwowych, k. 3; AAN, MS II, sygn. 1515, Szkody wojenne Polskiego Monopolu Zapalczanego, k. 611; Szkody Wojenne Polskiego Monopolu Loteryjnego, k. 621; Szkody Wojenne Polskiego Monopolu Solnego, k. 624; Szkody Wojenne Państwowego Monopolu Spirytusowego, k. 631.

²⁰ W czasie okupacji Niemcy stworzyli jeszcze trzy nowe monopole: olejów mineralnych, sztucznych środków słodzących oraz gier losowych, który powstał z przekształcenia Polskiego Monopolu Loteryjnego. Zob. Ostrowski 1977: 87–93.

Straty polskich monopolii osiągnęły wartość prawie 292 mld złotych przedwojennych. Zdecydowanie największe straty spośród wszystkich monopolii państwowych II RP zanotował Polski Monopol Tytoniowy. Dokładne zestawienie powyższych strat z podziałem na poszczególne składniki majątkowe zaprezentowano w tabeli 9.

Tabela 9. Straty wojenne polskich monopolii z podziałem na składniki majątkowe (w tys. zł przedwojennych)

Table 9. War losses of Polish monopolies broken down by asset components (in thousands of pre-war złoty)

Monopol	Szkody (w tys. zł. przedwojennych)			
	majątek stały	zapasy	środki płatnicze	ogółem
tytoniowy	69 405	71 332	13 419	154 156
spirytusowy	22 288	51 097	8 140	81 525
solny	3 702	961	582	5 245
loteryjny	138	9	9 262	9 409
zapałczany	1 140	2 190	38 321	41 651
ogółem	96 673	125 589	69 724	291 986

Źródło: AAN, MS II, sygn. 1346, Szkody wojenne monopolów państwowych, k. 3.

Straty monopolu (przemysłu) tytoniowego były zasadniczo najwyższe ze wszystkich polskich monopolii, i to w każdym ze składników majątkowych, z wyjątkiem środków płatniczych, które największą stratę zanotowały w monopolu zapałczanym. Do szkód w majątku stałym wliczone zostały szkody w nieruchomościach budynkowych spowodowane działaniami wojennymi, uszkodzenia, demontaż lub wywózka maszyn i urządzeń technicznych, a także zniszczenie lub wywiezienie ruchomości biurowych. Szkody w zapasach obejmowały straty wyrobów gotowych oraz materiałów niezbędnych w produkcji. Na straty w dziedzinie środków płatniczych składały się: utrata płynnej gotówki w kasach, bankach, papierów wartościowych, weksli, wierzytelności itp.

Procentowy rozmiar szkód wojennych można zestawić, uwzględniając stan monopolii z 31 marca 1939 r. (niestety, brak bilansów dla wszystkich monopolii z datą bardziej zbliżoną do 1 września 1939 r.). Zjawisko to zobrazowano w tabeli 10.

W liczbach bezwzględnych straty przemysłu tytoniowego były najwyższe spośród wszystkich monopolii państwowych, choć procentowo wyglądało to różnie w zależności od tego, jaki składnik weźmiemy pod uwagę. Generalnie największe straty zanotowały monopole, jeśli chodzi o zapasy wyrobów gotowych (i półwyrobów), bo aż 84%; dla monopolu spirytusowego odnotowano nawet stratę rzędu 103% (sic!). Brak bilan-

sów dla monopolu zapalczanego nie pozwala na porównanie strat z innymi monopolami.

Tabela 10. Porównanie strat wojennych polskich monopolii (straty w tys. przedwojennych polskich zł)

Table 10. Comparison of war losses of Polish monopolies (in thousands of pre-war Polish zł)

Monopol	Majątek stały			Zapasy			Środki płatnicze		
	31 III 1938	Straty	%	31 III 1938	Straty	%	31 III 1938	Straty	%
tytoniowy	99 340	69 405	69	92 142	71 332	77	43 652	13 419	31
spirytusowy	52 945	22 288	42	49 774	51 097	103	34 644	8 140	23
solny	17 522	3 702	21	5 123	961	19	5 659	582	10
loteryjny	138	138	100	9	9	100	9 262	9 262	100
zapalczany	•	•	•	•	•	•	•	•	•
Suma	169 945	95 533	56	147 048	123 399	84	93 217	31 403	33

Źródło: AAN, MS II, sygn. 1346, Szkody wojenne monopolów państwowych, k. 4.

Tuż po zaprzestaniu działań wojennych monopole wznowiły swoją działalność. Nie było to łatwe, zważywszy na rozmiar zniszczeń oraz utrudnienia ze strony stacjonujących wojsk radzieckich. Dopiero po opuszczeniu przez te jednostki terenów zakładów można było przystąpić do organizacji działalności przemysłowej. Zburzone lub uszkodzone w znacznym stopniu zakłady, zdemontowane, wywiezione lub zdekompletowane maszyny i urządzenia techniczne stanowiły poważną trudność. W przypadku przemysłu tytoniowego dotkliwy był brak surowca. Nie może zatem dziwić, że produkcja 1945 r. tylko częściowo pokrywała zapotrzebowanie rynku. Z końcem 1946 r. można już mówić o zaspokojeniu rynku wewnętrznego przez wszystkie monopole, przy czym przemysł tytoniowy wciąż borykał się z brakiem odpowiedniej jakości surowca tytoniowego. Zestawienie liczby zakładów monopolowych oraz ich pracowników w 1946 r. w porównaniu z okresem przedwojennym (średnia lat 1937–1939) prezentuje tabela 11.

Tabela 11. Liczba monopolowych zakładów produkcyjnych i zatrudnionych w nich pracowników w latach przedwojennych i w 1946 r.

Table 11. The number of monopolistic production facilities and respective workforces in the pre-war years and 1946

Monopol	1937–1939		1946 r.	
	zakłady	pracownicy	zakłady	pracownicy
tytoniowy	14	6 740	7	4 654
spirytusowy	9	1 747	52	5 233
solny	11	2 800	5	2 995
zapalczany	4	805	9	1 794

Źródło: AAN, MS II, sygn. 1346, Szkody wojenne monopolów państwowych, k. 4.

Zmniejszenie o połowę liczby zakładów tytoniowych związane było oczywiście z utratą przez Polskę ziem wschodnich, gdzie ich znaczna część miała siedzibę. W przypadku monopoli tytoniowego i spirytusowego nie miały rolę w odbudowie odradzających się przemysłów odegrały przejęte zakłady, maszyny i urządzenia z terenów Ziem Odzyskanych²¹. Jak najszybsza odbudowa monopoli była dla państwa sprawą priorytetową, szczególnie jeśli weźmie się pod uwagę olbrzymie kwoty, którymi zasilaly corocznie budżet Skarbu Państwa²². Porównanie wpływów budżetowych z monopoli państwowych z trzech kwartałów roku budżetowego 1938/39 i 1946 zamieszczono w tabeli 12.

Tabela 12. Wpływy monopoli do Skarbu Państwa (w mln zł)*

Table 12. Revenues of monopolies to the State Treasury (in million złoty)

Monopol	Rok budżetowy 1938/39	% budżetu	IV–XII 1938/39	% budżetu	IV–XII 1946	% budżetu
tytoniowy	349	14,1	262	10,6	7 240	12,5
spirytusowy	294	11,9	243	9,8	16 806	29,1
solny	45	1,8	34	1,4	351	0,6
loteryjny	23	0,9	17	0,7	35	0,1
zapalczany	10	0,4	7	0,3	600	1,0
Razem	721	29,1	563	22,8	25 032	43,3

* Podstawą obliczeń były rzeczywiste dochody budżetowe w aktualnych złotych polskich wynoszące dla roku budżetowego 1938/1939 – 2 474 ml zł, a dla trzech ostatnich kwartałów roku 1946 – 57 837,7 mln zł. Zob. *Mały Rocznik Statystyczny 1939*, Warszawa 1939, s. 377 i 379; *Rocznik Statystyczny 1947*, Warszawa 1947, s. 187.

Źródło: AAN, MS II, sygn. 1346, Szkody wojenne monopolów państwowych, k. 4; *Mały Rocznik Statystyczny 1939*, Warszawa 1939, s. 377 i 379; *Rocznik Statystyczny 1947*, Warszawa 1947, s. 187.

Spośród wszystkich przedwojennych monopoli państwowych monopol tytoniowy przynosił budżetowi najwyższe dochody, które oscylowały wokół 14% wszystkich dochodów Skarbu Państwa. Niewiele ustępował mu monopol spirytusowy. Po wojnie kolejność ta się odwróciła. Olbrzymie trudności przemysłu tytoniowego tuż po wojnie spowodowały relatywnie niższe zyski dla państwa polskiego. W 1947 r. dochody monopolu tytoniowego do budżetu zwiększyły się ponad dwukrotnie (do 16 115 mln zł), natomiast monopolu spirytusowego niemal trzykrotnie (44 503 mln zł), (*Rocznik... 1949*: 238).

²¹ Przejmowanie mienia niemieckiego dla polskiego przemysłu tytoniowego jest przedmiotem odrębnych badań prowadzonych przez autora w ramach stypendium naukowego sfinansowanego ze środków Instytutu Strat Wojennych im. Jana Karskiego.

²² Szerzej zob. Grata 2009: 426–462.

Niezależnie od uszczerbku w majątku rzeczowym, które monopole poniosły w czasie wojny, do strat należy doliczyć sumę opłat monopolowych ściągniętych pośrednio od ludności polskiej na ziemiach okupowanych. Wpływy te zasilły kasy rządu Generalnego Gubernatorstwa lub Rzeszy Niemieckiej. Straty pośrednie z tytułu eksploatacji przez okupanta poszczególnych monopolów zostały zobrazowane w tabeli 13.

Tabela 13. Straty wojenne pośrednie polskich monopolów w czasie II wojny światowej (w mln zł krakowskich²³)

Table 13. Indirect war losses of Polish monopolies during World War II (in million Krakow złoty)

Monopol	Straty z tytułu eksploatacji podczas okupacji
tytoniowy	2 185
spirytusowy	1 596
solny	18
loteryjny	69
zapalczany	33*
Suma	3 901

* Straty monopolu zapalczanego należy zwiększyć o sumę prawie 12 mln (dokładnie: 11 95 189) marek niemieckich (RM). Zob. AAN, MS II, sygn. 1515, Szkody Wojenne Polskiego Monopolu Zapalczanego, k. 612.

Źródło: AAN, MS II, sygn. 1346, Szkody wojenne monopolów państwowych, k. 5; AAN, MS II, sygn. 1515, Szkody wojenne Polskiego Monopolu Zapalczanego, k. 612; Szkody Wojenne Polskiego Monopolu Loteryjnego, k. 619; Szkody Wojenne Polskiego Monopolu Solnego, k. 624; Szkody Wojenne Państwowego Monopolu Spirytusowego, k. 632.

Straty wojenne pośrednie polskich monopolów oszacowano łącznie niemal na 4 mld zł przedwojennych. Największy odsetek przypadł ponownie na monopol tytoniowy.

Zakończenie

Straty wojenne polskiego przemysłu tytoniowego oszacowano łącznie na ponad 5 mld przedwojennych złotych polskich. Straty bezpośrednie wyniosły 154 mln zł, natomiast straty pośrednie pobrane przez okupanta w czasie wojny – 2 185 mln. Do tych ostatnich doliczono także niemal 3 mld zł, na które składały się: amortyzacja, wartość utraconej

²³ Złote krakowskie (zwane też „młynarkami”) – popularna nazwa biletów bankowych w Generalnym Gubernatorstwie pozostających w obiegu w latach 1940–1945. Emitował je okupacyjny Bank Emisyjny w Polsce. Zastępowały bilety Banku Polskiego w stosunku 1:1. Zob. Raport... 2022: 345.

produkcji oraz zarobki świata pracy (wszystko z okresu 5,5 roku wojny). Spośród wszystkich polskich przedwojennych monopolii przemysł tytoniowy ucierpiał najbardziej.

Ale nawet te wartości zbilansowane, zsumowane, przedstawione w postaci liczbowej, choć bardzo duże, są zaledwie częścią całokształtu strat faktycznie poniesionych przez polski przemysł tytoniowy w czasie II wojny światowej. Wiele z tych szkód trudno dokładnie oszacować, jak chociażby znaczny regres kultury uprawy i hodowli tytoniu w Polsce spowodowany przez rabunkową gospodarkę niemiecką, zorientowaną tylko na potrzeby armii niemieckiej. Nie sposób też policzyć strat w doświadczonych pracownikach, którzy w związku z działaniami wojennymi utracili życie.

Stan posiadania PMT po zakończeniu wojny w stosunku do okresu przedwojennego wynosił niespełna 65% wytwórni wyrobów tytoniowych i 50% zakładów uprawy tytoniu. Natomiast zestawienie ich zdolności produkcyjnych i wyposażenia technicznego oceniono w 1945 r. zaledwie na 10% w porównaniu z rokiem 1939. Notujemy więc w tym wypadku spadek o 90%, co jest wskaźnikiem wręcz szokującym.

Powojenne zmiany graniczne oraz straty wojenne postawiły polski przemysł tytoniowy przed całkowicie nowymi wyzwaniami, z którymi PMT miał się zmierzyć już pod koniec 1944 r. W interesie Skarbu Państwa była jak najszybsza odbudowa tej gałęzi przemysłu, a ze względu na zdewastowanie pozbawionych maszyn zakładów przemysłowych i brak surowca tytoniowego zadanie to wymagało wielkich nakładów finansowych i musiało być rozłożone na długie lata.

Literatura

Archiwa

Archiwum Akt Nowych

AAN, Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów (BOW), sygn. 162, Pismo zastępcy dyrektora PMT W. Kędry i szefa Działu Finansowego PMT S. Muszyńskiego do Ministerstwa Skarbu w Warszawie nr 5137/I/1/45, 13 VIII 1945 r. (cyt. jako: Pismo zastępcy 1945).

AAN, BOW, sygn. 162, Pismo szefa Działu Sprzedaży PMT H. Karczewskiego do Biura Ogólno-Gospodarczego, L. 20905/I/1/45, 12 XII 1945 (cyt. jako: Pismo szefa 1945).

AAN, BOW, sygn. 162, Wykaz wywiezionych przez okupanta przedmiotów, 23 VIII 1945 r. (cyt. jako: Wykaz 1945).

AAN, Ministerstwo Przemysłu Rolnego i Spożywczego (MPRiS), sygn. 485, Rozwój przedsiębiorstwa PMT od r. 1944 (cyt. jako: Rozwój).

- AAN, MPRIŚ, sygn. 485, Spis adresów zakładów Polskiego Monopolu Tytoniowego. Załącznik Nr 1 do Nr 3604/Ad/1/49 (cyt. jako: Spis adresów 1949).
- AAN, Ministerstwo Skarbu 1944–1950 (MS II), sygn. 1346, Szkody wojenne monopolów państwowych (cyt. jako: Szkody wojenne).
- AAN, MS II, sygn. 1347, Polski Monopol Tytoniowy (cyt. jako: Polski Monopol Tytoniowy).
- AAN, MS II, sygn. 1347, Szkody wojenne Polskiego Monopolu Tytoniowego.
- AAN, MS II, sygn. 1515, Szkody wojenne Polskiego Monopolu Loteryjnego.
- AAN, MS II, sygn. 1515, Szkody wojenne Polskiego Monopolu Solnego.
- AAN, MS II, sygn. 1515, Szkody wojenne Państwowego Monopolu Spirytusowego.
- AAN, MS II, sygn. 1515, Szkody wojenne Polskiego Monopolu Zapalczanego.
- AAN, Polski Monopol Tytoniowy (PMT), sygn. 9, Sprawozdanie z działalności Polskiego Monopolu Tytoniowego za czas od 1 kwietnia 1938 do 31 marca 1939 (cyt. jako: Sprawozdanie 1938–1939).
- AAN, PMT, sygn. 70, Okólnik Dyrekcji PMT Nr 156 w sprawie likwidacji Wytwórni PMT Nr 2 w Krakowie, Nr 1862/Ad/1/48, 23 III 1948 r. (cyt. jako: Okólnik 1948).
- AAN, PMT, sygn. 70, Okólnik nr 124 Dyrekcji PMT, Nr 1685/Og/1/47, 21 II 1947 r. (cyt. jako: Okólnik 1947).
- AAN, PMT, sygn. 70, Pismo Dyrektora PMT E. Nadulskiego do Departamentu Akcyz i Monopoli Ministerstwa Skarbu w Warszawie, Nr 1380/I/1/45, 30 IV 1945 (cyt. jako: Pismo Dyrektora 1945).
- AAN, PMT, sygn. 70, Pismo Dyrektora PMT E. Nadulskiego do Departamentu VI Ministerstwa Skarbu w Warszawie, Nr 20905/I/1/456, 17 I 1946 (cyt. jako: Pismo Dyrektora 1946).
- AAN, PMT, sygn. 70, Pismo Ministerstwa Skarbu do Dyrekcji PMT w Warszawie w sprawie przeniesienia Zakładu Uprawy Tytoniu z Białegostoku do Elku, N.D. VI. 305/1/47, 15 I 1947 r. (cyt. jako: Pismo Ministerstwa 1947).
- AAN, PMT, sygn. 70, Pismo szefa Działu Uprawy PMT dr. J. Obarskiego do Departamentu VI Ministerstwa Skarbu w Warszawie, Nr 1244/Upr/1/46, 16 X 1946 r. (cyt. jako: Pismo szefa 1946).
- AAN, PMT, sygn. 70, Pismo Podsekretarza Stanu w Ministerstwie Skarbu prof. dr Leona Kurowskiego do Dyrekcji PMT w Warszawie w sprawie zatwierdzenia utworzenia Doświadczalnego Zakładu Uprawy Tytoniu w Skroniowie (powiat jędrzejowski, województwo kieleckie), N.D.VI.6948/1/47, 4 VII 1947 r. (cyt. jako: Pismo Podsekretarza 1947).
- AAN, PMT, sygn. 70, Protokół spisany dn. 11 marca 1948 w Wytwórni PMT nr 2 w Krakowie przez komisję powołaną zarządzeniem Dyrekcji PMT Nr 2572/Ad/2/Os/48 z dnia 6 marca 1948 r. przy udziale dyrektora wytwórni Emila Wagnera (cyt. jako: Protokół 1948).
- AAN, PMT, sygn. 70, Zestawienie zmian, które zaszły w następstwie działań wojennych w l. 1939–1945 w stanie zakładów PMT (cyt. jako: Zestawienie zmian 1939–1945).

Archiwum Narodowe w Krakowie

- ANK, Izba Skarbowa w Krakowie (ISK), sygn. 217, Pismo Naczelnika Urzędu Akcyz i Monopolów Państwowych w Tarnowie do Izby Skarbowej Wydział IV w Krakowie, Nr 1156/45, 23 VI 1945 r. (cyt. jako: Pismo Naczelnika 1945).
- ANK, ISK, sygn. 218, Pismo Naczelnika Urzędu Akcyz i Monopolów Państwowych w Krakowie do Izby Skarbowej Wydział IV w Krakowie, Nr 932/45, 22 V 1945 r. (cyt. jako: Pismo Naczelnika Urzędu 1945).

- ANK, Polski Monopol Tytoniowy – Zakład Uprawy Tytoniu w Czyżynach z lat 1945–1953 (1956); (PMT ZUT), sygn. 5, Roczne sprawozdanie zakładu [1945 r.], Nr 1/1511/1607, B. Zatrudnienie pracowników według miesięcy 1945 r. (cyt. jako: Roczne sprawozdanie 1945).
- ANK, PMT ZUT, sygn. 26, Protokół z narady wytwórczej odbytej w dniu 13 X 1949 r. w Zakładzie Uprawy Tytoniu w Krakowie-Czyżynach w formie rozszerzonego plenum Rady Zakładowej, Nr 6901/49 (cyt. jako: Protokół z narady 1949).
- ANK, PMT ZUT, sygn. 67, Memoriał Rady Zakładowej ZUT w Krakowie-Czyżynach do Dyrekcji PMT w Lublinie, 21 II 1945 r. (cyt. jako: Memoriał 1945).
- ANK, Wodzisławska Wytwórnia Tytoniu Przemysłowego w Wodzisławiu Śląskim, sygn. 6, Zarządzenie Nr 1 Dyrektora Wytwórni J. Chodorowskiego, 9 IV 1945 r. (cyt. jako: Zarządzenie 1945).

Archiwum Państwowe w Radomiu

- APR, Komitet Zakładowy Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Zakładach Przemysłu Tytoniowego w Radomiu (KZ PZPR), sygn. 49, Szanowni zebrani! [Przemówienie wygłoszone w ZPT w Radomiu z okazji obchodów 40-lecia PRL i 60-lecia ZPT w Radomiu, 1984 r.] (cyt. jako: Szanowni 1984).
- APR, KZ PZPR, sygn. 49., Wystąpienie Dyrektora Zakładów z okazji jubileuszu 60-lecia Wytwórni Papierosów (cyt. jako: Wystąpienie Dyrektora).
- APR, Zbiór afiszów, plakatów i druków ulotnych po 1945 roku, sygn. 167, Obwieszczenie [Izby Skarbowej w Kielcach] o zwalczaniu nielegalnego handlu surowcem tytoniowym i uprawy roślin tytoniowych (cyt. jako: Obwieszczenie 1945).
- APR, Zakłady Przemysłu Tytoniowego w Radomiu. Radomska Wytwórnia Papierosów w Radomiu, sygn. 24, Protokół z narady przedstawicieli przemysłu tytoniowego odbytej w dniu 10 VI [brak roku – A.S.] w Zarządzie Głównym Związku Zawodowego Pracowników Przemysłu Spożywczego w Warszawie przy ul. Kopernika 46/40 (cyt. jako: Protokół z narady).

Opracowania

- 110 lat-years' historii Zakładów Przemysłu Tytoniowego w Krakowie. *History of the tobacco factory in Cracow*, 1986, Łódź.
- Bujanowski K., 1959, *Uprawa i kontraktacja tytoniu*, „Rynki Rolne”, nr 12.
- Doświadczalnictwo tytoniowe, 1949, „Wiadomości Tytoniowe”, nr 6–7.
- Domański H., 1950, *Inwestycje przemysłowe PMT w okresie 1947–1949*, „Tytoń”, nr 4–6.
- Domański H., 1950a, *Produkcja wyrobów gotowych w PMT w latach 1945–1949*, „Tytoń”, nr 7–8.
- Dydowiczowa J., 1966, *Zarys dziejów Wytwórni Wyrobów Tytoniowych w Poznaniu (1920–1966)*, „Kronika Miasta Poznania”, nr 2.
- Dynus M., 1947, *Uruchomienie Wytwórni PMT w Wodzisławiu*, „Wiadomości Tytoniowe”, nr 1–2.
- Dzierżyński J., 1945, *Polski Monopol Tytoniowy odbudowuje*, „Wiadomości Tytoniowe”, nr 7.
- Firlej M., 1945, *Na dzień zaduszny*, „Wiadomości Tytoniowe”, nr 7.
- Grata P., 2009, *Monopole skarbowe w polityce podatkowej Drugiej Rzeczypospolitej*, Rzeszów.
- Hiszpański K., 1947, *Na jakich terenach w Polsce dozwolona jest uprawa tytoniu?*, „Wiadomości Tytoniowe”, nr 1–2.

- Hiszpański K., 1947a, *Uprawa tytoniu w r. 1946 (uwagi krytyczne)*, „Wiadomości Tytoniowe”, nr 1–2.
- Iwaniak S., 1999, *Dzieje gospodarcze wsi kieleckiej 1944–1974*, Kielce.
- Klarner S., 1947, *Doświadczalny Zakład Uprawy Tytoniu w Skroniowie*, „Wiadomości Tytoniowe”, nr 3–4.
- Kulik C., Zeliaś A., 1965, *Kierunki rozwoju produkcji papierosów w Polsce*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Krakowie”, nr 31.
- Osiągnięcia i zadania Polskiego Monopoli Tytoniowego w świetle ogólnej polityki gospodarczej państwa*, 1948, „Wiadomości Tytoniowe”, nr 1–2.
- Ostrowski K., 1977, „Hitlerowska polityka podatkowa w Generalnym Gubernatorstwie, Kraków.
- Pięciolecie Polskiego Monopoli Tytoniowego w liczbach*, 1930, „Tytoń”, nr 3–4.
- Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w czasie II wojny światowej 1939–1945*, t. 1: *Opracowanie*, 2022, red. K. Wnęk, Warszawa.
- Raport o stratach wojennych Poznania 1939–1945*, 2008, red. A. Sakson, A. Skarzyński, Poznań.
- Rocznik Statystyczny 1948, 1949*, Warszawa.
- Rudziński S., 1980, *Rozwój uprawy tytoniu w Polsce*, „Wiadomości Tytoniowe”, nr 2.
- Schiller S., 1946, *Wytwórnia PMT w Poznaniu*, „Wiadomości Tytoniowe”, nr 5–6.
- Skrzywan W., 1946, *Uwagi o gospodarczych dziejach Krakowa w czasie okupacji [w:] Kraków pod rządami wroga 1939–1945*, red. J. Dąbrowski, Kraków.
- St. P., 1949, *Zjazd we Wrocławiu dyrektorów wytwórni i kierowników zakładów PMT*, „Wiadomości Tytoniowe”, nr 1–2.
- Synowiec A., 2020, *Przemysł tytoniowy w Polsce w 1945 roku [w:] Na gruzach starego świata. Rok 1945 z perspektywy gospodarczej i społecznej*, red. T. Głowiński, Wrocław.
- Synowiec A., 2016, *Wytwórnia Polskiego Monopoli Tytoniowego w Wodzisławiu Śląskim w latach 1945–1947 [w:] Jaworzno interdyscyplinarnie. Przemysł pogranicza śląsko-malopolskiego na przestrzeni wieków*, red. A. Rams, Jaworzno–Częstochowa.
- Szpytma A., 2002, *Okupacyjna Fabryka Papierosów (Tabakwerk) w Nowym Targu*, „Almanach Nowotarski”, nr 6.
- Trzaska-Jarzyński W., 1950, *Jak polepszyć jakość tytoniu krajowego*, „Tytoń”, nr 4–6.
- Tytoń. Uprawa, hodowla, fermentacja*, 1969, pr. zbior., Warszawa.
- Uprawianie tytoniu bez zezwolenia jest karalne*, 1949, „Gazeta Krakowska”, 8 VI 1949, nr 111.
- Wróbel J., 1950, *Polityka inwestycyjna PMT*, „Tytoń”, nr 1–3.
- W.B., 1947, *Polski Monopol Tytoniowy po drugiej wojnie światowej*, „Wiadomości Tytoniowe”, nr 5–6.
- Zakłady Przemysłu Tytoniowego w Krakowie*, 1963, pr. zbior., Kraków.

Losses sustained by the Polish tobacco industry as a result of World War II

Abstract

The wartime repercussions on the Polish tobacco industry manifested in two distinct dimensions. Firstly, they emanated from the predatory activities of the German occupiers and, to a lesser extent, the Soviet forces. Secondly, the redrawing of post-war borders and the consequent relinquishment of eastern territories by Poland, wherein a substantial

contingent of Polish tobacco enterprises were situated, contributed to the industry's losses. These cumulative losses were appraised at over 5 billion pre-war Polish złoty. Direct losses amounted to 154 million złoty, while indirect losses incurred under occupation during the war reached 2,185 million złoty. The latter figure encompassed nearly 3 billion złoty, comprising amortization, the valuation of forfeited production, and the remuneration of the labor force over the 5.5-year wartime period. Amongst the spectrum of pre-war Polish monopolies, the tobacco industry bore the brunt of adversities. The enumerated figures, however, do not exhaustively encapsulate the entirety of losses sustained by the Polish tobacco industry during the course of the Second World War. A multitude of these losses defy precise quantification, exemplified by the marked regression in the cultivation and husbandry of tobacco in Poland attributable to exploitative German economic practices. Additionally, an assessment of losses in skilled laborers, whose lives were forfeited as a consequence of wartime operations, remains elusive. Post-war, the monopoly status of the tobacco industry, relative to the pre-war era, reflected almost 65% retention for tobacco manufacturing facilities and 50% for tobacco cultivation establishments. Notably, the comparative analysis of their production capacities and technical infrastructure in 1945 revealed a mere 10% resilience when compared to the benchmark year of 1939.

Key words: tobacco factories, Polish industry, state monopolies, World War II

Beata Hoffmann¹, Marek A. Motyka²

Between sanctity and mental dysfunction: eating disorders in a historical perspective

Abstract

Eating disorders are a multifaceted and complicated phenomenon that affect people worldwide, but their understanding and treatment have evolved over the centuries. From a historical standpoint, eating disorders can be perceived in multiple stages, each of which has been linked to different cultural, social, medical, and psychological variables. The article outlines the various perspectives on this kind of condition, ranging from considering fasting to be a sign of holiness or possession to considering it to be a physical or mental ailment. Eating disorders came to the attention of scientists and clinicians approximately 200 years ago. They started researching the root causes and effects of these disorders, accounting for both psychological and biological factors. Numerous approaches to treatment have emerged, including psychoanalysis, behavioral therapy and family therapy. These disorders are now acknowledged as significant social and health issues. Simultaneously, new risks and concerns have surfaced, such as the media, consumer culture, or globalization's impact on how dietary habits and body image are formed. The article's historical viewpoint aims to demonstrate how attitudes around eating disorders have changed over time while also emphasizing the prevalent issue they have become in recent years.

Key words: eating disorders, bulimia, anorexia mirabilis, behavioural addictions

Introduction

In many countries of the world, including Poland, there has been an increase in the number of patients diagnosed with eating disorders over

¹ Dr hab. Beata Hoffmann, Instytut Stosowanych Nauk Społecznych, Uniwersytet Warszawski, Nowy Świat 69, 00-927 Warszawa, e-mail: beata.hoffmann@uw.edu.pl, nr ORCID: 0000-0001-7339-4256.

² Dr Marek A. Motyka, Instytut Nauk Socjologicznych, Kolegium Nauk Społecznych, Uniwersytet Rzeszowski, al. T. Rejtana 16C, 35-959 Rzeszów, e-mail: mmotyka@ur.edu.pl, nr ORCID: 0000-0001-6967-0035.

the last several years. (Piróg-Balcerzak 2017: 12–13). Research authors report a startlingly high percentage of women and girls who are cutting back on their food intake and experiencing bouts of overeating (Silen, Keski-Rahkonen 2022: 362–364). According to measurements performed in western countries, up to 1,6% of males and up to 3,2% of females suffer from anorexia nervosa. Whereas the estimates for bulimia nervosa reach even up to 8,7% of girls and 1,8% of boys suffering (Dahlgren, Reneflot, Brunborg, Wennersberg, Wisting 2023: 2).

Although those disorders are the subject of a growing body of scientific publications, their history is less well known. Historically, they have been variously understood as manifestations of holiness or psychological problems and illnesses. They were understood through the lens of cultural, social, and economic conditions, and they remain an interesting phenomenon to this day (Bell 1987: *passim*; Vandereycken, van Deth 1994: 4–12).

In our search of historical mentions of the phenomena currently referred to as eating disorders, we have selected the route of identifying both the phenomena which were viewed as “eating disorders” at their times, and going beyond the limits set by medicine. The historical perspective we have adopted aims to show not only how attitudes towards anorexia have changed over the centuries, but also how eating dysfunctions have intensified. As Ludwik Fleck states, anorexia has a history of its own, which demonstrates its place in the aesthetic of a specific historical period and reveals how the time's prominent ideologies, tradition or factors rooted in the popular mindset shaped its features (Fleck 2007: 55). As chronology gives the clearest illustration of the changes in place, a vast part of the article is a form of historical study.

The paper has been divided into parts devoted to particular themes. We start from briefly explaining what eating disorders are, then proceed to the main body of the text focusing on the history of eating disorders. The subsequent part of the article features contemporary interpretations of eating disorders, with an emphasis of culture and social perspective, leading in the final part of the paper to considering whether contemporary mental anorexia nervosa represents some historical continuation of anorexia mirabilis, or if it is a distinct entity. The following terms are used as alternative in the text: mental anorexia, anorexia and *anorexia nervosa*.

Eating disorders

It is hard to deny that a large part of social life is related to food, and for many people food is one of life's greatest pleasures (Woronowicz 2009: 488). A balanced diet that is appropriate for one's body is an eat-

ing habit that has a beneficial effect on human health. Temporal deviations from previous eating patterns are common and may be due to personal choice, medical advice, or a diet that aims to achieve or maintain an individual's desired weight. However, there are situations when overdoing a restrictive diet can have a negative influence on individual health, and can even become a serious threat, leading to dietary auto aggression (Izydorczyk, Mazur 2012: 16–17). This is the case when food becomes a way of coping with stress, tension, negative emotions, or a means of expressing psychological or social needs.

Eating disorders are defined in the DSM-5 as “behaviors characterized by persistent eating dysfunctions that impair physical health or psychosocial functioning” (American Psychiatric Association 2013: 329). In mid-2018, the World Health Organization (WHO) presented a new version of the International Statistical Classification of Diseases and Health Problems ICD-11. The new classification has regrouped the division of some diseases and health conditions to better reflect current medical knowledge (Jastrzębowska 2019: 32). The updated version of ICD-11 has been used since 2022. Both the subsequent edition of the American Psychiatric Association's classification of mental disorders – DSM-5 (2013) and ICD-11 address the complex and dynamically evolving picture of eating disorders. As many countries continue to rely on the previous classifications in the so-called transition period, the article mostly refers to ICD-11 and DSM-5.

Although the term eating disorder is usually used to refer to anorexia and bulimia, in recent years there has been an increase in visibility of such disorders as diabulimia, alcoholrexia, pregorexia, orthorexia or bigorexia (Hoffmann 2021: 99). There are also so-called atypical forms of eating disorders, such as binge eating disorder or night-eating syndrome. In some cases, food avoidance or restriction may be related to sensory attributes of food and may manifest itself in extreme sensitivity to the appearance (including colour), smell, temperature, texture, or taste of food. It can also consist in a refusal to eat (or even to taste) previously unknown foods. Such behaviour, called food neophobia, is most often observed in children, although not exclusively, and may manifest itself, for example, in the form of refusal to eat certain brands of food or intolerance of the smell of food eaten by others (Salatto, Riccio, Garotti, Bravaccio, Spagnuolo 2023: 3). Rumination syndrome (RS), which is another condition on the list, is defined by recurrent regurgitation of food for at least a month along with chewing, swallowing, or spitting up food that has been returned from the stomach. Recurrent regurgitation is not related to any gastrointestinal disorders or other diseases (such as gas-

troesophageal reflux, pyloric stenosis) (Murray, Juarascio, Lorenzo, Drossman, Thomas 2019: 562). Another disorder – pica – involves persistent consumption of non-nutritious and inedible substances for at least a month, which is inappropriate for a person's developmental stage and culturally unacceptable. The most popular variations of pica are geophagia (eating soil), amylophagia (raw starch) and pagophagia (large amounts of ice) (Hartman, Poulain, Vogel, Hiemisch, Kiess, Hilbert 2018: 1500). Although atypical forms of eating disorders do not meet all diagnostic criteria, they are a significant individual and social problem. They become particularly dangerous when they affect distinctive groups of patients with two coexisting conditions, which is observed in the diabulimia described in the further parts of the text. In that case any eating disorder is an extremely serious threat to health and even life.

Eating disorders (and especially anorexia nervosa) have a history of their own, which demonstrates their place in the aesthetic of a specific historical period and reveals how the time's prominent ideologies, tradition or factors rooted in the popular mindset shaped its features. Presentation of eating disorders in the historical context reveals their discursive dimension and position in social and historical conditions (Dell'Osso, Abelli, Carpita, Pini, Castellini, Carmassi, Ricca 2016: 1653).

Eating Disorders – A Historical Perspective

The Ancient Era

According to historical reports, eating disorders have been around since ancient times (Stunkard 1993: 15–17). The legendary Papyrus Ebers, the writings of Herodotus, and subsequent references in Plutarch illustrate the ancient Egyptians' incitement of vomiting. The Arabic physician Avicenna of Samarkand highlighted the therapeutic benefits of vomiting. (Vedul-Kjelsås, Götestam 2004: 2369). One of the first described religious practices involving voluntary fasting “to the death” by gradually reducing food and fluid intake – Sallekhana (samlehna, santhara, samadhi-marana, or sanyasana-marana), is a part of the ethical code of conduct of Jainism. It is seen, simplistically, as the curbing of human passions and bodily needs (Olson 2014: 8). Descriptions of ascetic practices aimed at extreme fasting date back to the beginning of the Christian era. Such practices were especially widespread among the followers of monasticism. Their symbolic representation can be seen in the figure of

Simeon the Servant the Elder (Simon the Servant, Simeon the Stylite), an ascetic and saint of the Catholic Church, as well as a holy monk of the Orthodox Church, whose extreme mortifications and unusual lifestyle, including extreme fasting, inspired many followers. During those times, the body was seen as an obstacle on the road to God. Therefore, physical needs had to be drastically restrained (Bemporad 1997: 404). The accounts found in the books of the Old Testament detailed the penalties inflicted to people who consumed more than they need. However, unhealthy eating practices were equally viewed in the Christian faith as immoral activity that was harmful to the body and the spirit and, if undertaken repeatedly, could result in a passionate commitment to these practices. It should be noted that at the time the religious term of “passion” embodied the meaning of the current term of “addiction” (Mazakopakis 2020: 225).

In the Hippocratic Corpus, one can find mentions of the morbid abstinence from food, termed *απώλεια πείνας* (loss of hunger) and *απώλεια όρεξης* (loss of appetite). Although the term anorexia is derived from Greek (*άνορεξία*), it is difficult to find traces of contemporary anorexic behaviour in antiquity. Fasting was understood to be a short-term practice, with a similar function as *άσκησις* (exercise). It was undertaken for a purpose, such as preparing bodies of athletes for the physical exertion of the Olympic Games. Hippocrates also recommended fasting as a means of purification in the fight against disease (Hoffmann 2021: 102).

The history of bulimia has enjoyed far less attention than anorexia nervosa, and was neglected for centuries, primarily because of the difficulty of describing and defining the phenomenon (Russell 1997: 429–440). Interestingly, historical references to it have often focused on male cases (Crichton 1996: 203–207), in reverse to what we can see today.

The first case of a woman dying as a result of extreme fasting was recorded in 383. She was a noble woman from the entourage of St. Jerome of Stridon, who postulated preservation of virginity in addition to extreme fasting (Dell'Osso, Abelli, Carpita, Pini, Castellini, Carmassi, Ricca 2016: 1652). Since then, fasting as a practice became the privilege of women, although the tendency would not intensify until the 13th and 14th centuries.

Contempt for the flesh, which was seen as a source of evil and a barrier to salvation in Gnostic-Christian doctrine, made a lasting impression in both the Middle Ages and the increasingly secularized modern era. (Bemporad 1997: 404–405).

The Middle Ages

Mediaeval practices of self-starvation highlight the gendered difference in approaches to asceticism. Radical adherence to fasting was typical primarily of women (Derra 2010: 33). Although people who refused food suffered serious gastrointestinal dysfunctions as a result, they were seen not as sick, but as exceptional people sustained through their religious zeal (Żechowski 2004: 248). This was the case, among others, of St. Catherine of Siena, whose devotion led her to a death by starvation (Espí Forcen 2013: 370–371), as well as numerous other medieval women manifesting their religiosity by refusing any food by abstaining from all food except the Eucharist, the intake of which was meant to symbolize their faith and perseverance (Harris 2014: 1213).

Those historical eating disorders are called *anorexia mirabilis* or sacred anorexia (Harris 2014: 1212; Sukkar, Gagan, Kealy-Bateman 2017: 2). Although the clerical authorities approved of the motives behind those ascetic practices, they would also sometimes attempt to convince emaciated fasting women to eat, as to prevent sinful death by suicide (Sukkar, Gagan, Kealy-Bateman 2017: 1–3).

Ascetic survival in spite of abstinence from food came to be understood as a proof of the existence of spiritual nourishment that compensated for the effects of fasting. Practices associated with fasting often included sexual abstinence, self-flagellation, and fervent prayer. Historian Rudolph M. Bell identified 181 cases of *anorexia mirabilis* between the 1200s and 1600s. – all of the women involved aimed to live sacrificial lives dedicated to God through *imitatio Christi*, a set of practices that were meant to imitate the life of Christ (Hoffmann 2021: 103). The suffering was believed to assist one in achieving a more complete spirituality and reflecting on the relationship of human with God (Sukkar, Gagan, Kealy-Bateman 2017: 2).

The Modern Times

The outlook on extreme fasting changed with the decline of mediaeval ideas and values, and the rise of the Reformation, which brought changes in the perception of the cult of saints, contributed to a change in the outlook on extreme fasting. The prerequisites for miracles and the instances in which people who were deemed saints were canonized were more limited during this time. Rather than hagiographies, historical accounts of fasting saints from this era are more frequently found in

sources related to the Inquisition and medical literature (Habermas 2015: 13). Cases of “sacred anorexia/*anorexia mirabilis*” started to take on a more secular – fair like – aspect instead of being strictly religious (Pilecki 1999: 19). The Renaissance era was favorable to travel, intellectual, commercial and educational expeditions. It also initiated shifts in the ways people ate, lived, and dressed. As a result, eating disorders did not so much fade from view as start to be interpreted medically rather than religiously. Around 1550, people started to pay attention to the relationship between abstinence from food and what we would today call depressive disorders (Liles, Woods 1999). Most cases of self-starvation dealt with young girls coming from the lower social classes, who would eat only those foods that deserved to be called “pure” and “delicate”, such as fruits, edible flowers and nectars. It was generally accepted that the ethereal nature of girls required similar nourishment, hence the refusal to eat heavy, fatty and meat-rich meals. The famous Eva Flegen of Meurs (b. 1575), depicted in paintings with an inseparable bouquet of flowers, claimed to derive nourishment just from their fragrance (Hoffmann 2021: 103).

During the Baroque period, refusal to eat again came to be associated with a religious practice, although not to the same extent as it was in the Middle Ages. Fasting became primarily an element of rituals of mourning, with their purpose being to unite one with Christ (Żechowski 2004: 248). Emaciated silhouettes of mourning women strongly contrasted with the contemporary ideal of a full-figured woman. Some of the cases described in the period are difficult to unambiguously classify. They include the story of Jane Balan, the “French fasting girl of the Confolens”. (Hepworth 1999: 23). Her case was described in 1613 by Pedro Mexio. According to a contemporary physician, Balan had been fasting for about three years. This condition was blamed on an elderly woman who gave the then 10-year-old Balan a poisoned apple. Mexio diagnosed the case as being due to “desiccation of the liver and all organs of digestion by noxious fluids”, caused by the consumption of the apple (Hepworth 1999: 23). Other doctors, interpreting anorexia in scientific terms, started to use the term *inedia prodigiosa* (terrible hunger) besides the famous term *anorexia mirabilis*.

17th century medicine was based on the views of alchemists, in particular the concept of iatrochemistry, which they popularized. While its invention had been credited to Paracelsus, it was the latter Johann Baptist van Helmont, a Flemish theologian, physician and chemist, who discovered gas silvestre, or today's carbon dioxide. He was considered the most representative iatrochemist. Van Helmont believed that all activi-

ties of the human body are based on chemical processes, especially digestion, which has many stages. An important role was played by the so-called ferments (now called enzymes), which regulated life processes. According to van Helmont, in the process of digestion energy necessary for life emerged. Diseases, including anorexia nervosa, were caused by a disturbance of that fermentation process, resulting in the production of the so-called bad acids in the stomach, which then transformed into toxic gases that poisoned the entire body. If they reached the brain, the person was overwhelmed by fits of anger and rage, if they reached the uterus attacks of hysteria (in ancient times hysteria was called uterine suffocation), if they reached the wrists of the hands – gout, etc. The most popular and at the same time the only means of neutralizing these gases was the use of glauber salt to treat indigestion (Hoffmann 2021: 104).

In 1694, the English physician Richard Morton, convinced that he had discovered a non-specific form of tuberculosis, described the case of a young woman that did not suffer from the shortness of breath and fever, but from loss of appetite, menstruation and cachexia. It was the first modern case of anorexia. His ground-breaking study *Phthisiologia, or, a treatise of consumptions*, contained a prescient description of anorexia nervosa, pointing to a psychological aetiology of the disorder (Vedul-Kjelsås, Götestam 2004: 2369–2370).

Thanks to developments in medicine and the natural sciences, the Enlightenment saw a significant progress in the “diagnosis” of anorexia. The evolution of the empirical method and positivism led to new approaches in medicine and psychiatry, particularly in the way eating disorders were conceptualized. Although anorexia nervosa was the domain of women at the time, the English physician Robert Willan was one of the first to describe symptoms of extreme weight loss in men. In his article *A remarkable case of abstinence*, published in 1790, he presented the case of a young Englishman of “intellectual and melancholic nature”, who died of exhaustion after 60 days of not eating (Hoffmann 2021: 104).

In the nineteenth century, reports began to emerge of a growing number of eating disorders. Initial descriptions dealt with eating disorders occurring in the form of vomiting and starvation caused by patients' subjective belief that they were unable to swallow or unable to eat due to “stomach pains”. These disorders were interpreted as manifestations of hysteria (Micheli-Rechtman 2009: 18). In 1840, the research of a French physician Fleury Imbert became the basis of a work entitled *Traité théorique et pratique des maladies des femmes*. Imbert distinguished between gastrointestinal anorexia (anorexie gastrique) and anorexia ner-

vosa (anorexie nerveuse), confirming that most of the cases in France were also women (Hoffmann 2019: 187).

In 1858, the French psychiatrist Louis-Victor Marcé published a book entitled *Traité de la Folie des Femmes Enceintes, des Nouvelles Accouchées et de Nourices*, which was based on many case studies describing psychological disorders of women during and after pregnancy, especially including anorexia symptoms (Hoffmann 2021: 105). In 1860, Marcé published an article, concluding that anorexia nervosa was not caused by a dysfunction of the gastrointestinal tract but by a type of delirium. In his work, he presented two clinical cases illustrating delusions that led to a complete refusal to eat (Marce 1860: 264–266). As such, Marcé did not just introduce ideas of the etiology of eating disorders into the field of psychiatry, but also included descriptions of anorexia nervosa that came closest to the modern picture of mental anorexia.

It should be noted that interest among physicians and the public in the cases of “starving girls” to some extent created a fashion for non-eating, where girls would not abstain from food for the sake of a slim figure, but rather to draw attention to themselves and their qualities. Interestingly, in addition to actual cases of eating disorders, there were also attempts at deceit aimed at gaining fame, which sometimes, as in the case of Ann Moore, ended in lawsuits (van Deth, Vandereycken 1992: 352).

Interest in cases of deliberate starvation also increased in the United States. In 1859, the American Journal of Insanity published an article by William Stout Chipley on sitophobia – a type of insanity involving intense fear or loathing of food (Shields 2006: 142). Although the disorder was not classified as a psychiatric illness, Chipley pointed out the social determinants of dysfunction. It affected girls from higher social classes who, through their behaviour, exerted pressure on family and loved ones, as well as strove to focus attention on themselves (Blinder, Chao 1994: 11). In 1868, Sir William Gull presented his observations on anorexia nervosa to the British Medical Association. He emphasised that those affected by extreme emaciation were primarily young women between the ages of 16 and 23. He did not state the causes of the development of the disorder, but described in brief advances in the treatment of anorexia nervosa. In 1868 Gull published his ground-breaking work *Anorexia nervosa (apepsia hysterica, anorexia hysterica)*, in which he presented in detail three cases of women with anorexia (Gull 1997: 498–502). The work was translated into several languages and appeared in the professional literature of America, Germany, Italy and the Netherlands. Since then, anorexia has been treated as a disease with a psychological basis, the effects of which are also felt physically.

In the same year, the aforementioned French physician Ernest-Charles Lasègue published an article entitled *De l'Anorexie Hysterique*. In both Lasègue's and Gull's descriptions of anorexia we find symptoms such as the refusal to eat, drastic emaciation of the body and menstrual disorders (up to complete cessation). Interestingly, neither Lasègue nor Gull mention the fear of gaining weight, which is one of the basic diagnostic criteria of modern anorexia. Lasègue, on the basis of a case study of eight patients treated for anorexia nervosa, was the first to point out that the disorder develops in phases, is chronic, and that success in treatment is intertwined with failure. Lasègue also presented his model of the anorectic spiral, characterised by indifference, disgust, resentment, and ultimately starvation, ill health, and possible death. The last of the stages was only hypothetical, as he did not record a death resulting unequivocally from anorexia nervosa. Interestingly, neither Gull nor Lasègue observed relapses in people they believed to be cured (Gull 1997: 498–502; Lasègue 2008: 82–93). Lasègue's extremely valuable insight was in his attention to family factors in the development of anorexia. By presenting a detailed description of a scene in which relatives try to convince a person with anorexia to eat, he showed that the family environment often contributes not only to the development of the disease, but also to its continuation. Thus, there was a transition from anorexia mirabilis – “a sign of holiness”, to pathological anorexia, “appropriated” by medics, as a sign of mental disorder (Micheli-Rechtman 2009: 16–18). Reports of miraculous self-starvation in the 18th and 19th centuries were more likely to be greeted with skepticism than with appreciation for such extreme religiosity because the practice was frequently carried out for financial gain and attention (Sipilä, Harrasova, Mustelin, Rose, Kaprio, Keski-Rahkonen 2017: 407).

In the late nineteenth century, the French neurologist Jean-Martin Charcot and his student Pierre Janet drew attention to the importance of both psychological factors and the family environment in the development of anorexia (Vedul-Kjelsås, Götestam 2004: 2370). Sigmund Freud, on the other hand, pointed to its psychosexual background: according to Freud, repulsion towards food in adolescent girls was a manifestation of aversion to sexuality (Pilecki 1999: 20). He also emphasized the role of abstinence from food in neuroses, which was also taken up by later psychoanalysts. There was also no lack of views which stressed instead a biological origin of food aversion. A proponent of such a view was the German physician, pathologist – Morris Simmonds – who was the first to describe pituitary charlatanism in 1914. This condition, also known as Glinski-Simmonds Disease, is associated with hypothyroidism

or necrosis of the anterior lobe of the pituitary gland and is capable of devastating the body to a degree similar to anorexia (Vedul-Kjelsås, Götestam 2004: 2370).

The second half of the 19th century was shaped by the romantic ideal of the female body. A woman had to be very thin, delicate, with a pale complexion, which was supposed to reflect her melancholic nature. Thinness, which had previously been considered a sign of poverty, became a distinctive feature of the social model of femininity. This trend initially spread across the upper strata of society, finding its place in the poetry of Lord Byron and in the paintings of the Pre-Raphaelites, as well as among some Symbolists. This resulted in a new artistic archetype of the female body. Moderation in eating and praise of thinness also became the norm for women of the emerging social class, the bourgeoisie. With the birth of gastronomy, the place “in the kitchen” was reserved for working-class women, while representatives of the bourgeoisie were advised to enjoy leisure time and take care of their appearance. Unnecessary curves could drastically reduce a woman's chances in the marriage market. This created a fertile ground for the development of eating disorders. This was the first time that a woman's desire to be thin and in control of her body had been recognized as a pathological state and a sign of a mental disorder. On the other hand, the same desire was also legitimized (at least in its initial phase) as a sign of respect for the new social norm of thinness and control over one's body (Hoffmann 2021: 107).

Despite the fact that the Second World War was not a favorable period for scientific research on eating disorders, Ellen West, a victim of anorexia and bulimia, must be mentioned. She was the first patient that Ludwig Binswanger, the psychiatrist treating her, applied existential analysis to. Binswanger described the case of Ellen West in 1944, and in the following years she became a subject of discussion in psychiatric and psychological circles (Vedul-Kjelsås, Götestam 2004: 2370).

The Latest Period

Progress in the study of eating disorders led to distinguishing between various kinds. In 1955, Albert I. Stunkard described the “night eating” syndrome. Stunkard noted the analogy of “binge-eating” to “binge drinking” and demonstrated that the night eating syndrome occurs primarily in obese individuals (Blinder, Chao 1994: 18).

In the 1960s, thanks to the development of humanistic psychology and psychiatry, the search for a psychological bases of anorexia devel-

opment was resumed. Attention was drawn to the fact that this problem affects primarily young girls. Research was focused on finding the supposed mechanisms behind this disorder. It was also noted that eating disorders are never limited to the problem of eating alone: inadequate eating is only a visible symptom of other problems responsible for the disorder. Anorexia develops on a psychogenic basis, and many factors, such as conflict in the family or at school, or love disappointment, play a role in the manifestation of the disease (Woronowicz 2009: 491–493). Another researcher of anorexia as a disorder – Arthur Hamilton Crisp (1995: *passim*) – noted that people suffering from anorexia remain in a constant conflict between the desire to eat and the consequences of consuming food.

In 1972, John P. Feighner proposed one of the first modern classifications of anorexia. Symptoms included: onset of the disease before the age of 25; loss of appetite accompanied by weight loss of at least 25% from baseline; disturbed attitudes about food intake, food and body weight, and distorted perception of body image; absence of somatic illness explaining the onset of anorexia and weight loss; absence of psychiatric disorder (especially affective disorder, schizophrenia, obsessive-compulsive disorder and phobias), presence of at least two of the following symptoms: lack of menstruation, lanugo, bradycardia, periods of hyperactivity, episodes of binge eating, vomiting, including provoked vomiting (Feighner, Robins, Guze, Woodruff, Winokur, Munoz 1972: 57–61). That same year, Marlene Boskind-Lodahl used the term bulimororexia to describe mixed eating disorders (Boskind-Lodahl, White Jr, 1978: 84–90). Two years later, working on family conditions that are co-occurring with anorexia, Salvador Minuchin proposed a psychosomatic model of family functioning (Minuchin, Rosman, Baker 1978: *passim*).

In 1979, the British psychiatrist Gerald Russell presented a complete clinical picture of binge eating, which was given the name bulimia nervosa. Russell presented separate diagnostic criteria for bulimia, treating it as an independent disorder, while it had previously been identified with a different form of anorexia. Bulimia was defined as a disorder whose most important symptoms are: the loss of control over the amount of food consumed, coexisting with the so-called compensatory behaviours aimed at preventing weight gain. These include the forced vomiting, use of laxatives, diuretics, and/or the use of restrictive diets, self-starvation, and/or exhaustive exercise. Russell noted that patients exhibiting those patterns of eating are primarily girls and very young women (Russell 1979: 429–440).

In 2000, the Pro-Ana movement was born in the United States, promoting anorexia as a lifestyle, which (by definition) is a conscious

choice and not a mental disorder (Ramos, Neto, Bagrichevsky 2011: 450–453). Iwona Startek (2011) speaks of two main stages in the development of this movement. The first one, referred to as the “first wave”, began around 2001, when first, usually English-language Pro-Ana, web pages were created, and their main goal was to enable patients with anorexia to contact other patients and fight their feelings of loneliness. These sites also provided advice on losing weight, taking care of your body, and hiding your non-eating. The movement promoted the idea that patients should choose for themselves whether and when to start treatment, and that they should be able to function like any other member of society without being constantly pressured to undergo treatment. As a result of interventions by eating disorder advocacy organizations, Pro-Ana websites began to be shut down. These actions had the opposite effect – the movement gained publicity, and as a result, more and more new sites began to appear, mostly run by so-called “wannarexis”, or girls wishing to have anorexia. At that time the movement became most famous with its flagship slogan: “anorexia is not a disease, but a way of life”. Since then, one can talk about the second wave of the Pro-Ana movement (Startek 2011: 322–323). Pro-Ana is most often defined as a way of life whose goal is to obsessively strive to reach a final, very low weight. This pursuit is seen as the only way to achieve perfection (Ramos, Neto, Bagrichevsky 2011: 452); bodily perfection, and consequently – spiritual perfection. However, the behavior that is repeatedly equated with anorexia is, according to Pro-Ana participants, a demonstration of strength rather than evidence of the disease (Klichowski 2013: 161–164). Participants in the movement seek to give new meaning to the concept of normal weight, in which extreme thinness should be accepted within the range of normalcy. They define their condition as a lifestyle, demanding acceptance of their own choices (Każmierczak, Kielbasa, Patryn, Niedzielski 2015: 169).

In 2007, the term “diabulimia” appeared in the popular press (Hoffmann 2019), created by combining two words: diabetes and bulimia. This disorder of intentionally skipping insulin doses to reduce weight or prevent weight gain in people with type 1 diabetes (Callum, Lewis, 2014), however, has not been treated as a separate disorder. Diabulimia does not appear in current medical classifications. Its diagnostic criteria are similar to those adopted by the Diagnostic and Statistical Manual (DSM) for the diagnosis of eating disorders in people without carbohydrate disorders, i.e., for anorexia nervosa (AN), bulimia nervosa (BN), or eating disorder not otherwise specified (EDNOS). The diagnosis of this disorder requires careful differentiation from other eating disorders. It is

also important to note that in the case of eating disorders occurring in diabetics, the problems are exacerbated because of two illnesses overlapping in one person, leading to disastrous effects on the body (Hoffmann 2021: 111).

In 2008, the term “alcorexia” was introduced into medical language. Before this happened, comorbid eating disorders and alcohol abuse had been noted in many scientific studies (Hoffmann 2021: 111). A person suffering from alcorexia restricts food in order not to gain weight and to be able to consume alcohol without feeling guilty about gaining weight. They also intensify exercise in order to burn the necessary calories “in advance”, which will be replaced by calories from alcohol consumption. These behaviours occur before alcohol consumption. As the disorder progresses, the situation may change, either toward anorexia or alcohol dependence. Although alcorexia has not yet been formally classified as an eating disorder, it is a serious, complex health problem. According to some research, it involves primarily women (Knight, Castelnovo, Pietrabissa, Manzoni, Simpson 2017: 414–415), while others indicate that people of both sexes suffer (Speed, Ward, Haus, Branscum, Barrios, Budd, Lemons, Humenay 2022: 342; Szynal, Górski, Grajek, Ciechow-ska, Polaniak 2022: 1134).

In the same year, 2008, the term “pregorexia”, a combination of the English word pregnancy and the Greek word orexis (appetite), was used for the first time to define an eating disorder occurring in pregnant women (Takimoto et al., 2011, after Harasim-Piszczałowska, Krajewska-Kulak, 2017). Weight gain can be perceived as an acceleration of femininity or, on the contrary, as a reduction of attractiveness (Harasim-Piszczałowska, Krajewska-Kulak 2017: 364).

Interpretations of Eating Disorders

Eating disorders are multifactorial in nature. Among contemporary interpretations of their phenomenon, there are views that focus on biological and personality factors, as well as those that emphasize social and cultural determinants. Most focus on anorexia, which, in spite of the growing number of known disorders, is still considered to be the most representative eating disorder. Consequently, the attempts to interpret eating disorders presented below refer primarily to anorexia nervosa.

Among biological approaches, the following two are predominant: genetic (Holland, Sicotte, Treasure 1988: 561–571) and explanations based on biochemical factors (Bailer, Kaye 2011: 59–79). Among psy-

chological positions, the following theories are most prevalent: psychodynamic (especially Hilde Bruch's family systems theory), cognitive-behavioral (Williamson, White, York-Crowe, Stewart 2004: 712–716), and personality (perfectionist personality models) (Stoeber, Yang 2015: 303–307). A special place should be given to Bandura's social learning theory, especially its modelling mechanism (Bandura 1977: 196–198), also used in cultural and social interpretations of eating disorders.

Despite the fact that eating disorders have been documented for centuries, they now have a particular significance thanks to cultural shifts that occurred in the second half of the 20th century. It is not surprising then that ideas about eating disorders as culturally conditioned phenomena are among the most widespread social approaches. Researchers of the phenomenon emphasise the importance of the body as an object of both aesthetic and economic domination, the bondage of the beauty canon (i.e., skinny) body, the importance of fashion and the status of models (Hoffmann 2021: 113). Researchers with a feminist viewpoint have emphasized the significance of anorexia as a socio-cultural problem that could only develop in an environment where femininity, appearance, corporeality, and food are properly defined and upheld. In their perspective, anorexia is not treated as a medical condition linked to psychopathology, but as an ailment of contemporary culture, primarily impacting women, which is not a coincidence (Malson 1998: 188–193). What researchers find important here is that anorexia treated as a medical phenomenon is viewed as one-dimensional and etiologically homogeneous. Whereas when it is seen from a cultural viewpoint (widely known, discussed, exposed and peeped at in the media or on the Internet), or even treated as a lifestyle element, it loses the highly private aspect that defines diseases and is de-tabooed (Derra 2010: 29). Consequently, an anorectic person is not someone who misperceives their own body, but it is a person who has adopted cultural ideals of beauty to an extreme degree (Bordo 2003: 57–59). In the feminist perspective, anorexia as such is a trait of our culture, “which cannot be eliminated at the level of an individual without a systemic shift in the way we view subjectivity, gender, and corporeality” (Derra 2010: 27–28). One should note here that the feminist study on the anorexigenic nature of culture goes beyond only examining pop culture phenomena and focuses on the concept of subjectivity, its traditional, rationalist conception, and its connection to femininity (Derra 2010: 28).

At the end of the 1990s, two opposing trends were outlined. One of them was represented by researchers for whom the various forms of anorexia nervosa observed throughout the centuries represented manifesta-

tions of the same process, initiated by *anorexia mirabilis*, and the other by historians who postulated that these phenomena are disconnected. The most prominent representative of the former trend is Rudolph M. Bell, while the latter is Joan Jacobs Brumberg. While Bell presents *anorexia* as a continuous process with a presence throughout centuries, Brumberg opposes the use of the term “*anorexia*” to refer to phenomena that go beyond the medical classification of this phenomenon (Hoffmann 2021: 113–114).

According to Jacques Maître, who favors the first orientation, *anorexia* is not and should not be the domain of psychiatry. Using the term “*anorectic way of being in the world*”, Maître stresses that the medicalization of *anorexia* leads to its stigmatization and treatment as a disease, while it is a particular way of being in the world, not an illness. Approaches to this phenomenon depends on the historical, ideological and institutional context. The positive evaluation of *anorexia* is as a manifestation of devotion, and the negative as a disorder/disease represent various possible approaches. In the first approach, “*anorexic*” traits are affirmed as signs of miraculous, spiritual virtuosity; in the second, they are depreciated as symptoms of mental deviation. Maître notes that in the *anorexic way of being in the world*, pleasure comes from self-mortification and the absolutisation of desire towards purity. The core of it is, as was the case in *anorexia mirabilis*, the woman's refusal to give life (Maître 1997: *passim*). *Anorexia* here becomes, according to the authors, as it does in modern times, a deliverance: “the young girl stands in a personal relationship with God, who not only offers her salvation in another world, but frees her from her family, her siblings, and all those who want to dictate to her, against her will, what she is to do, how she is to do it, or what is to be of value to her” (Bell 1987: 96). According to Bell, in Christian Europe, Gnosticism played the role of a “catalyst for freedom.” It actually gave women an opportunity for personal fulfilment through religion, as opposed to serving their primary reproductive function. Voluntary food restriction could thus become a way for them to obtain the freedom from male domination (Hoffmann 2021: 114).

This position, according to its opponents, raises many methodological problems. In their opinion, it is difficult to determine the nature of eating disorders on the basis of sparse biographical data, the reliability of which has sometimes been questioned. It is also difficult to relate the mediaeval historical context, in which the concept of psychiatric disorders did not exist, to later and especially modern times. Joan J. Brumberg's followers even claim that it is unjustified to draw parallels between what we define today as *anorexia nervosa* or, more broadly,

eating disorders, and the former “sacred anorexia”. They also emphasize that the comparison of mediaeval “sacred anorexia” with modern psychological anorexia may result in some limitations and distortions in perception of the phenomenon “...in the earlier era (13th to 16th centuries) control of appetite was linked to piety and belief; ...the modern anorectic strives for perfection in terms of society's ideal of physical rather than spiritual beauty” (Brumberg 1988: 7).

The dispute between social historians, who see modern anorexia as either a continuation of anorexia mirabilis, or a relatively new, independent contemporary phenomenon, seems to touch upon the fundamental questions of the very genesis of anorexia nervosa. Finally, we should note that even today, some scientists and medical professionals reserve the Latin term *anorexia mirabilis* “for instances of mental anorexia that are deeply rooted in the patient's world of religious values.” They contend that despite the fact that the two entities share numerous characteristics, their aetiologies are distinct. They would connect *Anorexia mirabilis* linked more to the social than psychological context (Banks 1992: 867–869; Pilecki 1999: 20).

Conclusion

The recent years witness an increasing interest in eating disorders as a clinical condition syndrome that is biologically, psychologically, family, and socially determined, but scientists' disputes about its aetiology, classification, as well as forms of help for people with this type of problem are still relevant today.

Despite the current debates, there is a growing trend to combine various approaches in accordance with the holistic understanding of health, and multifactorial models clearly demonstrate that no one component operating independently is a sufficient prerequisite for the creation of a particular form of disorder; only their specific constellation can increase the risk of its development (Palus 2006: 21–23). The view of the history of anorexia reveals its intricate nature and deep links to societal and cultural norms. All of this proves that a phenomenon with so many facets cannot be comprehended from the viewpoint of just one research field. The results of research suggest that their occurrence can be attributed to a wide variety of circumstances that represent both new trends and have their roots in the historical evolution of attitudes toward eating. Eating disorders are associated with both genetic factors, gender, or may be related to the experience of childhood trauma leading to overeating (as a reducing behavior), or may

be the result of disorders of the gut microbiota or a consequence of diabetes (Barakat, McLean, Bryant, Le, Marks, National Eating Disorder Research Consortium, Touyz, Maguire 2023: 4–9).

In addition, abnormal behaviors of expectant mothers during pregnancy, stress experienced during this time, and parent-child relationships at all stages of development, especially in childhood and early adulthood, may influence the onset of this type of disorder. But also cultural conditioning, especially the nurturing of the cult of the slim figure, perfectionism both in action, but especially in appearance, and the pressure placed on all those whose sense of worth is constructed in relation to how they are perceived by those around them (Ibid: 9–15). It seems that it is the social pressures associated with cultural messages about body shape and size that are now strong predictors of behavior that can lead to eating disorders (Feng, Harms, Chen, Gao, Xu, He 2023: 10–11). Some researchers point out that despite the plethora of studies attempting to understand the etiology of eating disorders, it is still difficult to establish consistent and unambiguous causes for their occurrence, especially since some of the established risk factors for eating disorders are also concurrent symptoms of these disorders (Rikani, Choudhry, Choudhry, Ikram, Asghar, Kajal, Waheed, Mobassarrah 2013: 161).

The divergent positions of many scholars attempting to inquire into the causes of the described dysfunctions suggest that historical accounts of the phenomenon – especially those supported by ideas rooted in the religiosity of starving people – do not correspond very well with contemporary causes, having their roots rather in the ubiquitous cult of the body. Although, if we look at worship as activities performed for religious reasons, including rituals performed because of the reverence shown to the sacrum that the human body has become, we can assume that such connections exist. They may indeed be somewhat different than they were centuries ago, but observing people modifying their bodies, noticeable in social life at almost every turn, we can assume that treating one's own body as an object of worship has links to the past. Only that in the past these behaviors were more often undertaken as offerings made to God, while today – in many cases – it is rather the person himself that is the object of worship for himself, or at least in many circumstances it may seem so.

Of course, in addition to the aforementioned attitudes stemming from different motives (an understated sense of self-worth vs. narcissistic attitudes), many eating disorders have their etiology in genetics or various medical conditions, but, as mentioned, the common factor linking restrictive eating attitudes may be worship; in the past of God, but now of oneself.

Literature

- American Psychiatric Association, 2013, *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*, 5th Edition, Washington.
- Bailer U.F., Kaye W.H., 2011, *Serotonin: imaging findings in eating disorders*, „Current Topics in Behavioral Neurosciences” 6.
- Bandura A., 1997, *Self-efficacy. Toward a Unifying Theory of Behavioral Change*, “Psychology Review” 2.
- Banks C.G., 1992, “Culture” in *culture-bound syndromes: The case of anorexia nervosa*, “Social Science & Medicine” 34(8).
- Barakat S., McLean S.A., Bryant E., Le A., Marks P., National Eating Disorder Research Consortium, Touyz S., Maguire S. 2023, *Risk factors for eating disorders: findings from a rapid review*, “Journal of Eating Disorders” 11(1).
- Bell R.M., 1987, *Holy anorexia*, University of Chicago Press, Chicago.
- Bemporad J.R., 1997, *Cultural and historical aspects of eating disorders*, “Theoretical Medicine” 18(4).
- Blinder B.J., Chao K.H., 1994, *Eating Disorders: A Historical Perspective* [in:] *Understanding eating disorders: Anorexia nervosa, bulimia nervosa and obesity*, ed. L.A. Mott, B.D. Lumsden, Routledge, New York.
- Bordo S., 2003, *Unbearable Weight. Feminism, Western Culture and the Body*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
- Boskind-Lodahl M., White Jr. W.C., 1978, *The definition and treatment of bulimarexia: The Gorging/purging Syndrome of young women*, “Journal of American College Health Association” 27(2).
- Bruch H., 1971, *Family transactions in eating disorders*, “Comprehensive Psychiatry”, 12(3).
- Brumberg J.J., 1988, *Fasting girls: the emergence of anorexia nervosa as a modern disease*, Harvard University Press, Cambridge.
- Crichton P., 1996, *Were the Roman emperors Claudius and Vitellius bulimic?*, “International Journal of Eating Disorders” 19.
- Crisp A.H., 1995, *Anorexia nervosa: Let me be*, Routledge, Londyn.
- Dahlgren C.L., Reneflot A., Brunborg C., Wennersberg A.L., Wisting L., 2023, *Estimated prevalence of DSM-5 eating disorders in Norwegian adolescents: A community based two-phase study*, “International Journal of Eating Disorders” 1.
- Dell’Osso L., Abelli M., Carpita B., Pini S., Castellini G., Carmassi C., Ricca V., 2016, *Historical evolution of the concept of anorexia nervosa and relationships with orthorexia nervosa, autism, and obsessive-compulsive spectrum*, “Neuropsychiatric Disease and Treatment” 12.
- Derra A., 2010, *Kobiety jako czynnik przemilczany. Epistemologiczne uwikłanie medycznego zjawiska anoreksji*, “Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria” 2(74).
- Espi Forcen F., 2013, *Anorexia Mirabilis: The Practice of Fasting by Saint Catherine of Siena in the Late Middle Ages*, “American Journal of Psychiatry” 170(4).
- Fairburn C.G., Harrison P.J., 2003, *Eating disorders*, “Lancet” 361.
- Feighner J.P., Robins E., Guze S.B., Woodruff R.A., Winokur G., Munoz R., 1972, *Diagnostic criteria for use in psychiatric research*, “Archives Of General Psychiatry” 26.
- Feng B., Harms J., Chen E., Gao P., Xu P., He Y., 2023, *Current Discoveries and Future Implications of Eating Disorders*, “International Journal of Environmental Research and Public Health” 20(14).

- Fleck L., 2007, *Style myślowe i fakty. Artykuły i świadectwa*, red. S. Werner, C. Zittel, F. Schmaltz, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Gull W.W., 1997, *Anorexia nervosa (apepsia hysterica, anorexia hysterica)*. 1868, "Obesity Research" 5(5).
- Habermas T., 2015, *History of anorexia nervosa* [in:] *The Wiley handbook of eating disorders*, ed. M.P. Levine, L. Smolak, Wiley, New York.
- Harasim-Piszczałowska E., Krajewska-Kula E., 2017, *Pregoreksja – anoreksja kobiet ciężarnych*, "Pediatria i Medycyna Rodzinna" 13(3).
- Harris J.C., 2014, *Anorexia Nervosa and Anorexia Mirabilis: Miss K. R— and St Catherine of Siena*, "JAMA Psychiatry" 71(11).
- Hartmann A.S., Poulain T., Vogel M., Hiemisch A., Kiess W., Hilbert A., 2018, *Prevalence of pica and rumination behaviors in German children aged 7–14 and their associations with feeding, eating, and general psychopathology: a population-based study*, "European Child & Adolescent Psychiatry" 27(11).
- Hepworth J., 1999, *The social construction of anorexia nervosa*, SAGE Publications, London-Thousand Oaks-New Delhi.
- Hoffmann B., 2019, *Diabulimia – cultural determinants of eating disorders*, "Trakia Journal of Sciences" 17(2).
- Hoffmann B., 2021, *Zaburzenia odżywiania w ujęciu historycznym*, "Człowiek – Niepełnosprawność – Społeczeństwo" 2(52).
- Holland A.J., Sicotte N., Treasure J.L., 1988, *Anorexia nervosa: Evidence for a genetic basis*, "Journal of Psychosomatic Research" 32(6).
- Izydorczyk B., Mazur K., 2012, *Characteristics of aggressive behaviour in females suffering from psychogenic binge eating disorder (analysis of the author's own research)*, "Archives of Psychiatry and Psychotherapy" 14(3).
- Jastrzębowska G., 2019, *Zaburzenia neurorozwojowe. Zmiany w podejściu teoretycznym i diagnostycznym*, "Logopedia" 48(1).
- Kaźmierczak N., Kielbasa S., Patryn R., Niedzielski A., 2015, *Zachowania anorektyczne wśród społeczności pro-ana*, "Medycyna Ogólna i Nauki o Zdrowiu" 21(2).
- Klichowski M., 2013, *Epizod 7. Pro-ana – internetowa sekta nastolatków* [in:] *Świat Digital Natives. Młodzież w poszukiwaniu siebie i innych*, ed. H. Krauze-Sikorska, M. Klichowski, Wyd. Naukowe UAM, Poznań.
- Knight A., Castelnovo G., Pietrabissa G., Manzoni G.M., Simpson S., 2017, *Drunkorexia: An empirical investigation among Australian Female University Students*, "Australian Psychologist" 52(6).
- Lasègue E., 2008, *De l'anorexie hystérique*, "La Cause Freudienne" 68.
- Maître J., 1997, *Mystique et féminité. Essai de psychanalyse sociohistorique*, Éditions du Cerf, Paris.
- Marcé L.V., 1860, *On a form of hypochondriacal delirium occurring consecutive to dyspepsia, and characterised by refusal of food*, "Journal of Psychological Medicine and Mental Pathology" 13.
- Micheli-Rechtman V., 2009, *L'anorexique, une hystérique contemporaine*, "Journal Français de Psychiatrie" 1(32).
- Minuchin S., Rosman B., Baker L., 1978, *Psychosomatic Families: Anorexia Nervosa in Context*, Harvard University Press, Cambridge.
- Murray H.B., Juarascio A.S., Di Lorenzo C., Drossman D.A., Thomas J.J., 2019, *Diagnosis and Treatment of Rumination Syndrome: A Critical Review*, "American Journal of Gastroenterology" 114(4).

- Olson C., 2014, *The conflicting themes of nonviolence and violence in ancient Indian asceticism as evident in the practice of fasting*, "International Journal of Dharma Studies" 2(1).
- Palus K, 2006, *Prewencja zaburzeń odżywiania w okresie wczesnej adolescencji*, „Re-medium” 4.
- Pilecki M., 1999, *Historia zaburzeń odżywiania się* [in:] *Anoreksja i bulimia psychiczna. Rozumienie i leczenie zaburzeń odżywiania się*, ed. B. Józefik, Wydawnictwo UJ, Kraków.
- Piróg-Balcerzak A., 2017, *Etiopatogeneza i psychopatologia zaburzeń odżywiania* [in:] *Profilaktyka i leczenie zaburzeń odżywiania. Wiedza ekspercka*, ed. K. Kucharska, Instytut Psychiatrii i Neurologii, Warszawa.
- Ramos J.D., Neto A.P., Bagrichevsky M., 2011, *Pro-anorexia cultural Identity: characteristics of a lifestyle in a virtual community*, "Comunicação, Saúde, Educação, Botucatu" 15(37).
- Rikani A.A., Choudhry Z., Choudhry A.M., Ikram H., Asghar M.W., Kajal D., Waheed A., Mobassarrah, N.J., 2013, *A critique of the literature on etiology of eating disorders*, "Annals of Neurosciences" 20(4).
- Russell G.F.M., 1979, *Bulimia nervosa an ominous variant of anorexia nervosa*, "Psychological Medicine" 9.
- Salatto A., Riccio M.P., Garotti R., Bravaccio C., Spagnuolo M.I., 2023, *Pitfalls and Risks of "New Eating Disorders": Let the Expert Speak!* "Nutrients" 15(6).
- Shields D., 2006, *The Thing About Life Is That One Day You'll Be Dead*, "Conjunctions" 46.
- Silen Y., Keski-Rahkonen A., 2022, *Worldwide prevalence of DSM-5 eating disorders among young people*, "Current Opinion in Psychiatry" 35(6).
- Sipilä P., Harrasova G., Mustelin L., Rose R.J., Kaprio J., Keski-Rahkonen A., 2017, *"Holy anorexia"-relevant or relic? Religiosity and anorexia nervosa among Finnish women*, "The International Journal of Eating Disorders" 50(4).
- Speed S., Ward R.M., Haus L., Branscum P., Barrios V., Budd K.M., Lemons K., Humenay E., 2022, *A Systematic Review of Common Drunkorexia Measures: Examining Gender Differences Through Scales*, "American Journal of Health Education" 53(5).
- Startek I., 2011, *Motyle w sieci. Krótka charakterystyka ruchu pro-ana*, "Current Problems of Psychiatry" 12(3).
- Stoeber J., Yang H., 2015, *Physical appearance perfectionism explains variance in eating disorder symptoms above general perfectionism*, "Personality and Individual Differences" 86.
- Stunkard A.J., 1993, *A history of binge eating* [in:] *Binge eating: Nature, assessment and treatment*, ed. C.G. Fairburn, G.T. Wilson, Guilford Press, SAGE, New York.
- Sukkar I., Gagan M., Kealy-Bateman W., 2017, *The 14th century religious women Margery Kempe and Catherine of Siena can still teach us lessons about eating disorders today*, "Journal of Eating Disorders" 5(23).
- Szywał K., Górski M., Grajek M., Ciechowska K., Polaniak R., 2022, *Drunkoreksja – przegląd wiedzy*, "Psychiatria Polska" 56(5).
- Van Deth R., Vandereycken W., 1992, *What Happened to the "Fasting Girls"? A Follow-up in Retrospect* [in:] *The Course of Eating Disorders. Long-term follow-up studies of anorexia nervosa and bulimia nervosa*, ed. W. Herzog, H.C. Deter, W. Vandereycken, Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg.

- Vandereycken W., Van Deth R., 1994, *From fasting saints to anorexic girls: The history of self-starvation*, University Press, New York.
- Vedul-Kjelsås E., Gøtestam K.G., 2004, *Spiseforstyrrelser i et historisk perspektiv*, "Tidsskrift for den Norske Lægeforening: Tidsskrift for Praktisk Medicin, Ny Raekke" 124(18).
- Williamson D.A., White M.A., York-Crowe E., Stewart T.M., 2004, *Cognitive-behavioral theories of eating disorders*, "Behavior Modification" 28(6).
- Woronowicz B.T., 2009, *Uzależnienia. Geneza, terapia, powrót do zdrowia*, Media Rodzina / Parpamedia, Poznań-Warszawa.
- Żechowski C., 2004, *Historia badań nad jadłowstrętem psychicznym*, „Postępy Psychiatrii i Neurologii” 13(3).

Pomiędzy świętością a dysfunkcją psychiczną: zaburzenia odżywiania w perspektywie historycznej

Streszczenie

Zaburzenia odżywiania są zjawiskiem złożonym i wielowymiarowym, które dotyka ludzi na całym świecie, jednak sposób, w jaki są one rozumiane i leczone, zmienia się na przestrzeni wieków. W perspektywie historycznej można wyróżnić kilka etapów w postrzeganiu zaburzeń odżywiania, które wiązały się z różnymi czynnikami kulturowymi, społecznymi, medycznymi i psychologicznymi. W artykule przedstawiono sposoby percepcji tego typu zaburzeń – od uznawania podejmowania postów za objawy świętości lub opętania po ich postrzeganie jako chorób somatycznych lub psychicznych. Przed około dwoma wiekami zaburzenia odżywiania stały się przedmiotem zainteresowania naukowego i klinicznego. Zaczęto badać ich przyczyny i skutki, uwzględniając zarówno czynniki biologiczne, jak i psychospołeczne. Rozwinęły się różne podejścia terapeutyczne, takie jak psychoanaliza, terapia behawioralna czy terapia rodzinna. Współcześnie zaburzenia te są uznawane za poważny problem zdrowotny i społeczny. Jednocześnie pojawiły się nowe wyzwania i zagrożenia, takie jak wpływ mediów, kultury konsumpcji czy globalizacji na kształtowanie się obrazu ciała i norm żywieniowych. Przyjęta w artykule perspektywa historyczna ma na celu nie tylko ukazanie zmieniających się postaw wobec zaburzeń odżywiania na przestrzeni wieków, ale także zwrócenie uwagi na wzrost ich rozpowszechnienia w najnowszej historii.

Słowa kluczowe: zaburzenia odżywiania, bulimia, anoreksja mirabilis, uzależnienia behawioralne

Anna Czech¹

Understanding the impact of COVID-19 lockdown on energy consumption and digital engagement in Polish households

Abstract

This paper aims to analyze energy consumption trends in Polish households during the COVID-19 pandemic and assess the pandemic's influence on household behavior. The study divides the topics into three thematic blocks: the government's pandemic policies, the pandemic's impact on household energy consumption through qualitative and literature-based analysis, and the consequences of the pandemic on households and their energy-related activities. Original research findings from a study conducted in 2021 are utilized in the analytical section. The study reveals an increase in energy demand among households during the lockdown period, driven by remote work, education, and lifestyle shifts. Changes in energy-saving habits and motivations for energy conservation are explored and the potential implications of these shifts for energy suppliers are discussed. Additionally, the study employed methods of literature analysis, qualitative information analysis from secondary sources, as well as synthesis and inference. The paper concludes that lockdown-driven changes in energy consumption patterns demonstrate the adaptability of households and the potential for new forms of collaboration between consumers and energy suppliers.

Key words: energy security, COVID-19 lockdowns, energy consumption, households

Introduction

In the wake of the unprecedented COVID-19 pandemic, understanding its multifaceted impact on various aspects of society has become imperative. One such facet is the effect of the pandemic on energy con-

¹ Dr Anna Czech, Katedra Międzynarodowych Stosunków Ekonomicznych, Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, ul. 1 Maja 50, 40-287 Katowice, e-mail: anna.czech@ue.katowice.pl, nr ORCID: 0000-0002-8188-3022

sumption patterns within households. This article endeavors to delve into the nuanced dynamics of energy consumption trends in Polish households during the COVID-19 pandemic while evaluating the extent to which the pandemic has influenced household situations. Building upon the groundwork laid by the initial article on this topic (Czech 2022), we focus on variables such as energy consumption, energy-saving behaviors, the ability to manage energy bills, and the willingness to embrace energy-efficient practices.

These focal points are presented within three thematic sections: the evolution of government policies throughout different pandemic stages, a qualitative and literature-based analysis of the pandemic's impact on household energy consumption, and the ramifications of the pandemic on households and their energy-related activities. The study employs various research methods, including literature analysis, qualitative data analysis from secondary sources, synthesis and inference. Additionally, this study includes original research from our investigation titled "The Impact of the COVID-19 Pandemic on the Energy Situation of Households Led by Individuals Aged 25–45," conducted between October and November 2021, spanning the entirety of Poland.

Literature review

The COVID-19 lockdown constituted a unique period in terms of households' fulfillment of their regular duties. The necessity to stay at home, limiting work and social activities to the place of residence, led to changes in energy consumption patterns across all user groups. This issue has been examined in numerous articles and reports dedicated to the impact of the COVID-19 pandemic on energy consumption from a global (International Energy Agency IEA 2020; International Energy Agency IEA 2020a; Mofijur et al. 2021; Aktar et al. 2021), as well as national and regional perspective (Akrofi et al. 2020; Gebreslassie 2020).

In response to COVID-19, a group of European countries such as Spain, Italy, the United Kingdom, Belgium, the Netherlands, and Sweden have demonstrated the influence of various containment measures on their patterns of electricity consumption (Bahmanyar et al. 2020). China has also developed a model to analyze the impact of COVID-19 on electricity and oil demand (Norouzi et al. 2020). In India the effects of the pandemic on energy consumption were explored, investigating whether the lockdown had a positive impact on energy use (Abu-Rayash et al. 2020). Similar studies have been conducted in Brazil and Sweden (Car-

valho et al. 2021; Zhang et al. 2020), while in Italy researchers analyzed the impact of COVID-19 on electricity consumption and energy prices (Narajewski et al. 2020).

Within the existing literature, there are precious few instances exist of analyses examining the impact of lockdowns on electricity consumption within specific groups of end consumers, particularly households. The latter represent a significant consumer group, likely to alter their energy demands during the exceptional events, like the pandemic, due to lifestyle changes. Among the available studies, one can find a survey-based research project conducted on 500 households in China, assessing the influence of the COVID-19 pandemic on household energy consumption (Cheshmehzangi 2020). Additionally, studies have explored electricity consumption during lockdowns among domestic users in Australia (Snow et al. 2020) and Spain (Santiago et al. 2021).

Government policy stringency during different stages of the pandemic

The lockdown imposed during the COVID-19 pandemic resulted in changes in energy demand, decreasing energy consumption in public and commercial buildings while increasing energy use in households. Data from 2020 indicate that the most stringent pandemic-related restrictions lasted for 5 weeks from March 16th to April 18th (*Kalendarium...* 2020).

Among the key events in combating the first wave of the COVID-19 pandemic in Poland was the introduction on March 8, 2020, of a special law by the Polish government. This law, passed on March 2, 2020, comprised specific measures related to preventing, countering, and combating COVID-19, along with other infectious diseases and the crises they triggered (Ministry of Health Regulation of March 13, 2020). Additionally, mass indoor events were cancelled by the Chief Sanitary Inspector. Subsequently, on March 11, 2020, all forms of teaching were suspended in most public universities, and on March 12, 2020, the Prime Minister and the ministers for health, education, and science decided to close all educational institutions. Following the government's recommendations, remote work was gradually implemented in home offices on March 16, 2020, distancing employees from company buildings and institutions. Moreover, the operation of shopping centers exceeding 2,000 m² was limited or prohibited, and commercial activities by restaurants, bars, cafes, and gastronomic venues were fully banned. Further restrictions

were introduced on March 25, 2020, which included a ban on movement except for essential work activities and satisfying daily life necessities. Gathering in groups of more than two people was prohibited, and restrictions were imposed on public transportation and participation in religious ceremonies.

The Polish government faced a challenging decision between implementing a wide range of economic and societal restrictions to counteract or mitigate the pandemic's effects, or adopting the so-called Swedish liberal strategy for combating COVID-19, which relied on citizens voluntarily adhering to Public Health Agency recommendations. The former approach was chosen, negatively impacting the functioning of the state, society, and economy. Subsequently, on April 1, 2020, a ban on minors being in public spaces without adult guardians was introduced, hair salons and cosmetic studios were suspended, very strict limitations on the number of people allowed in stores and service points were imposed, and access to parks, promenades, forests, and beaches was prohibited. Restrictions in Poland were gradually eased on April 20, 2020, involving an increase in the limit of people in stores and permitting recreational mobility. The government's stringent policy led to changes in households, resulting in increased energy consumption due to continuous residence at home during the lockdown.

The Impact of the COVID-19 Pandemic on Household Energy Consumption – Literature and Survey Findings

This section of the study aims to analyze the influence of the pandemic on household energy consumption during the 2020 lockdown, compared to the same period in 2018. The analysis encompasses both a review of relevant literature and findings from our own survey research.

Changes in household energy consumption occurred due to the implementation of restrictions, where a significant portion of office work and the educational sector was relocated to residential areas. During the lockdown period, there was a noticeable increase in active energy consumption by households during daytime hours compared to the analogous period in 2018. According to research conducted on 7,000 households, the average active energy consumption per household throughout the lockdown period was 180 kWh with a standard deviation of 261 kWh, whereas in 2018, the average was 155 kWh with a standard deviation of 246 kWh. The average active energy consumption per household

in the analyzed group during the lockdown period increased by almost 16% compared to the 2018 period. For 65% of the hours within the analyzed period, the average active energy consumption during the lockdown exceeded that of the same hours in the analogous 2018 period (Bielecki et al. 2021). Energy demand reflects the intensity of activities performed by individuals, thus during the lockdown period, due to the necessity of staying at residential locations, household energy consumption saw an increase. Also, in comparison to the analogous pre-pandemic period, electricity consumption in households increased. This resulted from the growth in energy consumption during daytime hours and weekends (Bielecki et al. 2021).

The subject literature lacks sufficient research on energy consumption in households during lockdowns based on measurement analyses. Nevertheless, research on electricity consumption in Spain during the 2020 lockdown can be considered a representation of household situations during quarantine (Santiago et al. 2021), and the analysis of electricity consumption in a sample of Australian households from February 1st to March 19th, 2020, provides insight into the situation before the imposition of restrictions, revealing a significant impact of the lockdown on energy consumption (Snow et al. 2020). The conclusions presented in the mentioned articles align with the findings presented in this article. It can thus be stated that changes in the quantitative energy demand of households during lockdowns result from local activities and the lifestyle of individual residents, which are tied to local customs and the average economic situation. Therefore, differences that may arise stem from factors such as climatic conditions and the average standard of living, which influence the way households utilize energy in different countries.

This section of the article presents the findings of the study, which employed the method of direct research through a questionnaire survey. The questions included in the survey were qualitative in nature. Some of the questions were open-ended, allowing for a deeper understanding of household behaviors during the pandemic. The research was conducted using the CAWI method – Computer Assisted Web Interview – which has become one of the few viable options for understanding respondent situations in the current context. This method enables the participation of a significant group of survey participants while maintaining anonymity. The study was conducted with a sample of 533 respondents during the period of October to November 2021, covering the entire territory of Poland.

Several significant trends emerge from this research regarding the analysis of energy consumption in households during the COVID-19

pandemic. The implementation of government restrictions had a notable impact on respondents' energy habits, with 45% of them experiencing an increase in energy bills due to remote work or online education. Consequently, 30% of the participants decided to focus on energy conservation during the pandemic. However, heightened energy consumption was associated with financial difficulties for a certain group of respondents, with 16.5% struggling to cover electricity bills and 14% choosing to allocate resources to cover energy costs at the expense of essential items like medicine and food.

Certain changes in energy-saving habits persisted after the pandemic-related restrictions ended – 34% of respondents continued to make efforts to reduce energy consumption. The study reveals that these shifts in energy behaviors correlate with household activities, economic conditions, and customs. Unfortunately, respondents' assessment of energy policy is not favorable. A significant 73% of participants were critical of the energy policy in Poland, perceiving its actions to be misdirected. Increasing energy prices and the efficiency of the energy system are cited as the main reasons for this dissatisfaction. Moreover, 13% of the surveyed individuals believe that energy policy is detrimental to the environment and climate goals.

Among the motivating factors for energy conservation, the desire to reduce bills (56% of respondents), concern for the environment (40%), and the aspiration to align with the eco/green trend (10%) stand out. It is noteworthy that despite increased presence and activities at home during the pandemic, 40% of respondents aimed to maintain their energy consumption at a similar level, while 13% admitted to using more energy than before the pandemic, often monitoring their meters. The study reveals the complexity of households' responses to changing conditions and the need to balance energy savings with daily necessities.

The Consequences of Lockdown on Energy Consumption and Digital Engagement

The COVID-19 pandemic led to the implementation of restrictions by the Polish government, providing an opportunity to observe energy demand by users, including households, in extreme situations. The lockdown influenced the development of digital skills among households and their correlation with electricity consumption. There is no doubt that the lockdown enforced changes in household behaviors, stemming from the necessity of engaging in new and existing energy-related activities.

Among the new energy-related activities, one can mention remote forms of work such as remote employment and education, home entertainment, online business and personal meetings, as well as existing activities like utilizing digital tools for payments and transactions, encompassing all internet-based services and actions, including handling official matters.

The lockdown demonstrated that certain professional tasks can be performed at home with comparable efficiency. This paves the way for businesses to potentially increase remote employment in the future through remote work. Furthermore, home-based learning, office work, recreational activities, and social interactions during the COVID-19 pandemic became commonplace, consequently impacting energy consumption (Ozimek 2020). In the longer perspective, the widespread adoption of remote work would require the implementation of new solutions in management, organization, and even psychological aspects (Ro 2020). Additionally, the execution of remote activities leads to changes in the amount of energy consumed by households and necessitates an interest in new forms of transactions and services delivered through digital communication means (Ozili 2018).

Analyzing energy consumption by end-users during the COVID-19 pandemic provides insights into the potential for using electrical energy in extreme conditions, such as continuous stay-at-home situations and the utilization of devices for work and education. The observed scenario indicated that there was an increase in energy demand by households during the lockdown period, and electricity was used to meet the growing needs stemming from staying at home, fulfilling remote work obligations, as well as engaging in remote schooling, and leisure activities, all of which also involved the use of electronic and electrical equipment.

Conclusions

In this article, based on both original research and existing literature, we explore how the energy consumption of households changed during the lockdown period caused by the COVID-19 pandemic, as compared to the analogous period in the preceding year. Our research has revealed an increase in electricity demand among domestic users during extreme conditions like the lockdown. The insights obtained from qualitative analysis and literature review during the lockdown period can be extrapolated to the post-pandemic phase. This is because they provide insights into the potential utilization of energy in extreme circumstances, which

may potentially arise in pandemic-free times. Moreover, the lockdown has highlighted that some new and existing activities can effectively be carried out within households.

The consequences of the lockdown can also be seen as a change in the household profile, involving a partial relocation of electricity consumption due to the necessity of remote work and remote learning (Barrero et al. 2021). This entails the shifting of electricity consumption from office buildings and schools to households. Another aspect is to what extent such changes can be sustained and which of these changes will be beneficial for households. The situation brought about by the COVID-19 pandemic and the ensuing government restrictions not only led to the need for remote work and education but also resulted in an increase in digital competencies within households. In the context of energy operations, this could contribute to a heightened interest in new forms of collaboration between end-users, including households, and their energy suppliers and distributors.

Literature

- Abu-Rayash A., Dincer I., 2020, *Analysis of the electricity demand trends amidst the COVID-19 coronavirus pandemic*, "Energy Research and Social Science", nr 68.
- Akrofi M.M., Antwi S.H., 2020, *COVID-19 energy sector responses in Africa: A review of preliminary government interventions*, "Energy Research and Social Science", nr 68.
- Aktar M.A., Alam M., Al-Amin A.Q., 2021, *Global economic crisis, energy use, CO₂ emissions, and policy roadmap amid COVID-19*, "Sustainable Production and Consumption", nr 26.
- Bahmanyar A., Estebasari A., Ernst D., 2020, *The impact of different COVID-19 containment measures on electricity consumption in Europe*, "Energy Research and Social Science", nr 68.
- Barrero J.M., Bloom N., Davis S.J., Meyer B., 2021, *COVID-19 Is a Persistent Reltraction Shock*, "University of Chicago, Becker Friedman Institute for Economics Working Paper", nr 2.
- Bielecki S., Skoczkowski T., Sobczak L., Buchoski J., Maciąg Ł., Dukat P., 2021, *Impact of the Lockdown during the COVID-19 Pandemic on Electricity Use by Residential Users*, "Energies", nr 14(980).
- Carvalho M., Delgado D.B.D.M., De Lima K.M., Cancela M.C., Dos Siqueira C.A., De Souza D.L.B., 2021, *Effects of the COVID-19 pandemic on the Brazilian electricity consumption patterns*, "International Journal of Energy Research", nr 45.
- Cheshmehzangi A., 2020, *COVID-19 and household energy implications: What are the main impacts on energy use?*, "Heliyon", nr 6.
- Czech A., 2022, *The Impact of the COVID-19 Pandemic on Households' Energy Consumption: The case of Poland*, "Studia Sieci Uniwersytetów Pogranicza", nr 6.
- Gebreslassie M.G., 2020, *COVID-19 and energy access: An opportunity or a challenge for the African continent?*, "Energy Research and Social Science", nr 68.

- International Energy Agency IEA, 2020, *Global Energy Review 2020 – The Impacts of Covid-19 Crisis on Global Energy Demand and CO₂ Emissions*, <https://www.iea.org/reports/global-energy-review-2020/global-energy-and-co2-emissions-in-2020> (access: 25.07.2023).
- International Energy Agency IEA, 2020a, *COVID19-Exploring the Impacts of the COVID-19 Pandemic on Global Energy Markets, Energy Resilience, and Climate Change*, <https://www.iea.org/topics/covid-19> (access: 25.07.2023).
- Kalendarium wydarzeń dla polskiego ekosystemu przedsiębiorczości i innowacyjności, 2020, Polska Agencja Rozwoju Przedsiębiorczości PARP, https://www.parp.gov.pl/storage/publications/pdf/kalendarium-2020_18032021-do-publ.pdf (access: 25.07.2023).
- Mofijur M., Fattah I.R., Alam A., Islam A.S., Ong H.C., Rahman S.A., Najafi G., Ahmed S., Uddin A., Mahlia T., 2021, *Impact of COVID-19 on the social, economic, environmental and energy domains: Lessons learnt from a global pandemic*, "Sustainable Production and Consumption", nr 26.
- Narajewski M., Ziel F., 2020, *Changes in Electricity Demand Pattern in Europe Due to COVID-19 Shutdowns*, "IAEE Energy Forum", <https://www.iaee.org/documents/2020EnergyForumSI.pdf> (access: 23.07.2023).
- Norouzi N., De Rubens G.Z., Choupanpiesheh S., Enevoldsen P., 2020, *When pandemics impact economies and climate change: Exploring the impacts of COVID-19 on oil and electricity demand in China*, "Energy Research and Social Science", nr 68.
- Ozili P.K., 2018, *Impact of digital finance on financial inclusion and stability*, "Borsa Istanbul Review", nr 18(4).
- Ozimek A., 2020, *The Future of Remote Work*, <https://ssrn.com/abstract=3638597> (access: 27.07.2023).
- Ro K., 2020, *Companies are looking to the post-Covid future. For many, the vision is a model that combines remote work and office time*, <https://www.bbc.com/worklife/article/20200824-why-the-future-of-work-might-be-hybrid> (access: 27.07.2023).
- Rozporządzenie Ministra Zdrowia z dn. 13.03.2020 r. w sprawie ogłoszenia na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej stanu zagrożenia epidemicznego, DzU 2020, poz. 433.
- Santiago I., Moreno-Munoz A., Quintero-Jiménez P., Garcia-Torres F., Gonzalez-Redondo M., 2021, *Electricity demand during pandemic times: The case of the COVID-19 in Spain*, "Energy Policy", nr 148.
- Snow S., Bean R., Glencross M., Horrocks N., 2020, *Drivers behind Residential Electricity Demand Fluctuations Due to COVID-19 Restrictions*, "Energies", nr 13.
- Zhang X., Pellegrino F., Shen J., Copertaro B., Huang P., Saini P.K., Lovati M.A., 2020, *Preliminary simulation study about the impact of COVID-19 crisis on energy demand of a building mix at a district in Sweden*, "Applied Energy", nr 280.

Wpływ pandemii COVID-19 na zużycie energii i cyfryzację pracy w gospodarstwach domowych w Polsce

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza trendów dotyczących zużycia energii w polskich gospodarstwach domowych podczas pandemii COVID-19 oraz ocena wpływu pandemii na zachowania gospodarstw domowych. Praca skoncentrowana jest wokół trzech bloków tematycznych: polityki władz podczas pandemii, wpływu pandemii na zużycie energii w gospodarstwach domowych oraz konsekwencji pandemii dla gospodarstw domowych

i ich działań związanych z konsumpcją energii. W artykule wykorzystano wyniki badania przeprowadzonego w 2021 r., które ujawniło wzrost zapotrzebowania na energię w gospodarstwach domowych w okresie lockdownu wynikający z pracy zdalnej, edukacji na odległość i zmiany stylu życia. Omówiono także zmiany w nawykach oszczędzania energii i motywacjach do oszczędzania energii, a także potencjalne konsekwencje tych zmian dla dostawców energii. Ponadto w badaniu zastosowano metodę analizy literatury, analizy informacji jakościowych ze źródeł wtórnych, a także syntetyzację i wnioskowanie. Głównym wnioskiem z artykułu jest obserwacja, że zmiany wzorców zużycia energii spowodowane lockdownem pokazują zdolność gospodarstw domowych do adaptacji oraz potencjał nowych form współpracy między konsumentami a dostawcami energii.

Słowa kluczowe: bezpieczeństwo energetyczne, pandemia COVID-19, zużycie energii, gospodarstwa domowe

Ewelina Augustynowicz¹

Zmiana klina podatkowego w Polsce w odpowiedzi na kryzys COVID-19

Streszczenie

W reakcji na negatywne konsekwencje pandemii COVID-19 polski rząd zaproponował pakiet reform w programie zwanym „Polskim Ładem”. Reformy te dotyczyły zmian w systemie podatkowym, były skutkiem zmniejszonych wpływów budżetowych oraz wzrostu wydatków na skutek pandemii COVID-19. Kontrowersje związane z programem „Polski Ład” doprowadziły do jego kilkakrotnych nowelizacji, a zarazem licznych zmian w kształtowaniu klina podatkowego w wynagrodzeniach.

Celem artykułu jest analiza skutków „Polskiego Ładu” i jego modyfikacji dla rozmiaru klina podatkowego w wynagrodzeniach pracowników oraz odpowiedź na pytanie, czy wprowadzone reformy, zgodnie z intencją ustawodawcy, doprowadziły do bardziej progresywnego opodatkowania wynagrodzeń w Polsce. Podstawą refleksji badawczej była analiza porównawcza rozkładów klinów podatkowych w czterech systemach podatkowo-składkowych: przed wprowadzeniem „Polskiego Ładu” (rok 2021), zgodnie z jego wstępnymi założeniami, zgodnie z ustawą „Polskiego Ładu” oraz zgodnie z „Polskim Ładem 2.0”. Badano 14 wariantów wynagrodzenia brutto. Wyniki przeprowadzonej analizy potwierdziły, że cel zawarty w uzasadnieniu do projektu „Polskiego Ładu” został osiągnięty. Porównanie rozkładów klinów podatkowych potwierdziło, że każdy z systemów w ramach „Polskiego Ładu” i jego modyfikacji zakładał wzrost progresywności w opodatkowaniu wynagrodzeń względem 2021 roku. System podatkowo-składkowy w ramach „Polskiego Ładu 2.0” należy uznać za cechujący się największą progresywnością opodatkowania wynagrodzeń spośród badanych systemów.

Słowa kluczowe: wynagrodzenie brutto, obciążenia podatkowo-składkowe, Polski Ład, koszt zatrudnienia, analiza porównawcza

¹ Mgr Ewelina Augustynowicz, Wydział Prawa i Ekonomii, Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, ul. Jana Karola Chodkiewicza 30, 85-064 Bydgoszcz, e-mail: ewelina.augustynowicz@ukw.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-3692-4382.

Wstęp

Wysokie koszty zatrudnienia pracowników mogą negatywnie wpływać na tworzenie nowych miejsc pracy, a także prowadzić do nielegalnego zatrudnienia (Kasprowicz-Stępień 2007: 73–85). Wymiar obciążeń podatkowo-składkowych jest zależny od wysokości wynagrodzenia, a polski system podatkowy zasadniczo zakłada progresywność opodatkowania, tj. wzrost obciążeń wraz ze wzrostem dochodów (Kijanka, Kowalska-Musiał 2020: 37–53). W marcu 2021 r. polski rząd zapowiedział wdrożenie programu zwanego „Polskim Ładem”, który zakładał zmiany w systemie podatkowym od 1.01.2022 r. W uzasadnieniu do projektu ustawy wprowadzającej „Polski Ład” stwierdzono, że proponowane zmiany są „odповідzią” na będące skutkiem pandemii COVID-19 niższe wpływy budżetowe przy jednoczesnym wzroście wydatków. Celem zmian było stworzenie bardziej progresywnego, a co za tym idzie, bardziej sprawiedliwego systemu podatkowego (Uzasadnienie... 2021: 1–5). Z założenia system podatkowy powinien opierać się na zasadzie zdolności płatniczej, a ciężar podatkowy rozkładać się proporcjonalnie do możliwości podatników (Drozdowski 2018: 98–123). W uzasadnieniu do projektu „Polskiego Ładu” zaznaczono także, że podatki powinny być nie tylko sprawiedliwe, ale także „jak najprostsze w rozliczeniu dla wszystkich podatników” (Uzasadnienie... 2021: 1). Niestety, już w pierwszych tygodniach obowiązywania „Polskiego Ładu” okazało się, że nowe rozwiązania nie tylko nie uprościły systemu podatkowego, ale wręcz go skomplikowały. Doprowadziło to do nowelizacji zwanej „Polskim Ładem 2.0”, której celem było między innymi uproszczenie systemu podatkowego (Uzasadnienie... 2022: 1).

Zmiany w systemie podatkowo-składkowym można ocenić przez pryzmat kształtowania się klina podatkowego. Pojęcie to w kontekście rynku pracy oznacza różnicę pomiędzy całkowitymi kosztami zatrudnienia a wynagrodzeniem netto (Polarczyk 2007: 1–4). Różnica ta w praktyce stanowi sumę wszystkich podatków i składek, jakie są odprowadzane przez pracownika i pracodawcę w związku z zatrudnieniem. W analizach porównawczych klin podatkowy wyrażany jest najczęściej nie w wartości pieniężnej, lecz w ujęciu procentowym, wskazując, jaki odsetek całkowitego kosztu zatrudnienia stanowią podatki i składki (Polarczyk 2008: 1–13).

Celem artykułu jest analiza skutków „Polskiego Ładu” i jego modyfikacji dla rozmiaru klina podatkowego w wynagrodzeniach pracowników oraz odpowiedź na pytanie, czy wprowadzone reformy, zgodnie z intencją ustawodawcy, doprowadziły do bardziej progresywnego opo-

datkowania wynagrodzeń w Polsce. Podstawą refleksji badawczej była przeprowadzona analiza porównawcza rozkładów klinów podatkowych w czterech systemach podatkowo-składkowych: przed wprowadzeniem „Polskiego Ładu” (rok 2021), zgodnie z jego wstępnymi założeniami, zgodnie z ustawą „Polskiego Ładu” oraz zgodnie z „Polskim Ładem 2.0”. Badano 14 wariantów wynagrodzenia brutto. Przyjęty cel badawczy wymagał zastosowania następujących metod badawczych: krytyczna analiza aktów prawnych oraz literatury przedmiotu, analiza porównawcza. Aby rozstrzygnąć, czy przeprowadzone reformy doprowadziły do wzrostu progresywności opodatkowania wynagrodzeń, w toku analizy porównawczej dokonano pomiaru klina podatkowego dla wynagrodzeń miesięcznych brutto wynoszących od 3010 zł do 100 000 zł, dla każdego z czterech systemów podatkowo-składkowych. Rozkłady klina podatkowego we wskazanych systemach podatkowo-składkowych zostały ze sobą porównane i dokonano oceny ich progresywności. Jako kryterium oceny przyjęto wzrost rozpiętości w rozkładzie klina podatkowego oraz większe dodatnie nachylenie krzywej klina podatkowego i jej rosnący charakter – rosnący klin podatkowy wraz ze wzrostem wynagrodzenia brutto. W pierwszej części opracowania przedstawiono rozważania teoretyczne na temat systemu podatkowego i jego wpływu na gospodarkę. W drugiej części zaprezentowano obowiązujące w 2021 r. zasady opodatkowania i oskładkowania wynagrodzeń. Następnie omówiono najistotniejsze z punktu widzenia realizacji celu pracy zmiany w systemie podatkowym wprowadzone za sprawą „Polskiego Ładu” i jego modyfikacji. Rezultaty analizy porównawczej rozkładów klina podatkowego obliczonych dla 14 wariantów wynagrodzenia brutto w czterech wariantach systemu podatkowego zamieszczono w części czwartej. W podsumowaniu zawarto konkluzję końcową.

1. Rola systemu podatkowego w gospodarce

Podatki są kluczowe z perspektywy działalności państwa i finansowania jego zadań. Problematyka opodatkowania stanowi przedmiot zainteresowania ekonomistów i jest rozpatrywana w wielu aspektach. Ustawodawca decyduje o tym, kto będzie podlegał opodatkowaniu, co zostanie opodatkowane oraz w jakim stopniu – czyli o podmiocie i przedmiocie opodatkowania oraz o stawkach podatkowych. Stworzenie „dobrego” systemu podatkowego stanowi wyzwanie dla organów rządzących, jest to jednak kluczowe, gdyż „dobry” system podatkowy ma wpływ na podejmowanie przez ludzi legalnej pracy, ich skłonność do

oszczędzania oraz inwestowania. W efekcie wpływa bezpośrednio na dobrobyt państwa (Neneman 2021: 5). Stiglitz (2004: 550–574) wskazał, że za jedną z podstawowych cech dobrego systemu podatkowego uznaje się sprawiedliwość. Autor zwraca jednak uwagę, że w ocenie sprawiedliwości wyróżnia się dwie jej koncepcje: poziomą i pionową. W myśl poziomej koncepcji opodatkowania jednostki znajdujące się w identycznej sytuacji powinny być traktowane równo w zakresie opodatkowania. W tym przypadku problem stanowi ustalenie, czy i kiedy jednostki można uznać za identyczne. Ideą koncepcji pionowej jest opodatkowanie jednostek z uwzględnieniem ich zdolności płatniczej. Opodatkowanie zgodnie z pionową koncepcją opodatkowania jest stosowane powszechnie na świecie, część państw wpisała zasadę zdolności płatniczej do konstytucji (Drozdowski 2018: 43–63).

Przemyślenia nad zagadnieniem sprawiedliwości opodatkowania prowadzą do rozważań nad rodzajem stosowanej skali podatkowej. Progresywne opodatkowanie może wpływać na zmniejszenie skłonności do pracy, ryzyka i przedsiębiorczości (Pietrewicz 1995: 15–21). Natomiast proporcjonalna i regresywna skala podatkowa może nadmiernie obciążać najmniej zarabiających podatników, co będzie sprzeczne z zasadą zdolności płatniczej oraz sprawiedliwością opodatkowania. Dziemianowicz (2007: 90–93) zwraca uwagę, że w zakresie systemu podatkowego istotne znaczenie mają nie tylko dochody budżetowe, ale także koszty związane z opodatkowaniem. Zmiany w systemie podatkowym mogą bowiem wymagać poniesienia przez państwo dodatkowych kosztów związanych z poborem podatku, ponadto zmiany w opodatkowaniu wpływają na zachowania podatników, którzy dążą do zmniejszenia opodatkowania. W efekcie cel wzrostu dochodów budżetowych może nie zostać zrealizowany. Neneman (2021: 3–4) zwraca również uwagę, że zmiany w systemie podatkowo-składkowym mogą być właściwą reakcją na kryzysy gospodarcze. W 2008 r. zostały obniżone stawki podatkowe oraz składkowe, zmiany te zbiegły się z ogólnoswiatowym kryzysem i przyczyniły się do jego łagodniejszego przebiegu. Autor podkreśla jednak, że sytuacja Polski w 2021 r. jest zupełnie inna i wymaga innych działań niż zmniejszenie dochodów budżetowych.

Modyfikacje systemu podatkowo-składkowego wpływają na rozmiar klina podatkowego, powodują również nasilenia lub osłabienia innych zjawisk społecznych. Liczne analizy wskazują, że klin podatkowy jest powiązany z bezrobociem. Attinasi i in. (2016: 16–23) przeanalizowali dane 30 krajów OECD w latach 1979–2014, wyniki analizy potwierdziły, że wzrost klina podatkowego wpływa na wzrost bezrobocia. Dodat-

kowo autorzy dowiedli, że wzrost bezrobocia w największym stopniu dotyczy osób samotnych oraz niewykwalifikowanych pracowników. Potwierdzono również, że zmniejszenie rozmiaru klina podatkowego prowadzi do spadku bezrobocia, natomiast spadek bezrobocia jest zauważalny wolniej niż jego wzrost na skutek zwiększenia klina podatkowego. Badanie przeprowadzone przez Zimčika (2017: 317–319) na przykładzie 26 krajów OECD w latach 2000–2016 wykazało, że wraz ze wzrostem klina podatkowego zmniejsza się współczynnik aktywności zawodowej, natomiast spadek klina prowadzi do wzrostu zatrudnienia. Klin podatkowy może również przyczyniać się do wzrostu nielegalnego zatrudnienia, na co wskazuje analiza przeprowadzona przez Tansökerę (2018: 326–331) na przykładzie Turcji.

2. System podatkowo-składkowy w 2021 roku

Na klin podatkowy w Polsce składają się podatek dochodowy oraz składki: społeczne, zdrowotne i na fundusze celowe. Wymiar poszczególnych składek, z podziałem na stronę finansującą daną składkę, został zaprezentowany w tabeli 1². Zasadniczo podstawą do obliczenia poszczególnych składek oraz podatku dochodowego jest przychód (DzU 2022: 2647; DzU 2022: 1009; DzU 2022: 690; DzU 2023: 256; DzU 2020: 7), czyli w uproszczeniu wynagrodzenie brutto pracownika. Wyjątek stanowi składka zdrowotna, w przypadku której podstawą obliczenia jest wynagrodzenie brutto pomniejszone o tak zwane składki społeczne (DzU 2022: 2561): emerytalną, rentową i chorobową. Pracownik w całości finansuje składki: chorobową i zdrowotną. Pracodawca natomiast finansuje składki na fundusze celowe (fundusz pracy, fundusz solidarnościowy, fundusz gwarantowanych świadczeń pracowniczych) oraz składkę wypadkową. Współfinansowane przez pracodawcę i pracownika są składki na ubezpieczenie emerytalne i rentowe. Pośród składek współfinansowanych przez strony stosunku pracy mogłyby być wymienione również składki na rzecz Pracowniczych Planów Kapitałowych (dalej: PPK), jednak w związku z tym, że są one dobrowolne, zostały pominięte w analizie porównawczej.

² Część składek, wraz z podatkiem dochodowym, jest finansowana przez pracownika. Pracodawca przy wypłacie wynagrodzeń pracownikom oblicza i potrąca z ich wynagrodzenia te podatki i składki, a następnie przekazuje je do Zakładu Ubezpieczeń Społecznych i Urzędu Skarbowego. Część składek, których finansowanie ciąży na pracodawcy, nalicza i odprowadza do Zakładu Ubezpieczeń Społecznych płatnik składek – pracodawca.

Tabela 1. Wymiary poszczególnych składek

Table 1. Scale of specific contributions

Rodzaj składki	Finansowane przez pracownika	Finansowane przez pracodawcę
Składka emerytalna	9,76%	9,76%
Składka rentowa	1,50%	6,50%
Składka wypadkowa	-	1,67% ³
Składka chorobowa	2,45%	-
Składka zdrowotna	9,00%	-
Fundusz pracy i fundusz solidarnościowy	-	2,45%
Fundusz gwarantowanych świadczeń pracowniczych		0,1%

Źródło: opracowanie własne na podstawie ustawy o systemie ubezpieczeń społecznych (DzU 2022: 1009), ustawy o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych (DzU 2022: 64), ustawy o ochronie roszczeń pracowniczych w razie niewypłacalności pracodawcy (DzU 2020: 7), ustawy o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy (DzU 2022: 690), ustawy o Funduszu Solidarnościowym (DzU 2023: 647).

W przypadku składek emerytalnej i rentowej należy dodać, że są one limitowane w skali roku kalendarzowego. W ustawie o systemie ubezpieczeń społecznych określono maksymalną roczną podstawę wymiaru tych składek, zwaną powszechnie tzw. limitem trzydziestokrotności. W roku kalendarzowym podstawa składki emerytalnej i rentowej nie może przekroczyć trzydziestokrotności prognozowanego przeciętnego wynagrodzenia miesięcznego w gospodarce narodowej (DzU 2022: 1009). W 2021 r. limit ten wynosił 157 770 zł (MP 2020: 1061), w 2022 r. 177 660 zł (MP 2021: 1056).

Z wynagrodzenia brutto pracownika finansowany jest także podatek dochodowy. Opodatkowanie osób fizycznych w Polsce jest progresywne – wzrost dochodów powyżej określonego pułapu prowadzi do zwiększenia stawki podatkowej (Deresz, Podstawka 2017: 22–34). Wartość, od jakiej liczony jest podatek dochodowy, czyli podstawa obliczenia podatku, stanowi przychód pomniejszony o koszty uzyskania przychodu i potrącone z wynagrodzenia pracownika składki społeczne (DzU 2022: 2647). Koszty uzyskania przychodu w przypadku większości pracowni-

³ Wymiar składki wypadkowej nie jest identyczny dla wszystkich pracodawców. W przypadku przedsiębiorców zatrudniających poniżej 10 pracowników wynosi 1,67%. Zasadniczo dla pracodawców zatrudniających co najmniej 10 pracowników stopa procentowa składki może wynosić pomiędzy 0,67% a 3,33%, w zależności od rodzaju prowadzonej działalności, zgodnie z rozporządzeniem Ministra Rodziny i Polityki Społecznej w sprawie różnicowania stopy procentowej składki na ubezpieczenie społeczne z tytułu wypadków przy pracy i chorób zawodowych w zależności od zagrożeń zawodowych i ich skutków (DzU 2021: 489).

ków wynoszą 250 lub 300 zł miesięcznie⁴. Od 2009 r. polski system podatkowy przewiduje jeden próg podatkowy, czyli wartość, po której przekroczeniu wzrasta stawka podatkowa⁵. Dodatkowo polski system podatkowy przewiduje kwotę, do której dochody są zwolnione z opodatkowania, jest to tzw. kwota wolna od podatku. W przypadku pracowników kwota wolna od podatku jest wyrażona w kwocie zmniejszającej podatek, o którą pracodawca zmniejsza wartość podatku dochodowego⁶.

W 2021 r. kwotą graniczną pierwszego progu podatkowego było 85 528 zł. Podatek dochodowy wynosił 17%, a po przekroczeniu 85 528 zł podstawy obliczenia podatku nadwyżka powyższej kwoty opodatkowana była stawką 32%. Kwota wolna od podatku wynosiła 8000 zł, natomiast kwota zmniejszająca podatek była zależna od podstawy obliczenia podatku i znajdowała się w zakresie od 0 do 1 360 zł. Dodatkowo wartość podatku dochodowego była pomniejszana o część składki zdrowotnej finansowanej przez pracownika – 7,75% podstawy wymiaru składki zdrowotnej pomniejszało podatek dochodowy (DzU 2021: 1128). W rezultacie ponad 86% składki zdrowotnej zapłaconej przez pracownika zmniejszało jego podatek dochodowy.

Ponadto, jeśli podstawa obliczenia podatku przekroczy w roku kalendarzowym 1 000 000 zł, to podatnik jest zobowiązany do zapłacenia tzw. daniny solidarnościowej. Jej naliczenie następuje od nadwyżki po-

⁴ Koszty uzyskania przychodu są zależne od miejsca zamieszkania pracownika oraz miejsca lokalizacji zakładu pracy. Jeśli oba te miejsca znajdują się w jednej miejscowości – pracownikowi przysługują koszty uzyskania przychodu w kwocie 250 zł miesięcznie. Jeśli pracownik mieszka poza miejscowością, w której znajduje się zakład pracy, wynoszą 300 zł miesięcznie. Część pracowników, np. twórcy korzystający z praw autorskich i wykonawcy z praw pokrewnych, ma prawo do wyższych kosztów uzyskania przychodów. Zgodnie z art. 22 ust. 9 ustawy o podatku dochodowym od osób fizycznych (DzU 2022: 2647) koszty uzyskania przychodu mogą wynosić 50% uzyskanego przychodu.

⁵ Podstawa obliczenia podatku do wartości progu podatkowego jest opodatkowana niższą stawką podatku. Nadwyżka podstawy obliczenia podatku powyżej pierwszego progu podatkowego jest opodatkowana wyższą stawką.

⁶ Pracodawca rozlicza kwotę wolną od podatku proporcjonalnie przez cały rok. Aby pracodawca mógł uwzględnić kwotę wolną przy wypłacie wynagrodzeń, konieczne jest złożenie przez pracownika oświadczenia, znanego jako PIT-2. W oświadczeniu pracownik wskazuje, czy i w jakim zakresie pracodawca ma rozliczyć kwotę wolną. Jeśli takie oświadczenie będzie złożone, pracodawca zaliczkę na podatek dochodowy pomniejszy o odpowiednią kwotę. Dla przykładu: jeśli kwota wolna od podatku wynosi 30 000 zł, a podatek w pierwszym progu podatkowym wynosiłby 10%, to kwota zmniejszająca podatek w skali roku wynosiłaby 3000 zł ($30\,000 \cdot 10\%$). Pracodawca rozlicza kwotę wolną przez cały rok kalendarzowy proporcjonalnie, czyli w każdym miesiącu pomniejszy podatek o 250 zł ($3000 \text{ zł} / 12$).

nad kwotę 1 000 000 zł, a stawka wynosi 4%. Danina ta stanowi *de facto* drugi próg podatkowy, który w polskim systemie podatkowym nie obowiązuje od 2009 roku (Kijanka, Kowalska-Musiał 2020: 37–53).

3. „Polski Ład” – zmiany w systemie podatkowym

„Polski Ład” nie wprowadzał zmian w systemie składkowym, ale w systemie podatkowym. Zmianom uległy w szczególności stawki podatkowe, limit dochodów dla pierwszego progu podatkowego oraz kwota wolna od podatku. W tabeli 2 zaprezentowano te zmiany oraz dla porównania ich wartości z 2021 r. Zestawienie uwzględnia nie tylko ostateczną konstrukcję przepisów zgodną z „Polskim Ładem 2.0”, ale także jego wcześniejsze propozycje. Wstępne zapowiedzi o „Polskim Ładzie”⁷, które miały obowiązywać od 1.01.2022 r., zostały zmodyfikowane, jeszcze zanim pojawił się projekt ustawy. Dodatkowo „Polski Ład” (DzU 2021: 2105) obowiązywał tylko w pierwszym półroczu 2022 r., następnie został zastąpiony „Polskim Ładem 2.0” (DzU 2022: 1265) od 1.07.2022 r.

Tabela 2. Najważniejsze zasady opodatkowania osób fizycznych w 2021 r. oraz we wszystkich wersjach „Polskiego Ładu”

Table 2. The key principles of taxation of private entities in 2021 and in all versions of the "Polish Deal"

Opodatkowanie osób fizycznych	Stawki podatku (w %)	Limit dochodów dla pierwszego progu podatkowego (w zł)	Kwota wolna od podatku/kwota zmniejszająca podatek (w zł)
Rok 2021	17 i 32	85 528	8000/0 – 1360
Zapowiedzi „Polskiego Ładu”	17 i 32	120 000	30 000/5100
„Polski Ład”	17 i 32	120 000	30 000/5100
„Polski Ład 2.0”	12 i 32	120 000	30 000/3600

Źródło: opracowanie własne na podstawie ustawy o podatku dochodowym od osób fizycznych (DzU 2021: 1128), zapowiedzi „Polskiego Ładu”, ustawy o Polskim Ładzie (DzU 2021: 2105), ustawy o Polskim Ładzie 2.0 (DzU 2022: 1265).

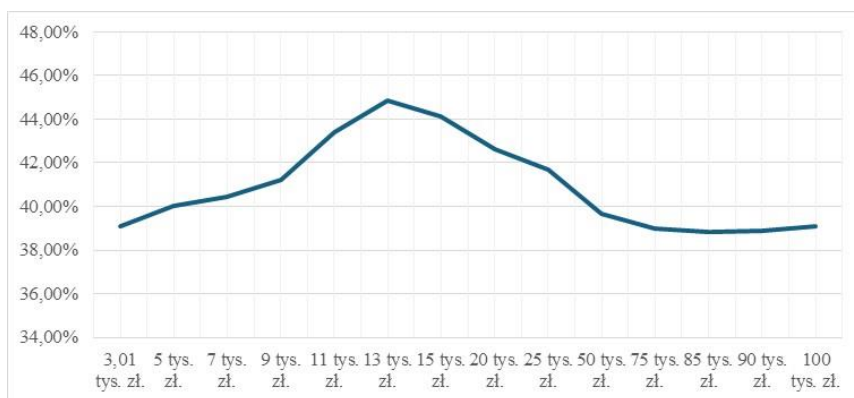
„Polski Ład” zakładał wzrost kwoty wolnej od podatku oraz limitu dochodów dla pierwszego progu podatkowego, co stanowiło potencjalnie zmianę wpływającą na zmniejszenie obciążeń podatkowych. Założeniem „Polskiego Ładu” była jednak również rezygnacja z odliczania

⁷ Patrz: <https://www.gov.pl/web/polski-lad/10-kluczowych-projektow>, <https://www.gov.pl/web/polski-lad/o-programie> (dostęp: 27.07.2023).

składki zdrowotnej od podatku dochodowego. W rezultacie zmiany podatkowe nie dla wszystkich podatników oznaczały zmniejszenie klina podatkowego. Faktyczny wpływ reform systemu podatkowego na klin podatkowy zostanie zawarty w przedstawionych wynikach analizy porównawczej.

4. Wyniki analizy porównawczej rozmiarów klina podatkowego

W toku analizy porównawczej dokonano pomiaru klina podatkowego dla miesięcznych wynagrodzeń brutto mieszczących się w przedziale pomiędzy 3010 zł, czyli wynagrodzeniem minimalnym obowiązującym w 2022 roku, a 100 000 zł. Tak szeroki zakres wynagrodzeń pozwala przeanalizować rozmiar klina podatkowego z uwzględnieniem wpływu daniny solidarnościowej, która dotyczy wynagrodzeń brutto przekraczających 85 000 zł miesięcznie. W badaniu przyjęto następujące założenia: wynagrodzenie dotyczy pracownika zatrudnionego na podstawie umowy o pracę na pełen etat. Ten stosunek pracy jest jedynym źródłem dochodu pracownika. W miejscowości, w której zamieszkuje pracownik, znajduje się również jego zakład pracy. W analizie uwzględniono kwotę wolną od podatku, pominięto stosowanie jakichkolwiek dodatkowych ulg i odliczeń. Pracownik nie jest członkiem PPK. Analiza została przeprowadzona w ujęciu rocznym, co pozwoliło uwzględnić również daninę solidarnościową. Kształtowanie się klina podatkowego w 2021 r. przedstawiono na wykresie 1.

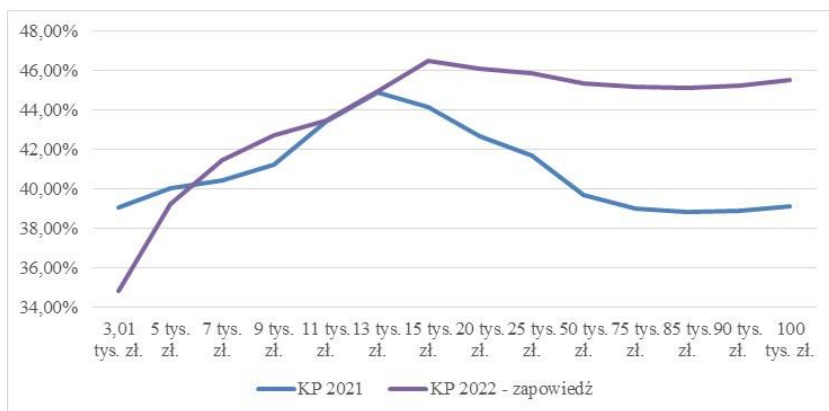
Wykres 1. Kształtowanie się klina podatkowego w 2021 r.

Chart 1. Shape of the tax wedge in 2021

Źródło: opracowanie własne na podstawie ustawy o podatku dochodowym od osób fizycznych (DzU 2021: 1128).

Kształtowanie się klina podatkowego w 2021 r. zwraca uwagę na brak proporcjonalności w opodatkowaniu dochodów. Poziom obciążenia wynagrodzenia podatkami i składkami w przypadku pracownika z najwyższym analizowanym wynagrodzeniem brutto, 100 000 zł miesięcznie, był porównywalny z poziomem obciążenia pracownika pobierającego minimalne wynagrodzenie – 3010 zł. Klin podatkowy był najwyższy dla wynagrodzeń na poziomie ok. 13 000 zł miesięcznie.

Zamieszczone w tabeli 2 zestawienie obrazuje, że zarówno stawki podatku, limit dochodów dla pierwszego progu podatkowego, jak i kwota wolna od podatku są identyczne w przypadku „Polskiego Ładu” i jego zapowiedzi. Jednak wstępne zapowiedzi „Polskiego Ładu” zmodyfikowano. W pierwszym półroczu 2021 r., gdy zaprezentowano założenia zmian podatkowych, stały się one przedmiotem licznych dyskusji. Analizy ekspertów wykazały, że planowany „Polski Ład” będzie wiązał się ze wzrostem obciążeń podatkowych dla pracowników zarabiających brutto powyżej 5 700 zł miesięcznie⁸. Wniosek ten potwierdziła przeprowadzona przez autorkę analiza porównawcza. Wzrost obciążeń podatkowych był wynikiem braku możliwości odliczenia składki zdrowotnej od podatku, ponieważ zwiększenie limitu dochodu dla pierwszego progu podatkowego i kwoty wolnej od podatku nie zrekomensowało tej zmiany dla części podatników. Na wykresie 2 przedstawiono kształtowanie się klina podatkowego dla 2021 r. oraz wstępnych zapowiedzi „Polskiego Ładu”.

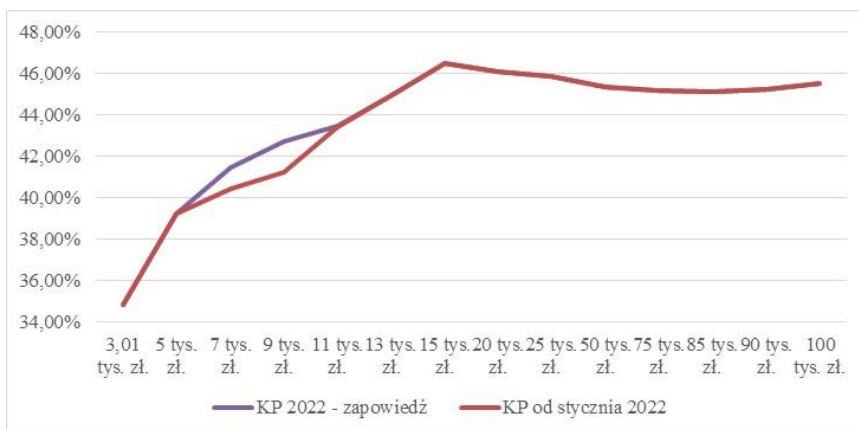
Wykres 2. Porównanie kształtowania się klina podatkowego dla 2021 r. oraz zapowiedzi „Polskiego Ładu”

Chart 2. Comparison of the tax wedge shapes for 2021 and the forecast of the "Polish Deal"

Źródło: opracowanie własne na podstawie ustawy o podatku dochodowym od osób fizycznych (DzU 2021: 1128) oraz zapowiedzi „Polskiego Ładu”.

⁸ Patrz: <https://podatki.gazetaprawna.pl/artykuly/8164376,polski-nowy-lad-pis-kwota-wolna-progi-podatki.html> (dostęp: 29.07.2023).

Wykres 2 obrazuje, że zapowiadany „Polski Ład”, względem 2021 r., doprowadziłby do wyraźnego wzrostu klina podatkowego dla wynagrodzeń brutto powyżej 13 tysięcy zł miesięcznie. Wzrost ten można również zauważyć dla wynagrodzeń brutto wynoszących ok. 6–10 tysięcy zł miesięcznie. Wzrost obciążeń podatkowo-składkowych już dla wynagrodzeń rzędu 6 tysięcy zł miesięcznie rozpoczął medialną dyskusję⁹, której efektem było uwzględnienie w projekcie „Polskiego Ładu” dodatkowej ulgi, mającej na celu uchronienie tzw. klasy średniej przed zwiększeniem obciążeń podatkowo-składkowych (Projekt... 2021: 6–9). Za klasę średnią w ustawie (DzU 2021: 2105) uznano osoby osiągające wynagrodzenia brutto w przedziale od 5701 do 11 141 zł miesięcznie. W uzasadnieniu do projektu „Polskiego Ładu” wskazano, że zmiany w systemie podatkowym będą neutralne, w stosunku do obciążeń podatkowo-składkowych, dla wynagrodzeń objętych ulgą dla klasy średniej. Na wykresie 3 przedstawione zostało porównanie kształtowania się klina podatkowego dla zapowiedzi „Polskiego Ładu” względem obowiązującego od 1.01.2022 r. „Polskiego Ładu”.

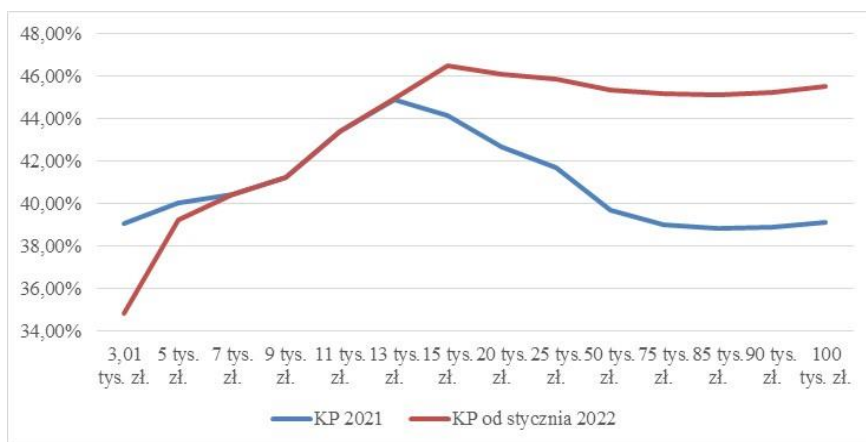
Wykres 3. Porównanie kształtowania się klina podatkowego dla zapowiedzi „Polskiego Ładu” oraz „Polskiego Ładu” obowiązującego od 1.01.2022 r.

Chart 3. Comparison of the tax wedge shapes for the forecast of the "Polish Deal" and the "Polish Deal" valid from January 1, 2022

Źródło: opracowanie własne na podstawie zapowiedzi „Polskiego Ładu” oraz ustawy „Polskiego Ładu” (DzU 2021 poz. 2105).

⁹ Patrz: <https://businessinsider.com.pl/firmy/podatki/reforma-systemu-podatkowego-pis-w-nowym-ladzie-uderzenie-w-klase-srednia/zxh8pqq>, <https://subiektywnieofinansach.pl/o-co-chodzi-prawicy-klasa-srednia-out-od-kiedy-zagladam-pod-kolderke-polskiego-ladu/> (dostęp: 27.07.2023).

Porównanie kształtowania klina podatkowego dla „Polskiego Ładu” i jego zapowiedzi ukazuje, że krzywe te różnią się tylko dla przedziału wynagrodzeń od ok. 6 do ok. 11 tysięcy. Jest to wynikiem modyfikacji „Polskiego Ładu” względem jego zapowiedzi o wprowadzoną ulgę dla klasy średniej. Efektem ulgi jest obniżenie klina podatkowego dla wynagrodzeń z przedziału 5 701–11 141 zł miesięcznie. Natomiast wykres 4 przedstawia klin podatkowy dla 2021 i 2022 r., po wprowadzeniu „Polskiego Ładu”. Analiza kształtowania tych klinów podatkowych pozwala zweryfikować, czy tzw. ulga dla klasy średniej rzeczywiście zapewniła brak zmian obciążeń podatkowo-składkowych dla grupy wynagrodzeń z przedziału 5 701–11 141 zł.

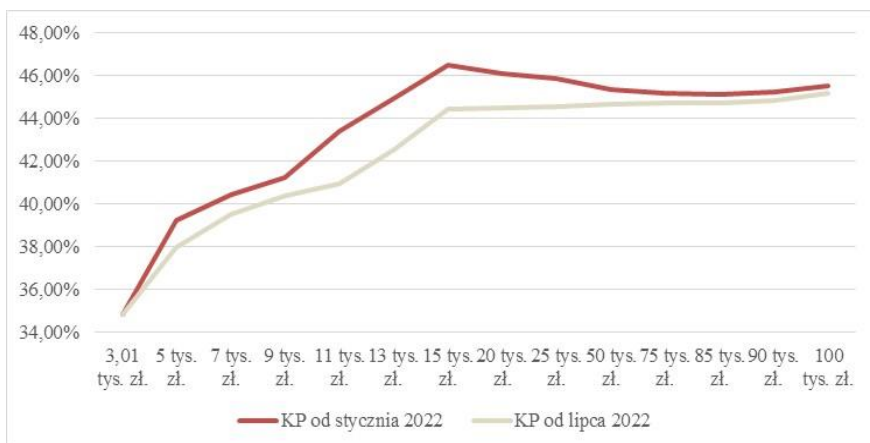
Wykres 4. Porównanie kształtowania się klina podatkowego w 2021 r. oraz od 1.01.2022 r.

Chart 4. Comparison of the tax wedge shapes in 2021 and from January 1, 2022

Źródło: opracowanie własne na podstawie ustawy o podatku dochodowym od osób fizycznych (DzU 2021: 1128) oraz ustawy „Polskiego Ładu” (DzU 2021: 2105).

Przeprowadzona analiza potwierdziła, że dla wynagrodzeń tzw. klasy średniej wprowadzony „Polski Ład” pozostał neutralny. Jednakże mechanizm obliczania ulgi dla klasy średniej był skomplikowany. Dodatkowo ulga była stosowana przez pracodawców w skali miesiąca, jeśli wynagrodzenie znajdowało się w przedziale 5 701–11 141 zł. Jeśli wynagrodzenie pracownika przez większość roku znajdowałoby się w przedziale stosowania ulgi, a np. w jednym z miesięcy było znacznie wyższe lub znacznie niższe, to mogło to doprowadzić do utraty ulgi. Wywołało to ponowne kontrowersje,

ponieważ z uwagi na utratę ulgi zeznanie roczne mogło wykazać znaczną niedopłatę podatku, wynoszącą nawet kilka tysięcy złotych¹⁰. Z uwagi na to część pracowników składała pracodawcy oświadczenie o rezygnacji ze stosowania ulgi. Doprowadziło to do decyzji o nowelizacji przepisów i wprowadzenia od 1.07.2022 r. „Polskiego Ładu 2.0”. Skomplikowaną ulgę dla klasy średniej zastąpiono obniżeniem stawki podatkowej dla dochodów mieszczących się w pierwszym progu podatkowym. Na wykresie 5 przedstawiono klin podatkowy w 2022 r. dla „Polskiego Ładu” i „Polskiego Ładu 2.0”. Z kolei na wykresie 6 zobrazowano zestawienie kształtowania się rozkładów klinów podatkowych dla wszystkich analizowanych systemów podatkowo-składkowych.

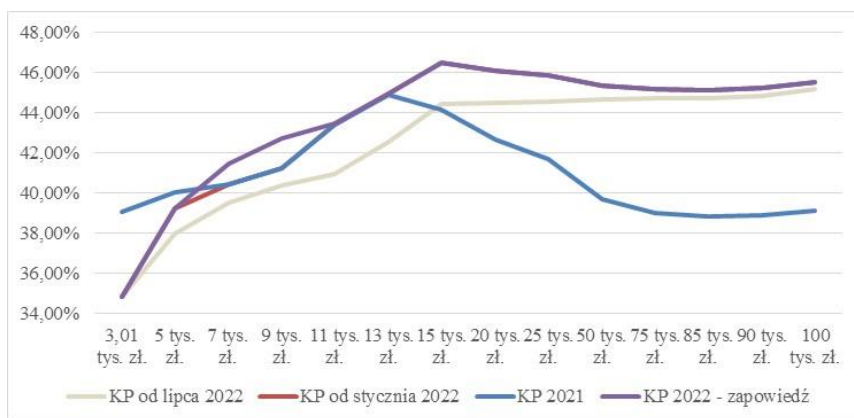
Wykres 5. Kształtowanie się klina podatkowego na dzień 1.01.2022 r. i 1.07.2022 r.

Chart 5. Shape of the tax wedge for January 1, 2022 and for July 1, 2022

Źródło: opracowanie własne na podstawie ustawy „Polskiego Ładu” (DzU 2021: 2105) oraz ustawy „Polskiego Ładu 2.0” (DzU 2022: 1265).

Na podstawie analizy klina podatkowego (wykres 5) można stwierdzić, że nowelizacja „Polskiego Ładu” doprowadziła do obniżenia klina podatkowego dla wszystkich analizowanych przedziałów wynagrodzeń, z wyjątkiem minimalnego wynagrodzenia (jest to wynikiem braku podatku dochodowego przy minimalnym wynagrodzeniu, z uwagi na kwotę wolną od podatku na poziomie 30 000 zł).

¹⁰ Patrz: <https://podatki.gazetaprawna.pl/artykuly/8251888,ulga-dla-klasy-sredniej-wzor-limit-doplata-podatku-zwrot.html> (dostęp: 27.07.2023).

Wykres 6. Porównanie rozkładów klinów podatkowych we wszystkich badanych systemach podatkowo-składkowych

Chart 6. Comparison of tax wedge distributions in all researched tax and contribution systems

Źródło: opracowanie własne na podstawie ustawy o podatku dochodowym od osób fizycznych (DzU 2021: 1128), zapowiedzi „Polskiego Ładu”, ustawy „Polskiego Ładu” (DzU 2021: 2105), ustawy „Polskiego Ładu 2.0” (DzU 2022: 1265).

Rozkład klina podatkowego dla rozwiązań obowiązujących od 1.01.2022 r. pokrywa się z rozkładami klina podatkowego dla 2021 r. oraz dla zapowiedzi „Polskiego Ładu” a widoczna na wykresie 6 krzywa dla tego klina podatkowego zawiera tylko przedział wynagrodzeń, który nie obejmuje ulgi dla klasy średniej (por. wykres 3). Na podstawie analizy porównawczej zaprezentowanych na wykresie 6 rozkładów klinów podatkowych można stwierdzić, że:

- najmniej progresywny był system podatkowo-składkowy obowiązujący w 2021 r. – klin podatkowy obniża się po przekroczeniu wynagrodzenia brutto 13 000 zł, a jego rozmiar dla wynagrodzenia brutto na poziomie 100 000 zł jest niemal identyczny do rozmiaru klina podatkowego obliczonego dla płacy minimalnej (3010 zł), dodatkowo rozpiętość klina podatkowego jest w tym systemie najmniejsza;
- każdy z pozostałych uwzględnionych w badaniu systemów podatkowo-składkowych (zapowiedź „Polskiego Ładu”, „Polski Ład”, „Polski Ład 2.0”) zwiększał progresywność opodatkowania wynagrodzeń, przy czym „Polski Ład 2.0” należy uznać za system podatkowo-składkowy cechujący się największą progresywnością opodatkowania wynagrodzeń. W odróżnieniu od „Polskiego Ładu” i jego zapowiedzi w systemie tym klin podatkowy jest rosnący dla całego przedziału wynagrodzeń, chociaż wzrost ten nie jest równomierny.

Przeprowadzona analiza porównawcza potwierdza, że nowelizacja „Polskiego Ładu” doprowadziła do bardziej progresywnego opodatkowania wynagrodzeń w Polsce. Sformułowany w uzasadnieniu do projektu „Polskiego Ładu” cel stworzenia bardziej progresywnego systemu podatkowego został osiągnięty.

Zakończenie

Rok 2021 był rokiem zapowiedzi programu „Polski Ład”, jego analiz oraz kontrowersji z tym programem związanych. Jeszcze przed publikacją projektu ustawy konieczne były gruntowne zmiany założeń programu. Nie zapewniło to jednak poprawności uchwalanych reform. Już kilka dni po podpisaniu ustawy przez prezydenta doszło do pierwszej nowelizacji przepisów mającej na celu naprawienie licznych drobnych błędów¹¹. Jak wskazywano w uzasadnieniu do projektu ustawy „Polskiego Ładu”, reforma miała doprowadzić do wzrostu wynagrodzeń netto bądź być neutralna dla wynagrodzeń brutto do 11 141 zł miesięcznie. Na początku stycznia 2022 r. rozpoczęły się pierwsze wypłaty wynagrodzeń zgodnych z „Polskim Ładem”. Część pracowników otrzymała niższe pobyry pomimo przychodów nieprzekraczających 11 141 zł¹². Zastępcze rozwiązanie wprowadzono niemalże natychmiast – 7.01.2022 r., w drodze rozporządzenia, zmieniono zasady poboru zaliczek na podatek dochodowy (DzU 2022: 28). Zmiana polegała na nałożeniu na pracodawców obowiązku przeliczania wynagrodzeń dwukrotnie – zgodnie z zasadami z 2021 i 2022 r., a zaliczka na podatek dochodowy miała być pobrana zgodnie z niższym wynikiem tych obliczeń. Spowodowało to „nie-ład” i doprowadziło do decyzji o kolejnej nowelizacji. Z dniem 1.07.2022 r. zaczął obowiązywać „Polski Ład 2.0”.

Wyniki przeprowadzonej analizy potwierdziły, że cel zawarty w uzasadnieniu do projektu „Polskiego Ładu” został osiągnięty. Porównanie rozkładów klinów podatkowych w czterech systemach podatkowo-składkowych potwierdziło, że każdy z systemów w ramach „Polskiego Ładu” i jego modyfikacji zakładał wzrost progresywności w opodatkowaniu wynagrodzeń względem 2021 r. System podatkowo-składkowy po ostatniej nowelizacji w ramach „Polskiego Ładu 2.0” należy uznać za cechujący się największą progresywnością opodatkowania wynagrodzeń

¹¹ Patrz: <https://businessinsider.com.pl/gospodarka/podatki/polski-lad-juz-po-pierwszej-nowelizacji-a-dopiero-podpisal-go-prezydent/5f002le> (dostęp: 28.07.2023).

¹² Patrz: <https://businessinsider.com.pl/twoje-pieniadze/z-czego-wynikaja-nizsze-wynagrodzenia-w-polskim-ladzie-wyjasniamy/xs1rs4l> (dostęp: 28.07.2023).

pośród badanych systemów. Rozkład klina podatkowego w tym systemie cechuje się większą rozpiętością niż w 2021 r. oraz jako jedyny ma rozkład rosnący wraz ze wzrostem wynagrodzenia brutto (brak załamania i spadku klina podatkowego widocznego na wykresie w przypadku „Polskiego Ładu” i jego zapowiedzi).

Pojawia się jednak pytanie, czy system podatkowo-składkowy obowiązujący po nowelizacji „Polskiego Ładu” zapewnia odpowiedni, jeśli w ogóle, wzrost wpływów budżetowych. W uzasadnieniu do projektu „Polskiego Ładu” wzrost wpływów budżetowych był jednym z czynników determinujących pracę nad projektem reform podatkowych, co było powiązane z uszczuplonym budżetem na skutek pandemii COVID-19. Przeprowadzenie analizy w tym zakresie może być istotne z punktu widzenia procesu legislacyjnego. Konkluzją analiz w aspekcie wpływów do budżetu może okazać się stwierdzenie, że zmiany podatkowe powinny być bardziej przemyślane, aby nie zaprzepaścić ich celu poprzez chaotyczne próby naprawy naprędce pisanych projektów ustaw i ich nowelizacji.

Literatura

- Attinasi M.G., Berardini F., De Stefani R., Osterloh S., 2016, *The Effects of Labour Income Taxes on Labour Market Performance: An Empirical Analysis*, https://www.bancaditalia.it/publicazioni/altri-atti-convegni/2016-current-issues-fiscal-policy/Attinasi_Berardini_DeStefani_Osterloh.pdf (dostęp: 15.09.2024).
- Deresz A., Podstawka M., 2017, *Zróżnicowanie obciążeń podatkowych podatników uzyskujących wynagrodzenia ze stosunku pracy oraz przedsiębiorców*, „Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu”, nr 488.
- Drozdowski E.K., 2018, *Zasada zdolności płatniczej a polski system podatkowy*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Dziemianowicz R.I., 2007, *Efektywność systemu opodatkowania rolnictwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Kasprowicz-Stępień A., 2007, *Klin podatkowy jako jedna z barier rozwoju rynku pracy w Polsce*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie”, nr 754.
- Kijanka A., Kowalska-Musiał M., 2020, *Analiza wielkości i struktury placowego klina podatkowego w Polsce w latach 2005–2020*, „Zeszyt Naukowy.pl / Wyższa Szkoła Zarządzania i Bankowości w Krakowie”, nr 54.
- Neneman J., 2021, *„Polski Ład” a dobry system podatkowy*, „Biuro Analiz, Dokumentacji i Korespondencji”, nr OE-373, <https://www.senat.gov.pl/gfx/senat/pl/senateksperytyzy/6065/plik/oe-373.pdf> (dostęp: 14.09.2024).
- Pietrewicz M., 1995, *Polityka fiskalna*, Wydawnictwo Poltext, Warszawa.
- Polarczyk K., 2007, *Klin podatkowy a bezrobocie*, „Infos, Biuro Analiz Sejmowych” nr 17.
- Polarczyk K., 2008, *Opodatkowanie wynagrodzeń za pracę (składki i PIT) w państwach Unii Europejskiej*, „Analizy Biura Analiz Sejmowych”, nr 6.

- Stiglitz J., 2004, *Ekonomia sektora publicznego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Tansöker R.L., 2018, *Türkiye’de Kayıt Dışı İstihdamın Vergi Takoza Açısından Değerlendirilmesi*, „Yönetim Bilimleri Dergisi”, nr 15(30), <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/661478> (dostęp: 15.09.2024).
- Zimčík P., 2017, *Tax Wedge in OECD Countries – A New Evidence* [w:] *Proceedings of the International Scientific Conference “Economic Policy in Global Environment”*, red. V. Nálepová, J. Štátná, Vysoká škola sociálně správní, Ostravice.

Akty prawne

- Obwieszczenie Ministra Rodziny i Polityki Społecznej w sprawie kwoty ograniczenia rocznej podstawy wymiaru składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe w roku 2021 oraz przyjętej do jej ustalenia kwoty prognozowanego przeciętnego wynagrodzenia z dnia 18 listopada 2020 r., MP 2020, poz. 1061.
- Obwieszczenie Ministra Rodziny i Polityki Społecznej w sprawie kwoty ograniczenia rocznej podstawy wymiaru składek na ubezpieczenia emerytalne i rentowe w roku 2022 oraz przyjętej do jej ustalenia kwoty prognozowanego przeciętnego wynagrodzenia z dnia 4 listopada 2021 r., MP 2021, poz. 1056.
- Rozporządzenie Ministra Finansów w sprawie przedłużenia terminów poboru i przekazania przez niektórych płatników zaliczek na podatek dochodowy od osób fizycznych z dnia 7 stycznia 2022 r., DzU 2022, poz. 28.
- Rozporządzenie Ministra Rodziny i Polityki Społecznej zmieniające rozporządzenie w sprawie różnicowania stopy procentowej składki na ubezpieczenie społeczne z tytułu wypadków przy pracy i chorób zawodowych w zależności od zagrożeń zawodowych i ich skutków z dnia 16 marca 2021 r., DzU 2021, poz. 489.
- Ustawa budżetowa na rok 2023 z dnia 15 grudnia 2022 r., DzU 2023, poz. 256.
- Ustawa o Funduszu Solidarnościowym z dnia 23 października 2018 r., t.j. DzU 2024, poz. 296.
- Ustawa o ochronie roszczeń pracowniczych w razie niewypłacalności pracodawcy z dnia 13 lipca 2006 r., t.j. DzU 2023, poz. 1087.
- Ustawa o podatku dochodowym od osób fizycznych z dnia 26 lipca 1991 r., t.j. DzU 2024, poz. 226.
- Ustawa o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy z dnia 20 kwietnia 2004 r., t.j. DzU 2024, poz. 475.
- Ustawa o systemie ubezpieczeń społecznych z dnia 13 października 1998 r., t.j. DzU 2024, poz. 497.
- Ustawa o świadczeniach opieki zdrowotnej finansowanych ze środków publicznych z dnia 27 sierpnia 2004 r., t.j. DzU 2024, poz. 146.
- Ustawa o zmianie ustawy o podatku dochodowym od osób fizycznych oraz niektórych innych ustaw z 9 czerwca 2022 r., t.j. DzU 2022, poz. 1265.
- Ustawa o zmianie ustawy o podatku dochodowym od osób fizycznych, ustawy o podatku dochodowym od osób prawnych oraz niektórych innych ustaw z 29 października 2021 r., t.j. DzU 2021, poz. 2105.

Źródła internetowe

- 10 kluczowych projektów, <https://www.gov.pl/web/polski-lad/10-kluczowych-projektow> (dostęp: 27.07.2023).
- Ciechoński T., 2021, *Ulga dla klasy średniej. Zarobisz za mało, będziesz musiał dopłacić podatek*, <https://podatki.gazetaprawna.pl/artykuly/8251888,ulga-dla-klasy-sredniej-wzor-limit-doplata-podatku-zwrot.html> (dostęp: 27.07.2023).

- Godusławski B., 2021, *Kwota wolna wzrośnie do 30 tys. zł. Podatkowe szczegóły Polskiego Ładu*, <https://podatki.gazetaprawna.pl/artykuly/8164376,polski-nowy-lad-pis-kwota-wolna-progi-podatki.html> (dostęp: 29.07.2023).
- Już trzeba latać buble w Polskim Ładzie. Pierwsza nowelizacja za nami, <https://businessinsider.com.pl/gospodarka/podatki/polski-lad-juz-po-pierwszej-nowelizacji-a-dopiero-podpisal-go-prezydent/5f0021e> (dostęp: 28.07.2023).
- O programie, <https://www.gov.pl/web/polski-lad/o-programie> (dostęp: 27.07.2023).
- Projekt ustawy z dnia 8 września 2021 r. o zmianie ustawy o podatku dochodowym od osób fizycznych, ustawy o podatku dochodowym od osób prawnych oraz niektórych innych ustaw, druk nr 1532, Sejm IX kadencji, M. Morawiecki, <https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/0/A8566521AD17EECEC125874A006F1417/%24File/1532.pdf> (dostęp: 27.07.2023).
- Samcik M., 2021, „Polski Ład”: kogo naprawdę dotknie? Czy odczuje go klasa średnia? I o co tak naprawdę chodzi twórcom „Polskiego Ładu”? Trzy kluczowe pytania, <https://subiektywnieofinansach.pl/o-co-chodzi-prawicy-klasa-srednia-out-od-kiedy-zagladam-pod-kolderke-polskiego-ladu/> (dostęp: 27.07.2023).
- Szymański D., 2021, *PiS może uderzyć w klasę średnią. „Arena walki politycznej”*, <https://businessinsider.com.pl/firmy/podatki/reforma-systemu-podatkowego-pis-w-nowym-ladzie-uderzenie-w-klase-srednia/zxh8pqq> (dostęp: 27.07.2023).
- Uzasadnienie projektu z dnia 26 lipca 2021 r. ustawy z dnia 29 października 2021 r. o zmianie ustawy o podatku dochodowym od osób fizycznych, ustawy o podatku dochodowym od osób prawnych oraz niektórych innych ustaw, <https://legislacja.rcl.gov.pl/docs/2/12349409/12805420/12805421/dokument514949.pdf> (dostęp: 17.07.2023).
- Uzasadnienie z dnia 22 kwietnia 2022 r. do projektu ustawy o zmianie ustawy o podatku dochodowym od osób fizycznych oraz niektórych innych ustaw, druk nr 2186, Sejm IX kadencji, M. Morawiecki, <https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/0/9BB4048850585F73C125882C005FE607/%24File/2186.pdf> (dostęp: 27.07.2023).
- Z czego wynikają niższe wynagrodzenia w Polskim Ładzie? Wyjaśniamy, <https://businessinsider.com.pl/twoje-pieniadze/z-czego-wynikaja-nizsze-wynagrodzenia-w-polskim-ladzie-wyjasniamy/xs1rs4l> (dostęp: 28.07.2023).

Changing the tax wedge in Poland in response to the COVID-19 crisis

Abstract

In response to the negative consequences of the COVID-19 pandemic, the Polish government proposed a number of reforms, placing them in a program called the “Polish Deal”. These reforms, in particular those concerning changes in the tax system, were the result of reduced budget revenues and increased expenditure as a result of the COVID-19 pandemic. Controversies related to the “Polish Deal” program have led to several amendments and, at the same time, numerous changes in shaping the tax wedge in wages.

The purpose of the article is to analyze the effects of the “Polish Deal” and its modifications on the size of the tax wedge in workers’ salaries, and to answer the question of whether the introduced reforms, in accordance with the legislator’s intention, led to more progressive taxation of salaries in Poland. The basis for answering the research question was a comparative analysis of the distribution of tax wedges in four tax and contribution

systems: before the introduction of the “Polish Deal” (2021), in accordance with its initial assumptions, in accordance with the “Polish Deal” law and in accordance with the “Polish Deal 2.0”. Fourteen variants of gross remuneration were analyzed. The results of the analysis confirmed that the goal included in the justification for the “Polish Deal” project had been achieved. A comparison of tax wedge distributions confirmed that each of the systems under the “Polish Deal” and its modifications assumed an increase in progressivity in payroll taxation, relative to 2021. The tax and contribution system under the “Polish Deal 2.0” should be considered to have the highest progressivity in payroll taxation among the analyzed systems.

Key words: gross pay, tax and contribution burden, Polish Deal, cost-per-hire, comparative analysis

Mirosław Pawliszyn¹

Wojna jako stan umysłu

Streszczenie

Historia ludzkości jest historią wojen. Zdanie to tylko z pozoru brzmi kontrowersyjnie. Od pierwszych chwil, kiedy człowiek pojawił się na ziemi, towarzyszą mu konflikty. Wojny mimo swej wyniszczającej siły trwają również dzisiaj. Myśl o tym, że ludzkość zacznie żyć w pokoju, jest fantazją. W artykule stawiam pytanie, czy wojna jest stanem ludzkiego umysłu. Czy jest ona elementem, który opisuje naturę człowieka? Czy jest naturalnym sposobem życia człowieka? A może jest tylko elementem historii? Jeżeli tak, to był czas, kiedy wojen nie było, i wolno mieć nadzieję, że ich nie będzie w przyszłości. Uważam, że pierwsza możliwość jest bliższa prawdzie. Wojna jest zawsze tragiczna i nie ma w niej niczego, co zasługuje na uznanie. To dlatego myślenie o człowieku jest tutaj na wskroś pesymistyczne. W tekście nawiązano do kilkunastu opracowań, które mają uzasadnić tę tezę, nawiązującą do koncepcji brytyjskiego filozofa Tomasza Hobbesa.

Słowa kluczowe: konflikt wojenny, siła, nierówność, agresja, pokój, władza

Wstęp

W roku 1851 brytyjski historyk i prawnik Edward Shepherd Creasy publikuje książkę pt. *The Fifteen Decisive Battles of the World*. Opisuje w niej piętnaście wojen w dziejach ludzkości, które wywarły przełomowy wpływ na losy cywilizacji. Pierwszą miała być bitwa pod Maratonem, a ostatnią pod Waterloo. Zakończenie tejsze, co było do przewidzenia, okazało się mrzonką. Czytamy w ostatnich słowach: „We have not (and long may we be without) the stern excitement of martial strife, and we see no captive standards of our European neighbours brought in

¹ Dr hab. Mirosław Pawliszyn, prof. UWM, Instytut Filozofii, Wydział Humanistyczny, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, ul. Obiży 1, 10-725 Olsztyn, e-mail: miroslaw.pawliszyn@uwm.edu.pl, nr ORCID: 0000-0001-5510-3136.

triumph to our shrines” (Creasy 2003). Sztandary sąsiadów nie zniknęły, trzeba było zatem szybko zmodyfikować tytuł, gdyż ten okazał się nieadekwatny. Po dziesięcioleciach inny autor Edgar Vincent D'Abernon doda do tej liczby trzy kolejne przełomowe starcia wojenne, uwzględniając pośród nich bitwę warszawską z 1920. Jeżeli jednak chce się być choć w minimalnym stopniu uważnym, należy mieć świadomość, że podane tu liczby mają tylko umowny charakter.

Być może ma rację jeden z autorów, pisząc, że pierwszym śladem może być już zdarzenie z 3300 roku p.n.e. mówiące o kimś „znalezionym w Tyrolu [...] kto prawdopodobnie zaatakował innych ludzi i został zraniony, a być może nawet zabity” (Black 2024: 24–25). Obecne czasy i toczące się w nich konflikty zbrojne potwierdzają, iż historia ludzkości to nieustanna historia wojen. Nie będzie zatem nadużyciem próba zanalizowania samej istoty wojny, mimo że literatura dotycząca tego zagadnienia jest niezwykle bogata i wciąż uaktualniana. Skoro bowiem ludzkość wciąż pasjonuje się wojną – bądźz ją wywołując, bądź śledząc jej przebieg, bądź też jakkolwiek myśląc o niej – wolno pytać, w czym tkwi jej „urok”; urok jednak może pociągać i interesować, ale może też wywoływać lęk i chęć ucieczki.

Definiowanie tego, czym jest wojna, wydaje się zbędnym wysiłkiem. Jest to jeden z nielicznych terminów, które nie budzą raczej wątpliwości semantycznych. Każdy zgodzi się ze stwierdzeniem, iż wojna jest w punkcie wyjścia próbą narzucenia komuś własnej woli, wraz z użyciem jakiegoś środka perswazji. Można zatem mówić o wojnie pomiędzy jedną osobą a drugą, między społecznościami lokalnymi i narodami. Środki są tu używane w mniej czy bardziej określony sposób, są ujęte w działania strategiczne, wkalkulowują ponoszone koszty i ewentualne ofiary. Wszystko to składa się na tzw. taktykę działań wojennych, co stanowi przedmiot badań określonych specjalistów. Dalece bardziej interesującą kwestią jest inne pytanie – czy wojna „należy do zachowań wrodzonych, czy też wyuczonych” (Garnett 2009: 36). By spróbować na nie odpowiedzieć, nie sposób nie zanalizować pokrótce rozumienia samego terminu, choćby po to, by uzasadnić, przynajmniej w jakimś stopniu, tezę o tym, iż wojna jest „stanem umysłu”, i to nie nabytym w trakcie rozwoju rasy ludzkiej, ale na wskroś wrodzonym. Jest ona zatem faktem antropologicznym, a nie tylko historycznym.

Słów kilka o równości i agresji

By zrozumieć, czym jest wojna, co składa się na istotę tego fenomenu, można spróbować zestawić ją z jej przeciwieństwem. „Wojna” i „pokój” to dwa antynomiczne pojęcia, jedno odnosi się do drugiego, staje

się jaśniejsze na tle przeciwnego. Dotykamy tu kwestii o charakterze metodologicznym. Czy ma rację Leszek Kołakowski, mówiąc, że rozumiemy jakieś słowo, mając w umyśle znaczenie jego przeciwieństwa? Rozumiemy, że ktoś jest wysoki, gdyż mamy w głowie urobione wyobrażenie kogoś, kto w powszechnej opinii uchodzi za „niskiego”; wiem, że coś jest gorące, mając pojęcie tego, że coś jest zimne; bycie grubym jest zrozumiałe w odniesieniu do kogoś, kto jest chudy. Zasada ta nie sprawdza się zawsze, choćby wówczas, gdy coś, co jest czerwone, więc nie ma swego konkretnego przeciwieństwa, a mimo to jest zrozumiałe. Nie dość na tym. Przeciwności muszą być rozumiane uprzednio – zanim coś określe jako chude czy grube, muszę wiedzieć, czym jest jedno i drugie. Są one, być może, nie tyle podstawą rozumienia, ile raczej fundamentem precyzowania znaczeń, sposobem ich określania.

Czy zatem pojęcie „wojny” jest zrozumiałe tylko poprzez to, że wiemy, czym jest „pokój”? Tomasz Hobbes, filozof żyjący w XVII wieku, wskazuje na ważny ślad, który, wprowadzając nie wprost, ale zdaje się właśnie przeczyć takiemu myśleniu. Być może jest właśnie tak, że jesteśmy w stanie uchwycić coś u samego źródła, w jakimś rodzaju przedrozumienia, postawienia tezy o dużej dozie prawdopodobieństwa? Fakt, że tego typu intuicja – bo można tu o niej mówić – wymyka się z ram dowodowych, nie ma zniewalającej mocy przekonywania, o ile cokolwiek ją ma. Nigdy zatem nie będziemy wiedzieć, czy Hobbes uchwycił „stan źródłowy” człowieka, jednostki, która odnajduje siebie pośród innych jednostek i ma wobec nich jednoznaczne odczucia, wywołujące określone reakcje.

Wiemy jedno. Człowiek to oczywisty „produkt” ewolucji, efekt zachodzących w świecie zmian, niezależnie od ich charakteru – koniecznego czy przypadkowego. Oczywiście jest możliwe, że teoria ta za ileś lat upadnie, a znajdziemy na to zniewalające argumenty. Wówczas wywody Hobbesa i przeświadczenia, jakie żywiliśmy poprzez wieki, okażą się chybione i bezużyteczne. Uczzone rozprawy, historyczne dywagacje będą tylko reliktem przeszłości, świadectwem kolejnych ścieżek ludzkiego myślenia. Na razie jednak stan naszej wiedzy opiera się właśnie na tej teorii, i mimo jej modyfikacji jest ona najbardziej prawdopodobnym scenariuszem minionych tysiącleci.

W takim kontekście człowiek to, jak do tej pory, jedyna istota zdolna do samorefleksji, a co za tym idzie, do podjęcia wiarygodnej próby odnalezienia własnego źródła istnienia. Człowiek, istota rozumna, definiuje siebie, określa swoją własną istotę, sięga rozumiejąco do swoich początków. Zatem nie ma jak na razie możliwości, by ktokolwiek lub

cokolwiek zastąpiło go w tym wysiłku. Kim zatem jest człowiek, i jak opisać go u źródeł, mając przeświadczenie, że słowa będą zrozumiałe same w sobie, a niekoniecznie poprzez odnajdywanie swych przeciwieństw?

Teza zasadnicza zaczerpnięta od Tomasza Hobbesa brzmi następująco: „Natura uczyniła wszystkich ludzi równymi, co się tyczy władz cielesnych i duchowych” (Hobbes 2005: 204). Zdanie to jest na wskroś zrozumiałe i nie zawiera w sobie niewiadomych. „Natura” niekoniecznie jest pojęciem rozumianym na tle jej przeciwieństwa, bowiem to, co „nad-naturalne”, jest raczej nadbudową, a nie alternatywą; kim jesteśmy, my, ludzie, wiemy – obojętnie jaką mamy świadomość samych siebie. Cieleśność i duchowość to coś, co zdaje się ogarniać kondycję ludzką, i można mówić o cieleśności bez koniecznego odnoszenia się do duchowości. Pozostaje jedna kwestia, o znaczeniu zasadniczym. Czym jest równość? Jak ją rozumieć? Co znaczy, że wszyscy jesteśmy jako ludzie równi? Zawodnicy ustawieni na linii startu są w równej odległości od mety; ktoś, kto zajmuje jakieś stanowisko, jest równy, jak chodzi o prawa, wobec kogoś innego – lekarz, prawnik, sprzątaczką mają te same prawa. Hobbes mówi o tym, że człowiek jest po prostu człowiekiem; przy całej banalności twierdzenie to zawiera w sobie sens nie do przekreślenia. Ma on prawo do realizowania siebie tak w wymiarze cielesnym, jak i duchowym. Brytyjski filozof weryfikuje i uściśla swoją tezę. Idzie zatem dalej, a przywołane poniżej słowa stają się kluczem do zrozumienia interesującej nas kwestii pojęcia wojny: „Co się tyczy siły cielesnej, to najsłabszy człowiek ma dość siły, ażeby zabić najmocniejszego albo tajemną machiną, albo łącząc się z innymi ludźmi, którzy są w takim samym niebezpieczeństwie jak on” (Hobbes 2005: 204). Kim jest ów „najsłabszy człowiek”? To ktoś, kto jest przez każdego znany i rozpoznawalny. Nie potrzebujemy wyszukanej aparatury semantycznej, by objaśnić to pojęcie, mimo tkwiącej w nim wieloznaczności. Słabość może być okazywana komuś, może być przejawem zauroczenia i zachwyty. Może też być niemożnością podjęcia działania, utratą zdolności do wykonania jakiejś czynności. „Słabość” jest brakiem i bezradnością, ale jest też jednak jakimś przejawem „niewinności”, „czystości” myśli i zamierzeń. Jeśli się nie podejmuje aktywności, rezygnuje z siły, to jest się właśnie jakoś nie-winnym. Ta wieloznaczność, która nie zakłóca rozumienia, zdaje się mieć znaczenie dla uchwycenia treści.

Jednak nie poprzestajemy na takiej konstatacji. Jak się to dzieje, że słabość wyzwala agresję, co wyraźnie zaznacza Hobbes? Słabość ma charakter wielowymiarowy, nie jest, co już wiemy, pojęciem jednoznacznym. Nie da się jej zatem zakwalifikować i ograniczyć do czegoś

konkretnego. Słabość może wyzwać agresję, a jednocześnie pozostaje zamknięta, wycofana. Jest zawsze balansowaniem pośród uczuć, wobec czego intelekt jest bezradny. Hobbes mówi, że słabość ma tkwiącą w niej siłę, że może, paradoksalnie, wywołać określony „skutek”; podobnie jak „niewolnik” nie jest całkowicie bezradny wobec swojego „pana”, o czym pisze Nietzsche. Człowiek ma w sobie dość siły, by ją z siebie wyzwolić. Jak się okaże, nie jest to tylko coś uśpionego, coś, po co można sięgnąć, coś, co na co dzień jest niewidoczne, schowane, na swój sposób nieistniejące. Przeciwnie, to „stan” wciąż obecny, to dyspozycja, którą się posiada, która „jest” w samej naturze człowieka, tak jak jego chęci, zamiary, myśli i uczucia. Możliwość zabicia, by nawiązać do Arystotelesa, nie jest możliwością, która może dopiero się zaktualizować, ale samą aktywnością, która nie realizując się może wprost, w postaci bezpośrednio zabójstwa, jest samą kwintesencją nieustannej dominacji. To w tym celu tworzy „tajemne maszyny” czy szuka innych, którzy odkryli tkwiący w nich stan i wszechobecne „niebezpieczeństwo”.

Wojna jest w takim razie stanem ludzkiego umysłu, jest zakorzeniona w świadomości. Istota ludzka nie jest ukierunkowana na współbycie, jest kimś, kto z natury pragnie unicestwienia drugiego. Teza ta, która zdaje się wynikać wprost ze słów Hobbesa, jest nawiązaniem do wypowiedzianej wiele wieków wcześniej myśli Cicerona: „Żądze bowiem są nienasycone i nie tylko gubią poszczególne jednostki, ale i rodziny całe, a nawet do upadku doprowadzają nieraz rzeczpospolitą. Z żądz rodzą się nienawiści, niezgoda, właśnie, bunty i wojny” (Ciceron 1954: 122). Owszem, Hobbes pisze o sile posiadanej w stopniu dostatecznym, zaś starożytny myśliciel o nienasyconej żądzy, co świadczyć może o Hobbesowskim „osłabieniu” koncepcji Cicerona. Jedno i drugie jest jednak czymś, co opanowało naturę ludzką, co ją charakteryzuje i opisuje.

Słów kilka o strachu

Hobbes analizuje dalej pierwotną sytuację ludzkości. Zdolność do zabijania, ujawniająca się w permanentnie trwającym stanie wojny, składa się na określone postrzeganie otaczającego świata. Filozof ma świadomość, że stan ten jawi się jako zagrażający wszystkim i każdemu. Tkwiąca w człowieku niechęć wobec innych, przekształcająca się w agresję, nieustannie się nawarstwia, bez jakiegokolwiek ograniczenia. Jakże dosadnie oddaje to R. Kapuściński: „Niektórzy myślą, że wojna to miłe, lekkie draśnięcie w nogę. Nieprawda. Wojna to głowy rozbite na miazgę, pourywane nogi, faceci czołgający się w kółko z rozwalonymi

flakami, faceci oblani napalmem, ale wciąż żywi. Człowiek robi się od tego twardy. (...) Jeżeli człowiek strzela w ruchomą ścianę ludzi, nie patrzy w twarze, nie patrzy na ludzi. Strzela po prostu do sylwetek i nie kojarzy ich jakoś z istotami ludzkimi. Kiedy wyjdiesz na kogoś bezpośrednio i kiedy walczysz wręcz, wtedy widzisz oczywiście, że to człowiek taki sam jak ty, ale wtedy zwykle chodzi o twoje życie. Musisz go zabić, zanim on zabije ciebie” (Kapuściński 2000: 139). Niezależnie zatem od tego, kto odniesie zwycięstwo, kto będzie zwycięzcą, a kto przegranym, ofiarami wojny stają się wszyscy, którzy wzięli w niej udział.

Czytam dalej Hobbesa, poszukując drogi wyjścia z tej „zapętlonej” sytuacji egzystencjalnej: „Jest więc oczywiste, że gdy ludzie żyją nie mając nad sobą mocy, która by ich wszystkich trzymała w strachu, to znajdują się w stanie, który się zwie się wojną” (Hobbes 2005: 206). Nie odnajdujemy tutaj jakiegokolwiek wątku „pokojowego”. Stan ten nie jest dany człowiekowi, jest on na wskroś nieobecny. Człowiek to istota, która walczy, która szuka konfrontacji, będąc tym najsłabszym, wciąż zagrożonym. Ów stan słabości dotyka bez wyjątku każdego, a jednocześnie każdy widzi w każdym potencjalnie silniejszego.

Kim są ludzie „nie mający nad sobą mocy”, co ma oznaczać ta figura retoryczna? Zanim wybrzmi to pytanie, trzeba zapytać, czym jest władza, kto miałby ją sprawować? A może dalece ważniejsza jest kwestia, jak ów ktoś do niej doszedł? Mamy do czynienia z wizją utopijną, a co za tym idzie, nieweryfikowalną. Jest ona jednak intelektualnie i emocjonalnie uprawomocniona. Ludzie w stanie początkowym, i nie jest to początek w sensie czegoś, co „było niegdyś, a zatem minęło”, są sobie absolutnie równi. Równość ta ma charakter totalny, dotyczy wszelkich pragnień, zdolności czy dążeń. Są zatem, na co wskazuje Hobbes, równi co do nadziei, jakie w sobie noszą i pielęgnują. I tutaj tkwi zasadniczy problem. Pragnąc tego samego, nie mogą posiadać tego w równym stopniu. Do czego dążą i co jest ich nadzieją? Odpowiedź, chociaż nieoczywista, jawi się jako wielce prawdopodobna. Tym czymś jest „przede wszystkim zachowanie własnego istnienia, a czasem tylko własne zadowolenie” (Hobbes 2005: 205). Nie jest to zatem coś, co osiągnięte, zostaje zaspokojone. Przemożna chęć zachowania własnego istnienia ma charakter nieustający, bo w każdym momencie może ono zostać odebrane. Rodzi się wzajemna nienawiść między mną a kimś drugim, ponieważ zachowanie istnienia przez kogoś dokonuje się zawsze moim kosztem, jest uwarunkowane moim unicestwieniem. Dążę zatem w sposób nieuchronny do tego, by w owej „rywalizacji” zniszczyć innych, zanim oni zniszczą mnie. Staram się unicestwić „drugiego albo sobie podporząd-

kować". Inny boi się mnie, a ja jego, zostaje utracony spokój, o ile w ogóle stan taki był kiedykolwiek przez ludzi doświadczany. „Jeśli jeden sadi, sieje, buduje lub posiada wygodną siedzibę, inni, jak można oczekiwać, prawdopodobnie przyjdą, zjednoczywszy przedtem swoje siły, by go pozbawić tego, co posiada, i odebrać mu nie tylko owoc jego pracy, lecz również życie lub wolność. A napastnik z kolei wystawiony jest na podobne niebezpieczeństwo ze strony innych ludzi” (Hobbes 2005: 205).

Stan, który próbuję tutaj pokrótce opisać, jest wynikiem pewnego braku ludzkiej natury. Brak ten nie jest utratą czegoś, co człowiek miałby uprzednio posiadać. Nie jest on stratą bądź zagubieniem. To raczej tkwiące w nim niedokończenie, zalegająca pustka. Dodajmy, nie jest to coś, czego człowiek nie wykształcił w sobie, ani też coś, co zostało mu odebrane. Mamy do czynienia z człowiekiem nie-pełnym, a przez to skłonny do zlikwidowania potencjalnego zagrożenia.

Hobbes prezentuje wizję na wskroś utopijną, narzucając kalkę na czas, którego przebiegu nikt już nie jest świadkiem. Wizja ta wpisuje się w rodzaj koncepcji historiozoficznej, w której człowiek jawi się jako istota skażona u samego źródła, zatopiona w pierwotnej ułomności. Stąd też niezbędne jest odnalezienie jakiegoś remedium, środka do zaleczenia. Ma nim być „moc trzymająca w strachu”. Podkreślmy, nie jest to władza mająca służyć ludziom czy też spełniająca dane im prawa. To władza tyrana, kogoś, kto zmusza do posłuszeństwa, narzuca prawo. Hobbesowska utopia pogłębia się, bowiem moc jest samą kwintesencją odebrania mi wszelkich praw. Nie tylko ktoś drugi, żyjący obok pragnie mi odebrać pragnienia, nawet za cenę śmierci. Moc trzymająca w strachu czyni to samo, tyle że „tajemne maszyny” dokonują tego w sposób dalece bardziej wyszukany.

Wątek strachu jest tutaj istotny, obecny u samego początku myśli brytyjskiego filozofa. Zawarty jest on w stanie równości pomiędzy ludźmi przesączonym wzajemnym zagrożeniem i rywalizacją, w sile, która jako jedyna może ów stan spacyfikować. Strach jest udziałem nie tylko tych, którzy czują zagrożenie, jak chce Hobbes, ale również tych, którzy mają „moc” nad słabymi. Jeżeli bowiem strach jest nieodłącznym elementem pragnienia przetrwania, którego nikt nigdy nie może być pewien, to „pewność własnego losu” nie jest dlań alternatywą. Powracamy tu do jednej z myśli przewodnich tego tekstu. Strach nie potrzebuje przeciwnictwa, by stał się możliwy do zrozumienia, jest zapisany w ludzkiej naturze. Nie ulega jednak wątpliwości, że on sam nie jest jeszcze powodem do wszczęcia wojny, podkreślmy: strach nie prowadzi jeszcze do wzajemnego starcia między ludźmi.

Strach jako naturalna reakcja organizmu na realne niebezpieczeństwo jest zjawiskiem złożonym i wieloaspektowym. Nie miejsce, by przedstawiać tu szczegółowe analizy. Należy jednak podkreślić, że on sam tkwi przede wszystkim w człowieku, nie jest zaś zawarty wyłącznie w czymś, co go wywołuje. Złożoność, o której mowa, to cała sekwencja ludzkich reakcji i odruchów o charakterze psychicznym, emocjonalnym czy werbalnym. Zachodząca okoliczność jest taka, jaka jest, ona wprost nie prowokuje odczucia, nie zachęca, nie nawołuje; można powiedzieć, że prezentuje się jako taka właśnie. Zagrożenie ze strony drugiego, o czym mowa wyżej, nie wskazuje, że ludzie, przebywając ze sobą, trzymają w dłoni narzędzie zniszczenia. Zagrożenie jest raczej spodziewaniem się możliwości jego zaistnienia. Strach pogłębia się w odczuwaniu, buduje się w tym, kto go wyczuwa, a nie w zjawisku jako takim. Jeżeli tak jest, jaśniejsza staje się Hobbesowska teza o „trzymaniu w strachu”. Strach bowiem jest doskonałym narzędziem manipulowania tak jednostką, jak i społecznością. Wbrew brytyjskiemu filozofowi nie jest on narzędziem zapewnienia pokoju, a co za tym idzie, rezygnacji z odczucia permanentnego zagrożenia, ale raczej narzędziem, środkiem do wywoływania czyichś reakcji. Jak pisze jeden z autorów: „strach jest uczuciem pierwotnym, towarzyszącym ludzkości od jej zarania i ułatwiającym przetrwanie” (Bielawski 2017: 176), i dalej: „jest instrumentem politycznym, narzędziem motywacji i manipulacji. Można go wykorzystać celem sprawowania kontroli nad społeczeństwem” (Bielawski 2017: 183). By była ona możliwa, trzeba też zauważyć, że strach ma w sobie zdolność do paraliżowania, sprawia, że ten, kto go doświadcza, zanika w sobie, przestaje reagować, poddając się wpływom obecnego i działającego czynnika.

Kończąc wątek strachu, należy postawić jeszcze jedno pytanie: czy i „kto” trzyma człowieka w strachu, albo też czy to strach trzyma człowieka? Druga możliwość wydaje się rozstrzygnięta; to nie tyle strach trzyma, ile raczej ktoś trzyma siebie w tym właśnie stanie. „Kto” trzyma? Ten, kto zyskał siłę oddziaływania, zadziałał w określony sposób, by wywołać tego typu reakcje. To „trzymanie” się jest formą organizowania społeczności, a jednocześnie wyznacza sposób reagowania jednostek. Widać tym samym, że strach nie jest jeszcze wojną, jest raczej wywoływaniem „stanu wojennego”, które w każdej chwili może przekształcić się w formę czynną. Podkreślmy, nie mamy do czynienia z czymś, co zostało „wywołane” z człowieka przez kogoś, kto jest silniejszy, ma „większą moc”, z czymś, czego człowiek w sobie nie miał, a dopiero wszedł w określony obszar zachowań. Działanie „mocnego” jest takim samym jakościowo działaniem, jak tego, który

jest słaby, istotowo nie ma między nimi różnicy; jest to strach obecny w jednym i drugim. Czy zatem zamienia się on niejako automatycznie w otwarty konflikt?

Kwestia ta może się jawić jako problematyczna. Wraz z Hobbesem podtrzymuję przekonanie, iż wojna jest niczym innym, jak stanem umysłu, czymś, co zadomowione jest w ludzkiej naturze. Z myślą tą polemizuje Erich Fromm. W dziele *Anatomia ludzkiej destrukcyjności* można znaleźć taki wątek: „Pogląd, w myśl którego wojna powodowana jest przez wrodzoną ludzką agresywność, staje się oczywistym nonsensem w oczach każdego, kto ma chociażby elementarną wiedzę historyczną. Mieszkańcy Babilonu czy Grecy, według zdania jednego ze współczesnych nam mężów stanu, starannie planowali wojny zgodnie z tym, co uważali za zupełnie realistyczne racje, dokładnie ważąc wszystkie za i przeciw... Pogląd, w myśl którego wojnę wywołuje ludzka agresywność, nie tylko jest fantastyczny, lecz wręcz szkodliwy” (Fromm 2016: 232). Motywem pchającym do wojny mogą być, i są, zdaniem autora również inne czynniki, takie jak chociażby miłość do własnego kraju, która wzbudza zachowania bohaterskie, szacunek dla autorytetu wyzwalaający posłuszeństwo. Trudno z tym polemizować, chociaż nie sposób nie zauważyć, że tak oto otwiera się przed nami wątek fascynacji czy ekscytacji wojną. Gotowość udania się na wojnę należy rozumieć jako „pragnienie położenia kresu nudnej rutynie codziennego życia” (Fromm 2016: 236). Wojna staje się wreszcie sceną, na której zatraceni zostają aktorzy, nikną, stając się nieobecnymi. Przestaje ona być „stosunkiem człowieka do człowieka, lecz jest stosunkiem państwa do państwa, stosunkiem, w którym jednostki są nieprzyjaciółmi jedynie przypadkowo, nie jako ludzie ani jako obywatele, ale jako żołnierze” (Rousseau 2002: 8).

Czy tego typu pogląd faktycznie obala zamysł Hobbesa? Można mieć co do tego wątpliwości, a już z pewnością określenie go jako nonsensu jest głęboko problematyczne. Jest kwestią bezsporną, że motywacje stojące za wywołaniem wojny są rozmaite. Każda bowiem sytuacja zakłada w punkcie wyjścia rolę silniejszego i słabszego, nawet jeśli rozróżnienie to ma charakter pozorny; zimna kalkulacja stron nie niweczy ukrytych zamiarów, strachu i lęku wobec prawdopodobnych czy realnych zagrożeń; autorytet domagający się posłuszeństwa może leczyć bądź budzić lęki; wreszcie miłość do własnego kraju nie musi być oznaką bohaterstwa, a może być wyrazem tkwiących w jednostce frustracji. Żadna zatem z możliwości nie jest nonsensem, jak chce Fromm, i by stwierdzić taki stan rzeczy, faktycznie potrzebna jest „elementarna wiedza historyczna”. Wysuwane kontrargumenty nie obalają stawianej w tekście tezy.

Słów kilka o sile

Pytanie zasadnicze brzmi: w jaki sposób rodzi się „moc” do wywołania konfliktu, skąd przychodzi myśl o tym, że ludzie istotowo równi w doświadczaniu własnej słabości i czającego się zagrożenia, wyposażeni też w moc zlikwidowania drugiego, faktycznie wyzwalają z siebie siłę o charakterze niszczącym? Jak zamiar i dyspozycja przeradza się w realny czyn? Gdzie zawarta jest iskra, która sprawia, że ktoś czuje się kimś wyższym od innego i wszczyna działanie wojenne? Powraca zasadniczy problem: czy wojna to stan umysłu, który każe komuś czuć się silniejszym w podejmowanych próbach przezwyciężenia strachu? A może jest to siła wypowiedzianego słowa, które zostaje wprowadzone w czyn, czy też stan samych działań wojennych zmierzających do zlikwidowania zagrożenia? Czy wojna to starcie dyplomatów, czy pociski, które ktoś wysyła przeciw komuś? Są zatem powody wojny i sama wojna, jedno z drugim nierozzerwalnie związane. Píše o tym jakże trafnie Paul d'Holbach: „Nadmiar jadu i żółci fanatyka, podniesione tętno krwi zdobywcy, złe trawienie jakiegoś monarchy, kaprysy jakiejś kobiety – są to wystarczające przyczyny, ażeby zmusić do przedsięwzięcia wojen, do posyłania milionów na rzeź, do burzenia twierdz i obracania wniwecz miast, do pogrążania narodów w nędzy i żałobie, do sprowadzania głodu i chorób zakaźnych, szerzenia rozpacz i niedoli na długi szereg stuleci (Holbach 1957: 147).

Wojna jest wzajemną agresją. Nie zaczyna się w czynach, te mają charakter wtórny, są konsekwencją wojny, a nie jej źródłem. Wojna znajduje zatem swój początek w ludzkim umyśle. Drapieżność, jakkolwiek ją rozumieć, agresja czy to wobec jednostki, czy jakiejś grupy, narodowości, czy społeczności zawsze ujawnia się w umyśle kogoś konkretnego. Wojna nigdy nie jest anonimowa, bezimienna, ma zawsze swojego autora, prowodyrę. Owszem, to strach uruchamia wojnę, lęk przed czającym się zagrożeniem, które może mieć charakter faktyczny bądź wymyślony. Wojna jest też jednak zawsze cyniczna, z punktu widzenia kogoś konkretnego, obliczona na zyskanie czegoś, pokonanie uprzedzeń.

Powróćmy jeszcze do Hobbesa. Jego tekst razi chwilami nadużywaniem kwantyfikatorów wielkich. Mimo wszystko poszukujemy inspiracji dla zrozumienia fenomenu wojny.

„Ludzie nie znajdują przyjemności w życiu gromadnym”. Zdanie to w oczywisty sposób sugeruje, iż człowiek jest istotą tak indywidualną, samolubną, odgrodzoną od innych, jak jednocześnie zdaną na obecność innych. Pierwotna wspólnota ludzi to zbiorowość ludzka, która nie zna

jednak pojęcia „wspólnoty”. Zbiorowość jest anonimowością. Ale jednocześnie, co znajdujemy w tekście Hobbesa, każdy człowiek chce być „ceniony”, zatem uznawany, akceptowany. Nie odnajdując akceptacji, zaczyna się jej domagać, wymuszać, nawet za cenę zadanej innym krzywdy. Życie gromadne jest nieuniknione, jednostka jest nań skazana, ale jednocześnie jest utrapieniem, czymś z gruntu niechcianym. Chęć akceptacji stanowi jednocześnie motyw ucieczki i odgrożenia. Napięcie pomiędzy tymi składowymi jest nieusuwalnym elementem rzeczywistości, jest czymś, co opisuje ją u samych fundamentów.

Można odnaleźć tutaj pierwowzór intelektualnych zmagają Zygmunta Freuda – mamy indywidualność, która natrafia na nieuniknioną obecność kogoś innego. Zasadnicza opozycja, to nie oś sporu: ja–ty, ale raczej: ja i „coś”, co ontycznie, według mnie, jest nie do usunięcia. Wojna rodzi się we mnie, nie tworzy jej „ktoś”, ale „ja”, skrzywdzony przez „coś” najmocniejszego, zostawiony przez „coś”, co jest zanurzone w swych własnych lękach, pozbawiony „czegoś”, co upragnione. Czy skrzywdzenie, zostawienie, pozbawienie tkwi we mnie, czy w świecie, który jest przeze mnie zastany? Pytanie jest ważne, bo ma swoje istotne konsekwencje. Hitler, Pol Pot, Husajn, Stalin, Pinochet, Karadzic, Putin – czy ich historyczne doświadczenia życiowe są jakimkolwiek wytłumaczeniem popełnianych zbrodni? Czy „coś”, co tkwiło w otaczającym świecie, zwalnia kogoś od odpowiedzialności i usprawiedliwia wojnę bądź bierze na siebie jej skutki? To pytanie, w świetle stawianej tezy ma jednak na tyle szeroki charakter, że zasługuje na osobną publikację i szersze omówienie.

Wojna, wywołana i dziejąca się, ma swój ukryty schemat, choć charakterystyczne dla niej jest to, iż ona sama chce być ostentacyjna i otwarta. Ma swój wymiar psychologiczny, emocjonalny, również intelektualny. Jest źródłem biedy i narastającego bogactwa. W niej zawsze dzieje się coś kosztem czegoś. Owszem, jej nerwem są działania militarne, ale jednocześnie jest ona dziejącym się teatrem. Jest krzykiem karabinów, a zarazem szeptem zadawanego sobie nawzajem bólu. W jednym z opracowań na temat wojny można odnaleźć taką tezę: „Wojna, w swoim okrutnym, konkretnym barbarzyństwie, jest tak daleka od filozofii, jak to tylko możliwe” (Moseley 2002: 5). A jednak narzuca się ona jako temat dla filozofii, która obecnie nie jest już tylko analizą bytu, poszukiwaniem stanów rzeczy, objaśnianiem, zawsze nietrafionym, czemu coś jest takie, a nie inne z właśnie takiego, a nie innego powodu. Jest ona na wskroś próbą przeświecenia człowieka, jego sytuacji egzystencjalnej, uwikłań w otaczający go świat. Wojna, jako nieodłączny element two-

rzający historię jest tutaj problemem pierwszoplanowym i zdanie to nie wymaga dodatkowych uzasadnień.

Moseley nie ucieka jednak od pogłębionych analiz problemu. Czytamy: „Wojna nie jest czymś, co po prostu się dzieje” (Moseley 2002: 7), utrzymujemy ją jako „instytucję kulturową i polityczną” (Moseley 2002: 7). Nie można jednak pozostać na tym poziomie. Utrzymujemy ją może nie tyle jako instytucję, ile raczej jako partykularny interes. Wojna jest wszak najpierw prywatna, dopiero potem staje się elementem jakiejś całości, będąc wciąż wyrazem wewnętrznej chęci pokonania drugiego. Nie ma racji, tak twierdzą, Jean Baudrillard, francuski filozof kultury i socjolog, gdy mówi, „że wojna jest raczej tworem sztucznym, wypreparowanym, ze swoimi fałszywymi pseudo-żołnierzami, generałami, ekspertami i prezenterami telewizyjnymi, spekulującymi na jej temat na naszych oczach całymi dniami” (Baudrillard 2006: 22), że lubieżnie „przegląda się w lustrze, zadając sobie pytanie: czy jestem wystarczająco ładna, czy jestem wystarczająco sprawna, czy jestem wystarczająco spektakularna, czy jestem wystarczająco wyrafinowana, by wkroczyć na arenę dziejów?” (Baudrillard 2006: 22). Francuski myśliciel twierdzi, że współczesna wojna jest raczej grą komputerową, bardziej fikcją niż rzeczywistością, spektaklem, a nie realnością. Jest jedna istotna różnica, która nie pozwala utożsamić wojny z grą. Istotą tej drugiej jest to, że gracz jest tym, który ją toczy, zmagając się z siłami skrywającymi się za rogami ulic, roztrzaskując wnętrze wrogów, bądź rozgrywając partię szachów z nieznanym przeciwnikiem, czy też budując miasto na przestrzeni tysiącleci, takie, które nigdy tak naprawdę nie powstanie. U Baudrillarda wojna jest grą w tym sensie, że „my-odbiorcy” otrzymujemy tylko „okruchy wiadomości” o tym, co się dzieje na froncie. Nie jest istotne, ile osób ginie, a raczej to, co „my-odbiorcy” otrzymamy od wszechobecnej maszynierii mediów. Wojna pozostaje zatem starciem pomiędzy istotami „równymi”, które chcą siebie nawzajem unicestwić, by zyskać względny wewnętrzny spokój i uwolnić się od życia gromadnego.

Wracam do Hobbesa, który, na szczęście, nie znał skomplikowanych procesów zachodzących pomiędzy współpracującymi między sobą gigabajtami, a co za tym idzie, nie utożsamiał wojny z grą. Wojna planowana i „tocząca się”, opisana wzajemną niechęcią płynącą wprost z nieustannie aktualnego zagrożenia ze strony innych, oparta na posiadaniu sił niezbędnych do obalenia innych, toczona w myśli lub za pomocą „tajemnych machin”, bierze się z tkwiącego w człowieku pragnienia. O jakie pragnienie chodzi? Każdy człowiek ma je w sobie, a jest to pragnienie akceptacji, uznania, docenienia, nade wszystko przetrwania w obli-

czu możliwego zagrożenia. W przeciwnym razie chyba nie jest on w stanie umknąć przed frustracją i zniechęceniem. Niezaspokojone prowadzi wprost do otwartego konfliktu.

Czym jest owo pragnienie? Można je interpretować w kilku odsłonach. Wskażmy na dwie, które zdają się rzucać światło na problem. Pragnienie może mieć charakter bezinteresowny. Jest ono wówczas całkowicie osadzone w pragnącym; nie ma w sobie odruchu zazdrości, chęci posiadania czegoś, czego się nie ma. Nie jest chęcią bycia w miejscu, w którym się nie jest, bądź posiadania czegoś, czego się nie ma. Jest raczej czystą tęsknotą, samym wypatrywaniem miejsca, sytuacji, okoliczności, bez chęci zaanektowania, przywłaszczenia czegokolwiek. Może jednak zdarzyć się sytuacja, kiedy pragnienie staje się czystą zazdrością, nie-chęcią bycia w miejscu, w którym się jest, a jednocześnie „pretensją” wobec świata o to, że jest się w tym, i tylko tym miejscu, a nie innym, posiada się coś, lecz owo posiadanie nie zaspokaja prawdziwego oczekiwania. Ten rodzaj pragnienia przeistacza się w pożądanie, które napędza samo siebie, stając się nie tylko szkodliwym, ale też niebezpiecznym, stając się bezpośrednim powodem do wszczęcia konfliktu. Twierdzę, mając świadomość, że można tutaj wskazać na inne, pośrednie rozróżnienia, że pierwsze ma charakter wysoce wysublimowany, zdolna jest do niego istota uposażona w zdolność rozumowania, współodczuwania, współmyślenia, empatii, delikatności; drugie odnosi się do prostych instynktów, do egoizmu i braku empatii. Pragnienie przestaje być pragnieniem, jest rodzajem „wojny pustej”, w której nie ma już mowy o „subtelności myśli”, „przywodzi to na myśl owe mecze rozgrywane podczas mistrzostw świata w piłce nożnej, o których wyniku decydowały niejednokrotnie rzuty karne. Jakby piłkarze karali samych siebie za pośrednictwem rzutów karnych za to, że nie potrafili poprowadzić gry i rozstrzygnąć o wyniku meczu na polu walki. Równie dobrze mogliby rozpoczynać od rzutów karnych, czyniąc w ten sposób zbędną samą grę” (Baudrillard 2006: 25).

Pytanie, jakie nasuwa się z całą mocą, brzmi: czy człowiek to istota, która u swoich podstaw tak dziejowych, jak i bytowych (u początku swojej prehistorii i w swojej istocie) jest istotą moralną, czy raczej naturalną? Wzniosłą i delikatną, tęskniącą za czymś bez chęci unicestwienia, czy dbającą wyłącznie o własnoręcznie ułożony świat, w którym pragnienie jest raczej niekończącą się chęcią zdobywania? Pytanie ma charakter nierozstrzygalny, i to z wielu powodów. Chociażby dlatego, że nikt z nas nie cofnie się do początkowej chwili naszego bycia na świecie, nie jest też łatwo postawić tu jednoznaczną diagnozę. Pozostają nam próby rozstrzygnięć o charakterze religijnym, emocjonalnym, ideowym,

rozumowym – kategorie te nie są skierowane „przeciw” sobie. Wszelkie rozstrzygnięcia, nie tylko w tej kwestii, mają jednak zawsze charakter arbitralny.

Jedna z zarysowanych możliwości wydaje się zarówno ważna, jak też dojmująca i niepokojąca. Dochodzi ona do głosu nieodparcie i konsekwentnie, a jest nią wizja człowieka jako istoty raczej egoistycznej niż spolegliwej, zazdrosnej niż altruistycznej. To właśnie z tego powodu wojna staje się skutecznym narzędziem do opisania dziejów ludzkości. Pisze Emil Cioran: „Istnieć tak od zawsze tęskniąc do wspólnoty z czymś, ale nie widząc właściwie z czym... przejście od niewiary do wiary – albo odwrotnie – jest łatwe” (Cioran 1995: 12), a wiąże się ono z „niezdolnością do poznania” (Cioran 1995: 12), a „kto nie ma wspólnoty, tym bardziej mieć jej nie będzie ze sobą samym” (Cioran 1995: 12). Przywołany wyżej Moseley sugeruje, iż niezdolność nawiązania wspólnoty, a w konsekwencji tworzenia pokoju, wiąże się z odrzuceniem władzy rozumu. Czytamy: „Gdy tylko jednostka zdecyduje się bagatelizować rolę rozumu lub całkowicie go odrzucić w relacjach ze społeczeństwem, konflikt jest niemal nieunikniony” (Moseley 2002: 238). To samo centrum interesującej nas kwestii. Czy wojna to efekt porzucenia rozumu, czy raczej efekt jego chronicznego nie-posiadania?

Konkluzja

Historia to następstwo zachodzących po sobie chwil i zdarzeń. Między nie wplecione są tak zwane „wydarzenia”, a na nie składają się rozmowy, czyny, spostrzeżenia, myśli i odkrycia. Czy historia ludzkości jest historią pokoju, czy wojny? Albo inaczej: czy stan wojny, w naturalny sposób skłania ludzi do poszukiwania pokoju, jak chce Kant, czy też pokój staje się na tyle „nieznośny”, że, w którymś momencie przekształca się, wręcz naturalnie, w agresję? Czy rację ma Lew Tołstoj, gdy pisze: „Wojna to nie szarmaneria, lecz najwstrętniejsza sprawa życia. Celem wojny jest zabójstwo, narzędziami wojny są szpiegostwo, zdrada, zrujnowanie mieszkańców, obrabowanie ich lub kradzież zaopatrzenia armii, oszustwo i kłamstwo, zwane przebiegłością wojenną; moralność stanu wojkowego – brak wolności, tj. dyscyplina, gnuśność, ignorancja, okrucieństwo, rozpusta, pijaństwo” (Tołstoj 1950: 55), czy może ktoś, kto wypowiedział takie słowa: „Wojna to rzecz wesoła – człek widzi i słyszy tam dużo dobrych rzeczy i uczy się wiele dobrego. Gdy widzimy słuszność swojej sprawy i krew swoją dzielnie walczącą, łza kręci się w oku. Słodczyz napęlnia wierne i litościwe serce, gdy człek widzi przyjaciela,

co tak dzielnie wystawia na ciosy swoje ciało” (Stomma 2014: 17–18). Trudno zaprzeczyć prawdzie, że jesteśmy całkowicie równi, w każdym aspekcie naszego istnienia. Jednak biorąc pod uwagę całość dziejów, o ile jesteśmy w stanie je ogarnąć, niewiele na to wskazuje. Nie ma czegoś takiego jak „kultura pokoju”, jest raczej „bezprawie wojny” zdomowione w człowieku jako takim. Trudno na to znaleźć jednoznaczne dowody, jednak wolno domniemywać, że każdy, kto używa rozumu, jakoś przyłgnie do tego twierdzenia. Jeżeli „stan pokoju” otwiera przed jednostką wizję bezpieczeństwa, to ta, uposażona w rozum i moralność, winna uczynić wszystko, by ją pielęgnować. Jeżeli jednak wojna – a tak właśnie jest, i świadczy o tym historia – nieustannie składa się na przeszłość, trwanie i przyszłość trwania każdej istniejącej jednostki, to właśnie ona utrwala dzieje człowieka. Jeżeli harmonia i pokój są czymś, co góruje nad zniszczeniem, to powinny ją jednak w jakimś momencie dziejów przewyciężyć; jeżeli jednak zniszczenie nieustannie dochodzi do głosu, znak, że przemoc jest stanem nie do pokonania, przynajmniej w wymiarze historycznym, jako ta, która opisuje wprost naturę ludzką.

Wypowiedziana konkluzja nie brzmi optymistycznie. Być może jednak nie chodzi tu o doznania bądź poszukiwanie satysfakcji czy dyskomfortu. Jest ona intuicyjnym uchwyceniem tego, co wydaje się oczywiste. Jest możliwe, że odrzucamy ją, a to dlatego, iż stawia ona ludzkiej rasie dość ponurą diagnozę. Może właśnie dlatego należy ją wypowiedzieć. Trafnym zakończeniem będzie, jak miemam, cytat z E. Ciorana: „Czuję, że na pewno rozewrze się podę mną wielka, mroczna pustka, która pochłonie mnie na zawsze w wiecznej nocy. I dziwię się, że zachodzi to tylko w moim odczuciu, nie zaś w rzeczywistości” (Cioran 1992: 93).

Literatura

- Baudrillard J., 2006, *Wojny w zatoce nie było*, Warszawa.
- Bielawski K., 2017, *Kultura strachu we współczesnej rzeczywistości społeczno-politycznej*, „Gdańskie Studia Międzynarodowe”, nr 15.
- Black J., 2024, *Krótką historia wojny*, Warszawa.
- Cioran E., 1992, *Na szczytach rozpacz*, Kraków.
- Cioran E., 1995, *Zły Demiurg*, Kraków.
- Creasy E., 2003, *The Fifteen Decisive Battles of The World From Marathon to Waterloo* [w:] *The Project Gutenberg eBook of The Fifteen Decisive Battles of the World: from Marathon to Waterloo*, Release date: May 1, 2003 [eBook #4061], <https://www.gutenberg.org/cache/epub/4061/pg4061-images.html#link2HCH0001> (dostęp: 22.05.2024).
- Cycon, 1954, *Wybór pism naukowych*, przeł. K. Wisłocka-Remerowa, Wrocław.

- Fromm E., 2016, *Anatomia ludzkiej destrukcyjności*, Poznań.
- Garnett J., 2009, *Przyczyny wojny i warunki pokoju [w:] Strategia we współczesnym świecie. Wprowadzenie do studiów strategicznych*, red. J. Baylis, J. Wirtz, C.S. Gray, E. Cohen, Kraków.
- Hobbes T., 2005, *Lewiatan*, Warszawa.
- Holbach P., 1957, *System natury*, przeł. K. Szaniawski, Warszawa.
- Kapuściński R., 2000, *Jeszcze dzień życia*, Warszawa.
- Moseley A., 2002, *A Philosophy of War*, New York.
- Rousseau J.J. 2002, *O umowie społecznej*, Warszawa.
- Stomma I., 2014, *Antropologia wojny*, Warszawa.
- Tołstoj L., 1950, *Wojna i pokój*, Warszawa.

War as a state of the human mind

Summary

Human history is the history of wars. This sentence, superficially, sounds controversial. From the very first moments they appeared on earth man has been accompanied by mutual conflicts. Despite the tragedies of war, they continue today. The thought that humanity will begin to live in peace is a fantasy. In the article, I pose the question of whether war is a state of the human mind? Is it an element that describes the nature of man? Is it a natural way of human life? Or is it just an element of history? If so, there was a time when there were no wars, and one can hope that there will not be any in the future. I believe that the first possibility is correct. War is always tragic and there is nothing in it that merits appreciation. That is why thinking about humanity here is thoroughly pessimistic. The text refers to more than a dozen studies intended to substantiate this thesis. The main thesis refers to the British philosopher Thomas Hobbes.

Key words: War conflict, power, inequality, aggression, peace, government

Maciej Franz¹

Przeszłości nie da się oszukać – przeszłość zawsze powróci.
W nawiązaniu do książki Damiana Karola Markowskiego
*W cieniu Wołynia. „Antypolska akcja” OUN i UPA w Galicji
Wschodniej 1943–1945*, Wydawnictwo Literackie,
Kraków 2023, ss. 532

Streszczenie

Rzeź ludności polskiej na terenie Wołynia dokonana w 1943 r. przez UPA, Ukraińców, sąsiadów polskich mieszkańców tych wsi ma bogatą historiografię. Współcześnie nie ma wątpliwości, że do masakry polskiej ludności w tej prowincji doszło. Trwa jedynie dyskusja co do jej skali. O zbrodniach ukraińskich na Polakach na terenie Małopolski Wschodniej już po zakończeniu rzezi na Wołyniu wiemy natomiast dużo mniej. Nie doczekały się dotąd rzetelnego opracowania. Tę lukę wypełnia książka Damiana K. Markowskiego, która przypomina historię straszną, ale niestety prawdziwą. Gdy sąsiad mordował sąsiada.

Słowa kluczowe: Małopolska Wschodnia, Ukraińska Armia Powstańcza (UPA), banderyzm, ludobójstwo

Stosunki polsko-ukraińskie nigdy nie należały do najłatwiejszych. Przybierający na sile od połowy XIX w. ruch niepodległościowy Ukraińców na terenie Galicji znalazł się w konflikcie z narodowymi i państwowotwórczymi ambicjami Polaków. Polskie dążenia do odzyskania niepodległości na terenach Galicji, korzystającej z autonomii w ramach monarchii habsburskiej, zderzały się z ukraińskimi. Dla elit polskich Lwów był bezsprzecznie miastem polskim, zaś dla Ukraińców sercem ich odrodzenia narodowego. Te same problemy odnosiły się do Stani-

¹ Prof. dr hab. Maciej Franz, Wydział Historii, Uniwersytet im. A. Mickiewicza w Poznaniu, ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7, 61-614 Poznań, e-mail: franz@amu.edu.pl, nr ORCID: 0000-0002-9075-605X.

ślawowa, Tarnopola i wielu innych miast i miasteczek. Próby poszukiwania kompromisów w tej kwestii od początku były skazane na porażkę. Nie bez znaczenia był fakt, że rodzący się ruch narodowy ukraiński odwoływał się do tradycji Kozaków Ukrainnych czasów Bohdana Chmielnickiego i walk z Rzeczpospolitą Obojga Narodów jako tradycji narodowej. Dla Polaków było to wspomnienie tragedii narodowej, zapowiedzi późniejszej klęski w wojnie z Moskwą/Rosją, której ziemie ukraińskie oddał Bohdan Chmielnicki. To, co jedni uważali za walkę narodowowyzwoleńczą, drudzy interpretowali jako bunt przeciwko legalnej władzy i sprowadzenie wrogów, którzy z czasem zniszczyli zarówno polskie, jak i ukraińskie marzenia o niepodległym państwie.

Ten spór pomiędzy dwoma narodami przyniósł krwawe walki o Lwów w momencie dogasania Wielkiej Wojny. Stanowiły one kolejny etap wzajemnej niechęci. W takim kontekście porozumienie pomiędzy Józefem Piłsudskim a Semenem Petlurą można było traktować jako zaskakujące i jednak budzące zdziwienie (Franz 2020). Ten krótki moment współpracy, jaki przyniosła ofensywa przeciwko bolszewikom podjęta w stronę Kijowa, trwał ledwie chwilę. Sojusz okazał się nietrwały, i to nie tylko strona ukraińska zawiodła. Pokój podpisany w Rydze pomiędzy państwem polskim i Rosją bolszewicką oznaczał faktyczny podział Ukrainy. Na południowo-wschodnim kresie Polska przejmowała obszary, które przez następne dwadzieścia lat nazywano Małopolską Wschodnią (Franz 2023). To tu, na terenach województw lwowskiego, stanisławowskiego i tarnopolskiego, miał rozwijać się ruch narodowy ukraiński, korzystając z dość liberalnego podejścia państwa polskiego do kwestii mniejszości narodowych. W odróżnieniu od Ukrainy sowieckiej, mniejszości narodowe na terenach Małopolski Wschodniej mogły swobodnie kultywować religię, realizować swoje potrzeby kulturalne czy też rozwijać ruch spółdzielczy. Zarówno Ukraińcy, jak i ludność żydowska mieli silną i wyraźnie dostrzegalną reprezentację parlamentarną. Niestety, nie identyfikowali się z Rzeczpospolitą Polską jako ich wspólnym domem.

Można postawić mocną, jak się zdaje, tezę, że wszystkie trzy narody żyły obok siebie na terenie Małopolski Wschodniej, nie szukając dróg budowy wspólnoty. Narastający niepokój i groźba wybuchu nowej wojny w Europie budziły w ludności żydowskiej obawy. Niestety, Ukraińcy postrzegali tę sytuację jako kolejną szansę na uzyskanie niepodległości, budowę własnego państwa. Impulsem był na pewno proces rozkładu Czechosłowacji. To właśnie w jego efekcie, na chwilę, pojawiła się Karpato-Ukraina. Marzenia, by stała się ona ukraińskim Piemontem, nie ziściły się. Ukraińcy wierzyli w sojusz z III Rzeszą, która dokonując

agresji na Polskę, przyczyniła się do zniszczenia państwa, które postrzegali jako wroga.

W toku kampanii polskiej 1939 r. na terenach województw kresowych doszło do uaktywnienia się wrogich wobec władzy polskiej środowisk ukraińskich. Napady na polskich żołnierzy, polskie placówki Policji Państwowej czy też próby paraliżowania pracy administracji lokalnej nie należały niestety do odosobnionych. Władze polskie nie posiadały ani sił, ani środków, by tym wydarzeniom przeciwdziałać. Agresja sowiecka z 17 września 1939 r. tylko potwierdziła tę słabość, powodując rozpad i tak kruchego funkcjonowania polskich władz na terenach wschodnich II Rzeczypospolitej. Dla nacjonalistycznie nastawionych środowisk ukraińskich przebieg wydarzeń był jednak daleki od korzystnego. Nie tylko nie udało się przejąć kontroli nad terenami postrzeganymi jako rdzennie ukraińskie, ale dodatkowo ich większość trafiła pod władzę sowiecką.

Okazało się, że nie pierwszy i nie ostatni raz Ukraińcy dali się wykorzystać w grze prowadzonej przez silniejszych od nich. Sowietci, przejmując kolejne miasta i wsie, początkowo pozwalali na lokalne organizowanie się władz. Te szybko uderzały w Polaków, by jeszcze szybciej oddać władzę nowej, sowieckiej administracji. Marzenia o państwie ukraińskim stały się w tych okolicznościach już tylko mrzonkami.

Damian Karol Markowski to uznany badacz, od dawna specjalizujący się w trudnej historii stosunków polsko-ukraińskich na terenach Małopolski Wschodniej / Galicji Wschodniej. Jego najnowsza książka, poświęcona antypolskiej działalności OUN i UPA na tychże terenach w latach 1943–1945, jest próbą spojrzenia na dzieje województw stanisławowskiego, lwowskiego i tarnopolskiego w czasie II wojny światowej i w chwilę po jej zakończeniu – na los nie tylko tragiczny, ale w dużej mierze zapomniany i dziś niewygodny do przypominania. Tymczasem ci, którzy nie uczą się na błędach przeszłości, nigdy niczego się nie nauczą.

Można odnieść wrażenie, że na opowiedzenie tragicznej, niestety, historii losów Polaków i Ukraińców w pierwszej połowie XX wieku nigdy nie będzie dobrego czasu. Czas walki o niepodległość pod koniec Wielkiej Wojny i po jej zakończeniu nie sprzyjał poszukiwaniom wspólnego opisu przeszłości czy choćby tylko współczesności. Okres międzywojenny to czas rozdarcia narodu ukraińskiego pomiędzy Związek Sowiecki, II Rzeczpospolitą, Czechosłowację i diaspore, która znalazła się z dala od ziem uważanych za własne. Opowieści narodowe coraz bardziej się radykalizowały. Dla środowisk nacjonalistycznych na Ukrainie to był czas walki o niepodległość. W tej zaś nie było miejsca na wątpliwości. Opisująca wydarzenia na terenie Galicji Wschodniej z lat

1943–1945 książka Damiana K. Markowskiego to jedna z niewielu pozycji, które próbują w możliwie obiektywny sposób opowiedzieć historię, wydawałoby się, nie do opowiedzenia. Na pewno była ona całkowicie zakłamaną i systemowo przemilczaną do 1989 r. Cenzura pilnowała, by nie podejmować kwestii rzezi ludności polskiej na terenach ukraińskich po 1945 r. ostatecznie przyłączonych do Związku Sowieckiego. O UPA pisano, i to źle, wyłącznie w kontekście mordów na ziemiach polskich, choćby w Bieszczadach, co miało być uzasadnieniem dla przeprowadzenia operacji „Wisła”. Prawdy o przeszłości to nie tworzyło, a jedynie kreowało korzystny dla władz komunistycznych przekaz propagandowy. Tego obrazu stanu badań i wiedzy nie zmienia kilkakrotne wydanie wspomnień dowódcy samoobrony w Przebrażu na Wołyniu w latach 1943–1944 (Cybulski 1969).

Po 1989 r. tematyka ta także nie mogła odnaleźć swojego miejsca w dyskursie naukowym i publicystycznym. Jedynie rzeź wołyńska przebiła się do świadomości społecznej, choć przez lata pozostawała zakładnikiem bieżącej polityki. Można odnieść wrażenie, że ciągle nią pozostaje, bo co chwila powraca hasło, że to nie jest dobry czas na rozliczenia z przeszłości. Tylko że taki czas nigdy nie nadejdzie, a ran, cierpień, które przeszłość przyniosła, nie da się przeczekać. Można je tylko uczciwie opisać, odrzec z plotek, opowieści niepotwierdzonych, tak by prawda mogła nie tylko ujrzeć światło dzienne, ale poprowadzić do uczciwego ułożenia współczesności. Bez prawdy o przeszłości nigdy nie będzie zgodnej i uczciwej przyszłości.

Damian K. Markowski daje szansę, by w jego książce przejrzeni się Polacy i Ukraińcy, by spojrzeli na przeszłość, uznali swoje winy i mogli przejść przez ten czyściec prawdy w stronę przyszłości. Nie ma wielkiej nadziei, że z szansy tej skorzystają wszyscy, czy nawet większość. Można jednakże żywić przekonanie, że monografia *W cieniu Wołynia. Antypolska akcja OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943–1945*, przyczyni się do tego, by o przeszłości tych ziem, a zwłaszcza ludzi tam mieszkających, można było rozmawiać, a z czasem stanąć w prawdzie. To nie jest łatwa książka, momentami jest tak trudna, że przyprawia o ból głowy. Stawia przed czytelnikiem pytania o istotę człowieczeństwa, o odpowiedzialność za czyny ojców i dziadów. Bezwzględnie pokazuje, że ideologia, każda, na usługach nienawiści prowadzi do mordów, zdziczenia ludzkości, zatarcia w niej wszelkiego dobra. To naprawdę nie jest książka do poczytania. Z jej narracją czytelnik się nie zgadza, ze wszystkich sił nie chce się zgodzić. Mocuje się z prawie każdą stroną poddany natłokowi zdarzeń, krwawych zdarzeń, które autor przywołuje. To jest siła tej książki.

Damian K. Markowski oparł swoje rozważania na bardzo szerokiej kwerendzie źródłowej. Zdecydował się ją przeprowadzić na terenie Ukrainy, docierając do najważniejszych zespołów przechowujących dokumenty odnoszące się do działań OUN i UPA w okresie II wojny światowej na terenie Galicji Wschodniej. Spośród polskich badaczy chyba najdokładniej przeanalizował zachowane archiwalia, także te zgromadzone w polskich zbiorach. Można jedynie zastanawiać się, co przechowują archiwa w Rosji, do których autorowi, z oczywistych względów, dotrzeć się nie udało. To w żaden sposób nie osłabia wymowy tej książki. Trzeba twardo i jednoznacznie odrzucić głoszone przez część polskich badaczy przekonanie, że bez dostępu do archiwaliów rosyjskich wszelkie badania losów ziem polskich w pierwszej połowie XX w. należy zawiesić, że nie ma sensu podejmowanie projektów badawczych odnoszących się do polskich Kresów Wschodnich do momentu ponownego otwarcia archiwów w Rosji dla polskich badaczy. Przyjęcie takiej koncepcji, która już blokuje część programów badawczych, nie tylko jest szkodliwe, ale również pokazuje, jak bardzo ograniczony horyzont badawczy ma wielu polskich naukowców, szczególnie tych, którzy nie prowadzili własnych badań w archiwach położonych na terenie Ukrainy, Litwy czy Białorusi. To przekonanie o absolutnej wartości jedynie zespołów zdeponowanych w Moskwie czy Sankt Petersburgu, a odnoszących się do losów II Rzeczypospolitej i polskiej ludności na Kresach, jest efektem przerażającej niewiedzy. Opracowanie Damiana K. Markowskiego pokazuje, jak cenne i bogate są zbiory ukraińskie i polskie, i jak niezwykle solidne badania można na ich podstawie poprowadzić.

Krytyczna analiza źródeł nie byłaby możliwa bez odpowiedniego zaplecza badawczego w postaci literatury przedmiotu. Szerokość tejże bazy pozwala sformułować opinię, że trudno doszukać się istotnego opracowania, które autor by pominął, szczególnie wprost odnoszącego się od omawianej tematyki. Damian K. Markowski, nie wspominając pewnego wprowadzenia do badań, skupia się na zasadniczej tematyce, jej daje miejsce na kartach swojej książki, dążąc do tego, by to fakty, wydarzenia, liczby i osoby przemawiały, realnie tworzyły narrację.

Wstęp do właściwej treści zawiera credo autora. U podstaw jego badań legło przekonanie, że nienawiść nie zamykała się w granicach geograficznych Wołynia, a wsłuchując się w dyskurs społeczny, a ponad wszystko polityczny, pomiędzy Polakami i Ukraińcami, można było odnieść wrażenie, że to, co dotknęło ludność Wołynia w 1943 r., było tragedią, ale odosobnioną i w dodatku zamkniętą na tamtym terytorium. W efekcie do badań historycznych przenikało mylne założenie, że Wołyń to jednak inna prowincja niż Galicja Wschodnia, a stosunki polsko-

-ukraińskie w obu z nich były różne. Za tym szło poszukiwanie przyczyn, dla których na terenie Wołynia doszło do rzezi, a już gdzie indziej nie.

Takie ujęcie tematyki jest z gruntu fałszywe, ale przecież powszechnie akceptowane. Jednym z koronnych argumentów je potwierdzających stało się polskie osadnictwo wojskowe na Wołyniu, które miałyby prowadzić do wzrostu nienawiści pomiędzy Polakami i Ukraińcami, czy też niszczenie lokalnych cerkwi unickich. Wskazywano, że w Galicji Wschodniej do takich ekscesów nie dochodziło, a już na pewno nie powszechnie, w efekcie i powodów do rzezi, i jej samej po prostu nie było. Ale to nieprawda. Ona się dokonała, a przywoływane argumenty, tu w dużej części bezprzedmiotowe, pokazują, że przyczyn tego, co się stało na tych ziemiach w latach 1943–1945, trzeba szukać gdzie indziej – wedle autora, ale także piszącego te słowa, w owładniętym nienawiścią nacjonalizmie ukraińskim, który tylko w wyniszczeniu tkanki polskiej na spornych terenach widział szansę na budowę własnej państwowości. Była to idea nie tylko niedorzeczna, zbrodnicza, ale także dowodząca naiwności ukraińskich elit w pierwszej połowie XX w. Damian K. Markowski ponad wszystko więc chce przypomnieć, że tragedia Wołynia to także tragedia Galicji Wschodniej, że nienawiść, rzezie i morderstwa rozlały się również na tę prowincję. Chce przypomnieć historię jeszcze bardziej zapomnianą, a w efekcie tego jeszcze mocniej zakłamaną. To najważniejsze zadanie, jakie przed sobą postawił: przypomnieć historię wsi, przysiółków, po których często nie zostały nawet cmentarze, a które powoli umierają w pamięci odchodzącego pokolenia, pozostając wyrzutem sumienia dla jednych lub powodem do przemilczania dla innych, zwłaszcza jeśli spojrzymy, jakie pomniki, nowo stawiane, odnajdujemy na ziemiach, o których pisze Damian K. Markowski.

Konflikt polsko-ukraiński na terenie Galicji Wschodniej narastał powoli i systematycznie od połowy XIX w. Powstanie Hołownej Rady Ruskiej, działalność Grzegorza Jakimowicza czy wzrastająca aktywność hierarchów Kościoła greckokatolickiego to kolejne fakty na drodze do pojawienia się ukraińskiego nacjonalizmu, który wobec klęski w okresie Wielkiej Wojny i wojen będących jej efektem miał szukać w Polsce i Polakach głównych wrogów. Nie można ukrywać, że wzrastająca aktywność narodowa Ukraińców budziła zaniepokojenie Polaków, a wzajemne stosunki bardzo szybko przesyciła nieufność i wrogość. Damian K. Markowski swój wywód wyprowadza od czasów międzywojennych, wskazując na rosnące napięcie narodowe. Nie da się ukryć – i każdy rzetelny badacz tejże tematyki musi to dostrzegać – że aktywność ukraińskich środowisk politycznych, tych legalnych i tych nielegalnych,

w latach 30. ulegała radykalizacji antypolskiej. Jednocześnie środowiska te spoglądały z wielką nadzieją w stronę Niemiec jako naturalnego sojusznika. O ile Sowieci się obawiano, o tyle w Niemczech, a szczególnie w III Rzeszy, postrzegano sojusznika przeciwko Polsce. W okresie kryzysu sudeckiego było to aż nadto widoczne, a działalność Abwehry zmierzająca do destabilizacji sytuacji na terenie polskich województw kresowych podnoszona była nawet przez przedstawicieli prasy polskiej. Ukraińcy, wyraźnie współpracujący z wszelkimi niemieckimi organizacjami i środowiskami, liczyli, że tą drogą osiągną niepodległość. W rzeczywistości zaś byli tylko pionkami w większej grze, która ich niepodległości nie przewidywała. Nie pierwszy i nie ostatni raz.

Autor stara się pokazać, jak układały się losy ludności Galicji Wschodniej pomiędzy wrześniem 1939 r. a początkiem 1943. Wskazuje na emocje, jakie towarzyszyły Ukraińcom w związku z upadkiem państwa polskiego. Widzieli mianowicie w tych wydarzeniach słuszny los państwa łamiącego ich prawa narodowe. Zawsze, gdy przedzieramy się przez te emocje, pojawia się pytanie, dlaczego nie rozciągali ich na władzę sowiecką, która systematycznie niszczyła narodowe aspiracje Ukraińców na swoim terenie czy też doprowadziła do Hołodomoru. Można odnieść wrażenie, że wszystko to było w ich mniemaniu jednak mniej złym niż władza państwa polskiego, jego polityka kulturalna, gospodarcza czy społeczna wobec ludności ukraińskiej na Kresach Wschodnich. Pomimo lat spędzonych nad badaniem tychże stosunków tej zależności zrozumieć piszący te słowa nadal nie potrafi.

Okres władzy sowieckiej pomiędzy wrześniem 1939 a czerwcem 1941 r. to raczej czas rozczarowań. Z tym większą siłą wybuchły narodowe nadzieje łączone z agresją III Rzeszy na Związek Sowiecki. Damian K. Markowski pokazuje, jak Ukraińcy przyjmowali niemiecką władzę, jak chętnie zaczęli współpracować, jak szybko zyskali możliwość rozbudowy swoich sił pomocniczej policji, jak łatwo przyszło im odnaleźć się w tej nowej rzeczywistości. Nawet gdy okazało się, że III Rzesza nie dotrzymuje słowa, że Dystrykt Galicja trafi do Generalnego Gubernatorstwa, a o żadnej ukraińskiej autonomii nie może być mowy, nie przyszło otrzeźwienie. To prosta droga do 14. Dywizji Strzeleckiej SS „Galizien” i fetowania hitlerowskich zbrodniarzy we Lwowie czy Stanisławowie. Z tej drogi Ukraińcy mogli zawrócić, jednak nigdy realnie tego nie chcieli. Ciągle pokutowała myśl, że jest to droga do niepodległości, a na niej największym zagrożeniem są Polacy.

Również stosunek do zagłady Żydów, losów samej wojny jest jedynie wprowadzeniem do samych wydarzeń na terenie Galicji Wschodniej

z lat 1943–1945. Bez wątpienia rzeź wołyńska wydarzyła się wcześniej i miała swój wpływ na to, co się miało stać na terenach dawnych województw stanisławowskiego, lwowskiego czy tarnopolskiego. Władze OUN i UPA uznały krwawe wydarzenia na Wołyniu za sukces w ich polityce likwidacji ludności polskiej na terenach uznanych za rdzennie ukraińskie i zdecydowały się przenieść ten wzorzec zachowań do sąsiedniej prowincji. To była świadoma decyzja podjęta bez oglądania się na to, jak krwawy i bezlitosny przebieg miały działania UPA i OUN na terenie Wołynia. Tu nie można było już mówić o wątpliwościach, kto wydał rozkaz nr 1, czy takowy w ogóle istniał i czy świadomie chciano wymordować ludność polską. Tu działano już z premedytacją, konsekwencją, bezwzględnością i z morderczym zamiarem. Wszelkie inne sposoby postrzegania tejże przeszłości muszą być uznane za błędne. I to jest jedna z wielkich zalet książki Damiana K. Markowskiego. Ona odziera ze złudzeń i fałszu dyskusję o polityce OUN i UPA wobec Polaków w czasie II wojny światowej. Pozbawia wszelkiej racjonalności rozważania choćby Władymira Viatrowycza, uparcie próbującego gloryfikować ruch nacjonalistyczny ukraiński i odzégnującego się od jego jednoznacznego potępienia (Vjatrovyč 2022). Nie da się też ukryć, że taka postawa nie odnosi się tylko do tego ukraińskiego badacza dziejów najnowszych.

Autor tych słów zawsze będzie pamiętał jego płomienny sprzeciw wobec filmu Wojciecha Smarzowskiego, jaki prezentował na Ukraińskim Katolickim Uniwersytecie we Lwowie w 2016 r., jednocześnie przyznawszy, że filmu nie widział, a całą wiedzę opierał na internetowych trailerach. Tamta narracja była równie obiektywna, jak historia narodu ukraińskiego jego pióra w XX wieku – tak pełna uproszczeń, pominięć i niedomówień, że wręcz mogłaby być aktem oskarżenia wobec elit narodowych za błędy, które popełniły, a które następnie trzeba tak sprawnie ukrywać w opowieści o losie własnego narodu. Mijają lata, a sposób opowieści o przeszłości się nie zmienia, podobnie jak próby gloryfikacji ludzi, którzy na to nie zasługują.

W odróżnieniu od części badaczy Damian K. Markowski jest bezwzględnie wierny temu, co odnajduje w źródłach. Nie tworzy historii alternatywnej, tylko przedstawia fakty. I te są przez to jeszcze bardziej wymowne. Autor pokazuje, jak w łonie ukraińskiego ruchu nacjonalistycznego kreował się koncept powtórzenia na terenach Galicji Wschodniej wydarzeń wołyńskich. Usunięcie ludności polskiej z tych terenów traktowano jako priorytet. Damian K. Markowski nie podejmuje rozważań nad sensem i logiką ówczesnego myślenia elit ukraińskich. Wątpliwości narastają jednak same. Dlatego w 1943 r. i w kolejnych miesią-

cach wojny środowiska ukraińskie nie dostrzegały, że ich działania są irracjonalne? Nawet gdyby udało się im zrealizować całość swoich planów, to przecież nie było żadnej szansy na powstanie niepodległej Ukrainy. Kto miał poprzeć tę koncepcję? III Rzesza, która przegrywała wojnę i realnie od 1939 r. tylko wykorzystywała naiwność środowisk ukraińskich, niczego, tak naprawdę im nie proponując? Czy też może Związek Sowiecki, który dostrzegał to zbratanie OUN i UPA z hitlerowcami i traktował te środowiska ukraińskie jako faszystowskie? Związek Sowiecki, który jednoznacznie dążył do podboju jak największych terenów w Europie i na pewno nie zamierzał tworzyć niepodległej Ukrainy? Działacze OUN i UPA realnie widzieli w Sowietach wrogów, zwalczali ich partyzantkę, więc jak mogli liczyć, że idąca coraz bardziej na zachód Armia Czerwona pozwoli im na powstanie państwa? W tym względzie byli jeszcze bardziej naiwni niż przedstawiciele polskiego państwa podziemnego. Można krytycznie myśleć o koncepcji operacji „Burza”, ale miała ona choćby elementarne podstawy przeprowadzenia. Przed 1939 r. ziemie, na których miała być podjęta, należały do państwa polskiego. Legalny polski rząd działający w Londynie nigdy nie zrzekł się do nich praw, a Związek Sowiecki nie miał jeszcze zgody państw zachodnich na przesunięcie granic. Ta miała zostać przypieczętowana dopiero w Jaltie na początku 1945 r. A przecież polskie dążenia, marzenia były nierealne. Zmiażdżone zostały przez wielkie walce historii. Siła polityczna Związku Sowieckiego była z każdym kolejnym miesiącem wojny większa. Miała zgnieść nie tylko ukraińskie, ale także polskie marzenia. Aż dziwne, że elity OUN i UPA nie dostrzegały, gdzie znajduje się ich największy wróg. Ta nienawiść do Polaków na tych terenach jest co najmniej zadziwiająca. Była silniejsza od zdrowego rozsądku czy choćby prób szukania sojuszników.

Praca Damiana K. Markowskiego nie odpowiada na pytanie, jakie były źródła tak wielkiej nienawiści, tak oszalałego planu wymordowania ludności polskiej. To chyba ciągle najważniejsze kwestie stojące przed historykami. Autor książki pokazuje miesiąc po miesiącu aktywność ukraińskiego podziemia. Kolejne akcje pacyfikacyjne, ataki na polskie wsie i przysiółki wraz z danymi o liczbie zamordowanych. Całość niezwykle skrupulatnie opiera na materiale źródłowym. Jednocześnie konfrontuje te informacje z dokumentami odnoszącymi się do aktywności polskiego podziemia czy też oddziałów lokalnej samoobrony. Nie wchodząc już w rozważania, na ile błędna była polityka polskiego podziemia wstrzymywania się od aktywnego przeciwdziałania agresji OUN i UPA w stosunku do polskiej ludności cywilnej, trzeba jednak dostrzec, że przedstawiony materiał historyczny pokazuje realną bezbronność wobec

nadchodzącej i rozwijającej się katastrofy. To także asumpt do dyskusji, na ile po wydarzeniach wołyńskich elity polskie potrafiły prawidłowo zareagować. Zadziwiająca jest ta koszmarna niemoc, przyglądanie się katastrofie i jednocześnie bezbronność wobec tego, co się działo. Lata wojny, okupacja sowiecka, niemiecka, narastające zagrożenie ze strony ruchu nacjonalistycznego ukraińskiego, a polskie podziemie, w tym także Armia Krajowa, było kompletnie zaskoczone tym, co miało się rozegrać na terenie Galicji Wschodniej. To jednak dość porażający obraz niemocy.

Damian K. Markowski, przedstawiając kolejne krwawe miesiące w Galicji Wschodniej, tworzy obraz postępującego chaosu. Niemieckie porażki na froncie, załamywanie się hitlerowskiej administracji tylko potęgowały niepewność wśród ludności polskiej, a także coraz większe przerażenie kolejnymi mordami. Klęska planu „Burza” odbierała resztki nadziei. OUN i UPA prowadziły dalej swoje działania, jakby nie dostrzegając, że to nie Polacy, wieśniacy są problemem, ale coraz bardziej realna władza sowiecka. Przejęcie władzy przez administrację sowiecką niczego bowiem nie powstrzymało. Atakowanie polskich wiosek i przysiółków nie ustało, a zmuszanie Polaków, by uciekali z terenów Galicji Wschodniej, traktowano jako zadanie ciągle najważniejsze. Prawie do końca 1944 r. operacja ta była kontynuowana. Dopiero brutalność sowieckich dywizji NKWD skierowanych przeciwko ukraińskiej partyzantce miała powstrzymać dalszą rzeź Polaków. Właściwie dramat był niewyobrażalny. Według części historyków we wrześniu 1944 r. ukraińskie oddziały nacjonalistyczne uznały dalszą akcję antypolską za niepożądaną i dokonały zmian w działaniach wobec Polaków. Miało to doprowadzić do pozyskania Polaków do wspólnej walki z Sowietami. Jednak o współpracy polsko-ukraińskiej w tamtych okolicznościach nie było mowy, nawet jeśli lokalnie jakieś rozmowy czy nawet działania były podejmowane.

Okupacja niemiecka i jej represje oraz zagrożenie ze strony sąsiadów, jeszcze bardziej przerażające, musiały dewastować życie tamtych ludzi. Przybycie Sowietów trudno było traktować jako wyzwolenie. Nikt nie zapomniał o represjach tzw. „pierwszego Sowietu”, a jednak Armia Czerwona miała dać oddech od agresywnych działań UPA. W tym wszystkim ludność polska musiała być przerażona. Idea wyjazdu, repatriacji na tereny rodzącej się Polski „ludowej” musiała zatem jawić się jako rozwiązanie idealne. Po miesiącach życia w strachu przed sąsiadami, przed okupantami przeprowadzka do Polski, jaka by ona nie była, musiała być realną i oczekiwaną perspektywą.

Ostatni rozdział książki Damiana K. Markowskiego, jest najbardziej osobisty. Pokazuje zachowania zwykłych ludzi, ich dylematy, koszmary, jakie zrodziła nienawiść. Te opisy rozdartych rodzin, które stanęły wobec okrucieństw, jakie przyniosła rzeczywistość, są przerażające. Brutalność, bezwzględność, brak litości dla kobiet czy dzieci, dla sąsiadów, z którymi żyło się przez pokolenia w zgodzie, ciągle i od nowa zaskakuje. Pozostaje także bez odpowiedzi, a co gorsza, bez osądzenia i kary. To właśnie ta bezkarność wydaje się najgorsza. Przyczyniła się bowiem do powolnego budowania mitu OUN i UPA jako ruchu narodowego, walczącego o niepodległą Ukrainę. Usunięto z ich historii lub zepchnięto w głęboki margines kolaborację z hitlerowcami, mordy na ludności polskiej. Najczęściej przypominają o tym polscy historycy (Olechowski 2023: 309–310). W pamięci społecznej pozostały czyny bohaterskie, postawiono pomniki i zapomniano, lub próbowano zapomnieć, że te dni miały swój bardzo krwawy i brutalny wymiar. Współczesna historiografia, ale także – można dość uczciwie powiedzieć – propaganda wielu środowisk na Ukrainie gloryfikuje dowódców ówczesnych oddziałów UPA, przywódców OUN, zwłaszcza w obliczu trwającej wojny z Rosją. Na opowiedzenie prawdy o losie ludności polskiej na terenie Galicji Wschodniej znowu nie ma dobrego czasu.

Publikacja Damiana K. Markowskiego ma więc ogromny sens, jest znakomitą pracą historyczną, opartą na solidnym materiale źródłowym. Możliwie obiektywnie przedstawia niezwykle dramatyczne, a jednak bardzo słabo znane karty narodu polskiego na Kresach Wschodnich w pierwszej połowie XX w. To wręcz obowiązkowa lektura dla badaczy tejże tematyki, a także tych, którzy twierdzą, że o przeszłości wszystko już powiedziano i nie ma do czego wracać, że należy spoglądać już tylko w przyszłość. Bez uczciwego opowiedzenia dramatu dawnych dni nie da się zbudować trwałej i uczciwej przyszłości.

Dla wszystkich, którzy nadal uważają, że taka forma nacjonalizmu, prowadząca do eksterminacji innych narodów, jest drogą do czegokolwiek, los Ukraińców z lat czterdziestych powinien być przestrogą na zawsze. Nikt nigdy nie zmyje odpowiedzialności za zbrodnie dokonane na terenie Wołynia i Galicji Wschodniej, a przecież ponieśli klęskę. Nie tylko nie zbudowali własnego państwa ówczesnie, ale także, pomimo ogromu cierpień, jakie zadali Polakom, nie zniszczyli polskiej tkanki narodowej na tych ziemiach. Wedle oficjalnych danych w ramach repatriacji Polaków z Kresów Wschodnich z terenów Wołynia wyjechało 145 000 ludzi, z dawnego województwa lwowskiego 275 000 Polaków, z tarnopolskiego 264 000, ze stanisławowskiego kolejnych 97 000. Polacy więc przetrwali, pomimo ogromu strat. Wyjechali w efekcie politycz-

nych decyzji sowieckich, a nie działalności ukraińskich nacjonalistów. Można więc zadać pytanie: czy aby na pewno koncepcje Stepana Bandery, Romana Szuchewycza i ich najbliższego kręgu współpracowników miały sens? I czy na pewno należą się im pomniki chwały i wdzięczności? Próba uczciwego spojrzenia we własną historię nie jest łatwa.

Literatura

- Cybulski H., 1969, *Czerwone noce*, Warszawa.
- Franz M., 2020, *Obraz Symona Petlury w świetle źródeł policyjnych województwa stanisławowskiego 1921–1939*, „Rocznik Kresowy”, nr 6(8), z. 2.
- Franz M., 2023, *Spór o przynależność państwową Małopolski Wschodniej (1919–1923)*, „Textus et Studia”, nr 1(33).
- Olechowski P., 2023, *W cieniu dwóch totalitaryzmów. Życie codzienne na ziemi stanisławowskiej 1939–1944*, Warszawa.
- Vjatrovyč V., 2022, *Ukrajinské 20. století. Utajované dějiny*, Praha.

The past cannot be cheated – the past will always come back.
With reference to Damian Karol Markowski's book *W cieniu Wołynia. „Antypolska akcja” OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943–1945*,
Wydawnictwo Literackie, Cracow 2023, pp. 532

Abstract

The massacre of the Polish population in Volhynia in 1943, carried out by the UPA and Ukrainians, neighbors of the Polish inhabitants of these villages, has a rich historiography. Nowadays, there is no doubt that a massacre of the Polish population in this province took place. There is only a discussion about its scale. We know much less about Ukrainian crimes against Poles in Eastern Lesser Poland after the massacre in Volhynia. This story has not been properly presented yet. This mistake is corrected by Damian K. Markowski's book, which reminds us of a terrible but unfortunately true story. When a neighbor murdered a neighbor.

Key words: Eastern Lesser Poland, Ukrainian Insurgent Army (UPA), Banderism, genocide

